

Léon Heuzey

**Ο Όλυμπος
και η
Ακαρνανία**

(Απόσπασμα Ακαρνανία)

Σεπτέμβριος 1856

Πίνακας περιεχομένων

ΑΚΑΡΝΑΝΙΑ.....	4
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1.....	5
Η ΧΩΡΑ.....	5
1. Γενική άποψη της περιοχής.....	5
2. Γεωγραφικές διαιρέσεις: Βάλτος και Ξηρόμερο.....	7
3. Τα προϊόντα του εδάφους.....	10
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2.....	14
ΟΙ ΚΑΤΟΙΚΟΙ.....	14
1. Οι άνθρωποι του Βάλτου.....	15
2. Οι άνθρωποι του Ξηρομέρου.....	22
3. Οι Βλάχοι στην Ακαρνανία.....	26
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3.....	33
ΑΡΧΑΙΕΣ ΠΟΛΕΙΣ ΤΟΥ ΒΟΡΕΙΟΥ ΒΑΛΤΟΥ (ΑΜΦΙΛΟΧΙΑ).....	33
1. Ερείπια του Καινούριου και της Λίμπας: Αμφιλοχικόν Άργος.....	33
2. Ερείπια στα περίχωρα του Αμφιλοχικού Άργους· Κρήναι.....	37
3. Το πέρασμα του Μακρυνόρους. Οι Όλπαι και οι δύο Ιδομεναί.....	39
4. Εκστρατεία των Αμβρακιωτών κατά της Αμφιλοχίας.....	41
5. Κοιλάδα του Ινάχου. Οχυρωμένες πολίχνες των Αμφιλόχων και των Αγραίων.....	45
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4.....	51
ΑΡΧΑΙΕΣ ΠΟΛΕΙΣ ΤΟΥ ΝΟΤΙΟΥ ΒΑΛΤΟΥ (ΚΑΤΩ ΑΚΑΡΝΑΝΙΑ).....	51
1. Ερείπια του Καρβασαρά: Λιμναία.....	51
2. Πέρασμα που οδηγεί στον Στράτο: ερείπια αρχαίου φρουρίου.....	58
3. Ο περίβολος του Στράτου.....	60
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5.....	68
ΑΡΧΑΙΕΣ ΠΟΛΕΙΣ ΣΤΑ ΥΨΙΠΕΔΑ ΤΟΥ ΞΗΡΟΜΕΡΟΥ (ΜΕΣΟΓΑΙΑ ΤΗΣ ΑΚΑΡΝΑΝΙΑΣ).....	68
1. Κωμόπολη της Κατούνας, λείψανα του Μεδεώνος.....	68
2. Περίβολος του Κομποτή: μια άγνωστη πόλη.....	70
3. Άγνωστο φρούριο. Στενό του Αετού.....	74
4. Ερείπια των Φοιτιών.....	76
5. Ερείπια της Σκουρτούς και του Λιγοβιτσίου: άγνωστη πόλη και φρούριο.....	78
6. Στενό της Χρυσοβίτσας· ερείπια των Κορόντων.....	79
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 6.....	82
ΑΡΧΑΙΕΣ ΠΟΛΕΙΣ ΣΤΗΝ ΠΕΡΙΟΧΗ ΤΗΣ ΒΟΝΙΤΣΑΣ (ΚΟΡΙΝΘΙΑΚΕΣ ΑΠΟΙΚΙΕΣ). 82	
1. Άγιος Βασίλειος και το νησάκι της Ρούγας: Το Θύρρειον και το επίνειό του, ο Εχίνος.....	83
2. Λόφος του Αϊ-Λιά· Ηράκλεια της Ακαρνανίας.....	87
Άγιος Πέτρος και η Πούντα: Ανακτόριο και Άκτιο.....	88

Πάλαιρος και Σόλλιον: Κεκροπούλα και Πλαγιά.....	92
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 7.....	98
ΑΡΧΑΙΕΣ ΠΟΛΕΙΣ ΣΤΗΝ ΟΡΕΙΝΗ ΑΚΤΗ ΤΟΥ ΞΗΡΟΜΕΡΟΥ (ΑΝΩ ΑΚΑΡΝΑΝΙΑ) .	98
Στενά που οδηγούν στην Αλυζία· ερείπια μιας άγνωστης πόλης.....	99
Αρχαία λείψανα κοντά στην Κανδήλα· Αλυζία.....	102
Κοιλάδα του Δραγαμέστι· Αστακός.....	107
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 8.....	110
ΑΡΧΑΙΕΣ ΠΟΛΕΙΣ ΣΤΟ ΔΑΣΟΣ ΤΗΣ ΜΑΝΙΝΑΣ ΚΑΙ ΣΤΗΝ ΠΕΡΙΟΧΗ ΤΟΥ	
ΚΑΤΩΜΕΡΟΥ (ΠΑΡΑΧΕΛΩΓΙΔΑ).....	110
Περίβολος του Ρίγανη: Μητρόπολις (Ερυσίχη;).....	110
Περίβολοι της Παλαιομάνινας: Παλαιά Οινιάδα (Σαυρία;).....	114
Ο ΜΕΓΑΛΟΣ ΠΕΡΙΒΟΛΟΣ ΤΟΥ ΤΡΙΚΑΡΔΟΚΑΣΤΡΟΥ: ΟΙΝΙΑΔΕΣ.....	119
Λέων Αλεξάντρ Εζέ.....	138

ΑΚΑΡΝΑΝΙΑ

www.pentalofo.gr

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1.

Η ΧΩΡΑ

1. Γενική άποψη της περιοχής

Τον Σεπτέμβριο του 1856, αναχώρησα από την Αθήνα για να εξερευνήσω την Ακαρνανία. Διέσχισα αρχικά τη Βοιωτία σε όλο της το μήκος· στη συνέχεια, κατευθυνόμενος προς τα δυτικά, εισχώρησα στην πυκνή οροσειρά του Παρνασσού, από το περίφημο πέρασμα που οι αρχαίοι ονόμαζαν **Σχιστή Οδό** και το οποίο οδηγεί στους Δελφούς.

Από τους Δελφούς και πέρα, μια περιοχή εντελώς διαφορετική από εκείνη που μόλις είχα διασχίσει ανοιγόταν μπροστά μου. Μου φαινόταν ότι έμπαινα σε μια άλλη χώρα και ότι δεν βρισκόμουν πλέον στην Ελλάδα. Παντού δάση, παντού τρεχούμενα νερά· ένα έδαφος επιβαρυσμένο ταυτόχρονα από ξύλα, χαράδρες και βουνά. Η Ελλάδα είναι, σε περισσότερα από ένα σημεία, έρημη και άγρια· αλλά εδώ είναι διαφορετικά. Τα μάτια μου, συνηθισμένα από καιρό στις γυμνές πεδιάδες, καμένες από έναν λαμπρό ήλιο, σε αυτά τα βουνά που είναι μάλλον απέραντοι βράχοι —και των οποίων μόλις είχα δει στον Παρνασσό το πιο μεγαλοπρεπές παράδειγμα— ένωσαν έκπληξη από τη βλάστηση, το πράσινο και όλη την αταξία μιας φύσης αγροτικής και ζωντανής.

Όλο αυτό το τμήμα της ηπείρου, ορεινό και δασωμένο, που εκτείνεται μέχρι το Ιόνιο Πέλαγος και που ονομαζόταν **Λοκρίδα, Αιτωλία, Ακαρνανία, χώρα των Ευρυτάνων, των Δολόπων, των Αμφιλόχων**, αποτελούσε ανέκαθεν μια περιοχή ξεχωριστή, διακριτή από την υπόλοιπη Ελλάδα, τόσο από τη φύση του εδάφους όσο και από τον χαρακτήρα των φυλών που εγκαταστάθηκαν εκεί. Λιγότερο ευνοημένοι από τους άλλους Έλληνες και ίσως προικισμένοι με μικρότερη ιδιοφυΐα, οι κάτοικοι αυτών των δασών παρέμειναν εκτός της γενικής κίνησης της ελληνικής φυλής. Συνήθισαν σε μια ζωή τραχιά· και δεν φαίνεται να επηρεάστηκαν από την απίστευτη ανάγκη για πειθαρχία και πρόοδο που άρχισε από πολύ νωρίς να κινητοποιεί τους πληθυσμούς της ανατολής και του νότου.

Στους πιο λαμπρούς χρόνους της Ελλάδας, αυτοί βρίσκονταν ακόμα στις συνήθειες της ληστείας και της πειρατείας, στα ήθη τα αγροτικά και πολεμικά της ηρωικής εποχής. Είχαν διατηρήσει την ενδυμασία και τα όπλα των πρώτων Ελλήνων· και οι σύγχρονοι του **Θουκυδίδη** δεν είχαν παρά να κοιτάξουν έναν Αιτωλό, έναν άνθρωπο της Λοκρίδας ή της Ακαρνανίας, για να δουν πώς ήταν οι ήρωες του Ομήρου¹.

1 Θουκυδίδης., I, 5: Αναφορά στον Θουκυδίδη, ο οποίος στο πρώτο βιβλίο της ιστορίας του σημειώνει ότι οι Αιτωλοί, οι Ακαρνανές και οι Λοκροί διατηρούσαν ακόμα στην εποχή του το παλιό έθιμο της σπλοφορίας και

Ακόμη και σήμερα, ενώ η νεότερη Ελλάδα ξαναγεννιέται και μεταμορφώνεται σιγά-σιγά, οι χωρικοί της δυτικής Ρούμελης θα παραμείνουν, περισσότερο από τους άλλους, προσκολλημένοι στη βαρβαρότητα των περασμένων αιώνων· και οι τελευταίοι Κλέφτες θα βρεθούν ανάμεσά τους.

Δεν πρέπει να εκπλήσσει κανείς που αυτή η χώρα παρέμεινε σχεδόν ανεξερεύνητη. Για εκείνους που αναζητούν κυρίως τα ίχνη του πολιτισμού και των τεχνών, η Ελλάδα τελειώνει στους Δελφούς. Πέρα από εκεί, δεν υπάρχουν παρά φυλές λίγο-πολύ βάρβαρες, που μπορεί μεν να αναγνωρίζονταν ως ελληνικές, αλλά ποτέ δεν εκτιμήθηκαν πραγματικά ως τέτοιες· είναι ήδη η Ήπειρος που ξεκινά. Οι αρχαίοι, πρώτοι απ' όλους, έκριναν έτσι: ιστορικοί και γεωγράφοι είναι γι' αυτή τη χώρα απελπιστικά σύντομοι και συχνά με έκδηλη άγνοια. Ο **Παυσανίας**, αφού περιέγραψε τη Φωκίδα, ρίχνει μόλις ένα μακρινό βλέμμα στην Άμφισσα και τη Ναύπακτο, και τερματίζει εκεί το βιβλίο του, το οποίο παρ' όλα αυτά επιγράφεται Περιήγησις της Ελλάδος. Οι σύγχρονοι ταξιδιώτες, με τη σειρά τους, προτίμησαν να περιηγηθούν στις επαρχίες όπου οι εκπολιτισμένοι Έλληνες είχαν ιδρύσει τις θαυμάσιες πόλεις τους· και έδειξαν, οι περισσότεροι, μικρή περιέργεια να αναζητήσουν ερείπια λιγότερο διάσημα, χαμένα μέσα στα δάση.

Ωστόσο, αυτό το τμήμα της Ελλάδας, το πιο απομακρυσμένο και παραμελημένο, αξίζει επίσης να μελετηθεί. Είναι ενδιαφέρον για τον ιστορικό να παρατηρήσει τι μπορούσε να επιτύχει η ελληνική φυλή σε αυτή την, τρόπον τινά, πρωτόγονη κατάσταση, μακριά από τις περιστάσεις που αλλού παρήγαγαν μια τόσο ταχεία και λαμπρή ανάπτυξη. Είναι αξιοπερίεργο να δει κανείς μέχρι ποιο σημείο αυτές οι φυλές παρέμειναν ξένες προς έναν πολιτισμό που άκμαζε δίπλα τους, σε λαούς του ίδιου αίματος. Τέλος, αν και λιγότερο πολιτισμένοι, οι αρχαίοι πληθυσμοί της δυτικής Ελλάδας δεν έπαιξαν λιγότερο σημαντικό ρόλο στην πολιτική ιστορία· βρέθηκαν μάλιστα μια μέρα, μέσα στη γενική εξάντληση, οι μόνοι που είχαν διατηρήσει κάποια δύναμη και υπερηφάνεια.

Έπρεπε να επισκεφθώ την πιο απομακρυσμένη, την πιο ανεξερεύνητη ίσως από αυτές τις δυτικές επαρχίες. Μου χρειάστηκαν τουλάχιστον δέκα ημέρες ταξιδιού, μέσα από δρόμους που φημίζονται ως οι χειρότεροι της Ελλάδας, για να φτάσω επιτέλους στις όχθες του **Αχελώου**, πέρα από τον οποίο θα άρχιζαν οι έρευνές μου. Η Ακαρνανία, απομονωμένη πίσω από τη Λοκρίδα και την Αιτωλία, είναι όπως εκείνες, και περισσότερο από εκείνες, αποδεκατισμένη πληθυσμιακά, κυριευμένη από τα δάση και τους ακαλλιέργητους τόπους. Εντούτοις, η χώρα φαίνεται, από τη φύση της, λιγότερο δύσβατη και το έδαφος λιγότερο τραχύ. Δίπλα σε απόκρημνα βουνά, ανακαλύπτει κανείς παντού πεδιάδες, εκτεταμένα οροπέδια, που θα μπορούσαν να εκχερσωθούν και που αναμφίβολα είχαν καλλιεργηθεί σε μια αρχαία εποχή. Βλέπει κανείς τελικά ότι αυτή η περιοχή οφείλει κυρίως στην κακή της μοίρα και σε μια σειρά ατυχών περιστάσεων την κατάσταση εγκατάλειψης στην οποία βρίσκεται.

Η Ακαρνανία, παρά την απομόνωσή της στο άκρο της Ελλάδας και στα σύνορα με τα βάρβαρα έθνη, κατέχει προνομιακή θέση. Βρέχεται από όλες τις πλευρές από τη θάλασσα, εκτός από τα ανατολικά, όπου ο **Αχελώος** τη χωρίζει από την Αιτωλία. Οι ακτές της, βαθιά διαμελισμένες, εκτείνονται από τον μυχό του Αμβραχικού κόλπου μέχρι το σημείο όπου ανοίγεται ο Κορινθιακός κόλπος.

της ληστείας, ζώντας με τον τρόπο που ζούσαν οι Έλληνες στους ομηρικούς χρόνους.

Δεσπόζει έτσι στην είσοδο αυτών των δύο κόλπων, που στην αρχαιότητα ήταν γεμάτοι από εμπορικές πόλεις. Το τμήμα των ακτών της που είναι στραμμένο προς την ανοιχτή θάλασσα προσφέρει και το ίδιο αρκετά εξαιρετικά λιμάνια, με μια ζώνη υψηλών νησιών που τα προστατεύουν από τους ανέμους του πελάγους. Αυτά τα λιμάνια και τα νησιά αποτελούσαν για τους Έλληνες ναυτικούς τη διαδρομή προς τη Σικελία και την Ιταλία, με τις οποίες η Ακαρνανία γειτνιάζει περισσότερο από κάθε άλλη περιοχή της ηπειρωτικής Ελλάδας. Από εκεί περνούσαν αναγκαστικά τα πολεμικά και εμπορικά πλοία, τα οποία ανέβαιναν προσεκτικά από σκάλα σε σκάλα (λιμάνι σε λιμάνι), και διακινδύνευαν όσο το δυνατόν αργότερα την έξοδο στο Ιόνιο Πέλαγος.

2. Γεωγραφικές διαιρέσεις: Βάλτος και Ξηρόμερο

Το γενικό σχήμα της Ακαρνανίας —συμπεριλαμβανομένης σε αυτή την επαρχία και της Αμφιλοχίας, η οποία συνδέεται με αυτήν τόσο λόγω γεωγραφικής θέσης όσο και λόγω ιστορίας— είναι εκείνο ενός απέραντου τριγώνου, του οποίου η κορυφή είναι στραμμένη προς τον νότο. Η μία από τις πλευρές, αυτή που κοιτάζει προς την ανατολή, σχεδιάζεται από τον ρήση του **Ασπροποτάμου**, του αρχαίου Αχελώου· η απέναντι πλευρά, από τον μακρύ θαλάσσιο βραχίονα που χωρίζει από την ήπειρο τα νησιά της Κεφαλονιάς, της Ιθάκης και της Λευκάδας. Η βάση του τριγώνου, που τέμνεται από τον κόλπο της Άρτας (άλλοτε Αμβρακικό κόλπο), σχηματίζει μια πιο ακανόνιστη γραμμή, η οποία συναντά την κοιλάδα του Αχελώου προς ένα υψηλό βουνό που ονομάζεται **όρος Γάβροβο**. Η χώρα που περικλείεται σε αυτά τα όρια διαιρείται σε δύο μεγάλες περιοχές, τον **Βάλτο** και το **Ξηρόμερο**, που είναι σήμερα δύο επαρχίες, έχοντας ως πρωτεύουσες τις μικρές πόλεις του **Καρβασαρά** (Αμφιλοχία) και της **Βόνιτσας**.

Ο **Βάλτος**, που στο βόρειο τμήμα του αντιστοιχεί στην αρχαία Αμφιλοχία, καταλαμβάνει τη βορειοανατολική γωνία του τριγώνου. Είναι μια δύσβατη χώρα, στενωμένη ανάμεσα στη θάλασσα και τα βουνά, την οποία οι ταξιδιώτες αποφεύγουν τις περισσότερες φορές ή παρακάμπτουν βιαστικά, επειδή είναι φημισμένη σε όλη την Ελλάδα ως μια από τις «φωλιές» των ληστών. Ακόμη και ο χάρτης που συντάχθηκε από το Επιτελείο μας, αν και τόσο ακριβής για την υπόλοιπη Ελλάδα, υστερεί εδώ σε ακρίβεια στις τοπογραφικές λεπτομέρειες².

Στο βάθος του Αμβρακικού κόλπου, στην ίδια την άκρη της θάλασσας, ανοίγεται μια μικρή πεδιάδα, αρκετά κακά καλλιεργημένη, η οποία δεν έχει έκταση μεγαλύτερη από πέντε ή έξι χιλιόμετρα σε μήκος και πλάτος. Εκεί διακρίνει κανείς, κοντά στην ακτή, δύο άθλιες «σκάλες» (αποβάθρες), όπου πλοία έρχονται κάθε χρόνο για να παραλάβουν μερικά φορτία σιταριού και καλαμποκιού. Αυτή η στενή πεδιάδα, η μόνη που συναντά κανείς σε όλη τη γύρω περιοχή, περιβάλλεται από τα πιο απροσπέλαστα βουνά του κόσμου.

2 Παρ' όλα αυτά, σε αυτόν τον εξαιρετικό χάρτη παραπέμπω τον αναγνώστη για τις έρευνές μου στην Ακαρνανία, επιφυλασσόμενος να επισημάνω τα ελαττωματικά του σημεία.

Όχι ότι είναι πολύ ψηλά, ούτε γεμάτα από κρημνούς βράχους ή ριγμένα σε αταξία. Φανταστείτε, αντίθετα, μακριές παράλληλες πλαγιές, είδη φυσικών οχυρωμάτων, φτιαγμένα από χώμα συσσωρευμένο σε παχιά στρώματα. Αυτές οι συνεχείς κορυφογραμμές, στραμμένες όλες προς την κατεύθυνση της ακτής, διατάσσονται η μία πίσω από την άλλη, χωρισμένες από ισάριθμα αδιάβαστα φαράγγια. Ένας γεωλόγος θα αναγνώριζε εδάφη διατεταγμένα αρχικά σε οριζόντια στρώματα, τα οποία στη συνέχεια ανυψώθηκαν από μια βίαιη δόνηση και έσπασαν σε μακριές παράλληλες λωρίδες, που όλες έγειραν την επιφάνειά τους από τη δύση προς την ανατολή, δείχνοντας το σημείο της θραύσης τους από την αντίθετη πλευρά. Τα πρώτα κρημνώδη σημεία βυθίζονται στα νερά του κόλπου, στα βόρεια και νότια της πεδιάδας, καθιστώντας κάθε πέρασμα από την ακτή δύσκολο. Τα υπόλοιπα σχηματίζουν δύο ή τρία επίπεδα και στηρίζονται σε μια τελευταία οροσειρά, που μοιάζει να φράζει τον ορίζοντα. Είναι το όριο των υδάτων που χύνονται στον κόλπο και εκείνων που κατεβαίνουν προς τον Αχελώο.

Οι αμέτρητοι χείμαρροι που κυλούν σε αυτές τις πλαγιές, όπου το έδαφος δεν προβάλλει καμία αντίσταση, τις έχουν αυλακώσει βαθιά. Έχουν σκάψει από παντού κάθετες χαράδρες, των οποίων οι διακλαδώσεις έχουν μετατρέψει ολόκληρη τη χώρα σε έναν πραγματικό λαβύρινθο. Μάταια θα ήθελε κανείς να εισέλθει σε αυτά τα στενά περάσματα με την ελπίδα να βρει δίοδο· βυθίζεται όλο και περισσότερο ανάμεσα σε δύο χωμάτινα τείχη, μέχρι τη στιγμή που ένας τελευταίος γκρεμός τον σταματά απότομα στο τέλος της χαράδρας. Δεν έχω δει ποτέ τίποτα τόσο απότομο όσο αυτά τα βάραιθρα, ανοιγμένα σαν ορύγματα μέσα σε μια λεία και γαλαζωπή άργιλο. Ακόμη και οι πιο τρομακτικοί βράχοι προσφέρουν τουλάχιστον κάποιες σχισμές και προεξοχές όπου το μάτι γαντζώνεται, αναζητώντας ένα μονοπάτι. Πρόκειται για ένα είδος άργιλου, που ονομάζεται στην περιοχή «*μηλίστρα*», η οποία έχει το πολύ τη συνεκτικότητα ενός εύθρυπτου πετρώματος. Τα δέντρα και οι θάμνοι, βρίσκοντας παντού χώρο να βυθίσουν τις ρίζες τους, παισιώνουν τις πιο απότομες πλαγιές. Τα δάση ενώνονται με τους χείμαρρους για να σχηματίσουν πολλαπλά εμπόδια, που δεν μπορεί κανείς να διασχίσει χωρίς άπειρο κόπο.

Γι' αυτό βλέπει κανείς τους κατοίκους, όταν ξεκινούν για ταξίδι, να βιάζονται να σκαρφαλώσουν στις πλαγιές για να βαδίσουν πάνω στα ύψη. Είναι ο μόνος τρόπος να αποφύγουν τους χείμαρρους και τους γκρεμούς· οι υψηλότερες κορυφογραμμές είναι εδώ οι φυσικοί δρόμοι. Τα περισσότερα μονοπάτια του Βάλτου είναι έτσι κρεμασμένα και ακολουθούν τη στενή ράχη των οροσειρών που διασχίζουν τη χώρα. Ταξιδεύει κανείς μια ολόκληρη μέρα χωρίς να εγκαταλείψει τη γραμμή των κορυφών· είναι αυτό που οι χωρικοί αποκαλούν να πηγαίνεις «*ζυγό-ζυγό*», δηλαδή «ακολουθώντας την κορυφογραμμή και πάντα την κορυφογραμμή». Έχουν, με αυτόν τον τρόπο, περισσότερες από μία ζωντανές εκφράσεις για να περιγράψουν την ιδιαίτερη φύση της περιοχής όπου κατοικούν. Ονομάζουν «*στεφάνια*» τους υψηλούς χωμάτινους κρημνούς, όπως επίσης ονομάζουν «*ζωνάρια*» τα βραχώδη στρώματα που, τρέχοντας σε μακριές λωρίδες, διακόπτουν σε χίλια σημεία τις πλαγιές των βουνών τους.

Ο Θουκυδίδης μας μιλά ήδη για την Αμφιλοχία ως μια χώρα επικίνδυνη, κατάλληλη για ένοπλους αιφνιδιασμούς, με δρόμους εμποδισμένους από δάση και χαράδρες χωρίς διέξοδο³. Όλα τα κείμενα συμφωνούν στο να την τοποθετούν στα βόρεια της Ακαρνανίας, στα νότια εκείνου του τμήματος της Ηπείρου που κατοικούσαν οι Αμβρακιώτες, και πάνω στην ίδια την ακτή του Αμβρακικού κόλπου⁴.

Το *Ξηρόμερο*, το οποίο περιλαμβάνει το μεγαλύτερο μέρος της αρχαίας Ακαρνανίας, δεν είναι μια χώρα κλειστή, περιχαρακωμένη και χαμένη όπως ο Βάλτος. Παρόλο που οι άγριες τοποθεσίες, τα δάση και οι βράχοι δεν λείπουν, εκεί τα πάντα είναι πιο ανοιχτά στον αέρα και στο φως· βαδίζει κανείς πιο άνετα και κάτω από τον ανοιχτό ουρανό. Στα ανατολικά και στα νότια εκτείνονται πεδιάδες και προσχωσιγενή εδάφη, τα οποία ο ποταμός πλημμυρίζει τον χειμώνα· προς το κέντρο, μια σειρά από ορεινά οροπέδια, καλλιεργημένα σε ορισμένα σημεία, ορθώνεται απότομα πάνω από την πεδινή χώρα, ενώ μια οροσειρά υψώνει στα δυτικά ένα ψηλό ανάχωμα, το οποίο χτυπά η μεγάλη θάλασσα, η Μεσόγειος, υπό το όνομα Ιόνιο Πέλαγος. Κατά τα άλλα, οι κύριες ράχες του Ξηρομέρου ακολουθούν την ίδια κατεύθυνση με εκείνες του Βάλτου, από τα βορειοδυτικά προς τα νοτιοανατολικά, και αυτές οι δύο διαφορετικές περιοχές φαίνεται να ανήκουν στο ίδιο σύστημα ανατάσεων.

Το υλικό που σχηματίζει το έδαφος δεν είναι πλέον αργιλώδες χώμα, αλλά ένας λευκός ή γκριζωπός βράχος, που αποκαλείται από τους κατοίκους «*βελάορα*». Οροπέδια και βουνά, ολόκληρη η περιοχή είναι φτιαγμένη από αυτόν. Πρόκειται για ένα συμπαγές ασβεστολιθικό πέτρωμα, που μοιάζει με το κοινό μάρμαρο από το οποίο είναι φτιαγμένο σχεδόν όλο το έδαφος της Ελλάδας· του λείπει όμως η λάμψη και ο σφιχτός κόκκος του μαρμάρου: θα έλεγε κανείς πως είναι ένα ατελές μάρμαρο, που δεν μπόρεσε να κρυσταλλωθεί, όπως ένα μέταλλο που δεν δέχτηκε τη βαφή (σκληρυνση). Αν και σκληρή, η πέτρα του Ξηρομέρου δεν αντέχει στην αργή εργασία των στοιχείων της φύσης· ο αέρας τη διαβρώνει, η βλάστηση την εισχωρεί και τη σχίζει, ακόμη και η βροχή την τρυπά με τον καιρό. Την ακούει κανείς να αντηχεί κάτω από το πόδι των ανθρώπων ή κάτω από την οπλή των ζώων, βέβαιη απόδειξη ότι δεν είναι συμπαγής, αλλά πορώδης στο εσωτερικό της.

Από εκεί προκύπτει ένα φαινόμενο περίεργο και, πιστεύω, μοναδικό στην Ελλάδα: μια ολόκληρη περιοχή της οποίας το έδαφος δεν συγκρατεί το νερό. Το Ξηρόμερο στερείται πηγών· το ίδιο του το όνομα σημαίνει «*ο Ξηρός Τόπος*»· όχι επειδή η γη είναι πραγματικά άγονη ή επειδή λείπει η βλάστηση, αλλά επειδή τα υπόγεια ρεύματα δεν αναβλύζουν στην επιφάνεια. Οι κάτοικοι κατασκευάζουν στέρνες ή κατεβαίνουν να αντλήσουν νερό από τον Αχελώο, έναν ποταμό «ξένο», που έρχεται από μακριά και βρέχει περνώντας αυτούς τους λόφους, χωρίς να δέχεται από αυτούς κανέναν φόρο ζωντανού νερού⁵. Η υγρασία του ουρανού, αντί να συσσωρεύεται σε υψηλές δεξαμενές που τη διανέμουν σε διαυγείς φλέβες, διεισδύει μέσα στην πέτρα και χάνεται βαθιά. Οι χείμαρροι, μόλις σχηματιστούν, σκάβουν εδώ κι εκεί, στο μέσο της περιοχής, βάραθρα, «*βυθίσματα*», «*γρούσπαις*», πραγματικά απορροφητικά πηγάδια, όπου καταποντίζονται. Διαφορετικά είναι τα κανάλια απορροής ή

3 Θουκυδίδης., III, 112: «Εσπίπτοντες ές τε χαράδρας...» (Πέφτοντας μέσα σε χαράδρες...). Πρβλ. II, 62.

4 Στράβων, X, 2. Δικέαρχος, Ε', 45. Σκύμνος, 455.

5 Δεν πρέπει να βασίζεται κανείς στους χάρτες, που σημειώνουν ρυάκια σε πολλές πέτρινες κοιλάδες όπου δεν υπάρχει καν χαραγμένη κοίτη.

επικοινωνίας, που ονομάζονται «καταβόθρες» στην υπόλοιπη Ελλάδα, και τα οποία δεν έχουν την ίδια κάθετη κατεύθυνση. Το βλέμμα τρομάζει να βυθομετρήσει αυτά τα άβυσσα· βλέπει κανείς, σκύβοντας στην άκρη, μια ρωμαλέα βλάστηση από δέντρα κάθε είδους, που φυτρώνουν πάνω στα υγρά τοιχώματα, μακριά από τον ήλιο και σαν μέσα στα σπλάχνα της γης.

Τα νερά, έτσι απορροφημένα, δεν χάνονται για τη χώρα. Συγκεντρώνονται κάτω από το έδαφος, σχηματίζουν υπόγειες επιφάνειες νερού, και από αυτά τα βάθη κάνουν ακόμη αισθητή την ευεργετική τους υγρασία. Επανεμφανίζονται μάλιστα στα χαμηλά μέρη, παντού όπου βρίσκουν μια κοίλη λεκάνη, κάποιον πυθμένα από παχύ χώμα που τα σταματά. Έτσι συναντάτε σε κάθε βήμα, ανάμεσα στους στεγνούς λόφους του Ξηρομέρου, τέλματα, νερόλακκους, «**λούτσες**», που χρησιμεύουν για το πότισμα των κοπαδιών και διατηρούν τη γονιμότητα σε μια εκτεταμένη ακτίνα. Δύο από αυτούς τους νερόλακκους είναι πραγματικές λίμνες: η **μικρή Οξερός**, στρογγυλού σχήματος, τοποθετημένη στην ανατολική πεδιάδα, όχι μακριά από τον Ασπροπόταμο· και η **μεγάλη Οξερός ή λίμνη της Αμβρακίας**, στα σύνορα με τον Βάλτο. Η τελευταία, στενωμένη στο βάθος μιας μακριάς και ελικοειδούς κοιλάδας, ανάμεσα σε δύο τείχη γκρίζων βράχων, μοιάζει μάλλον με ένα ποτάμι όμορφο και πλωτό, που θα είχε αναστείλει τη ροή του, αναποφάσιστο αν πρέπει να χυθεί βόρεια στον κόλπο της Αμβρακίας ή να κυλήσει νότια προς τον ποταμό. Με μια παράδοξη πρόνοια της φύσης, αυτή η γη που στερείται πηγών έγινε η χώρα των στάσιμων υδάτων.

3. Τα προϊόντα του εδάφους

Δεν πρέπει να κρίνουμε τη φυσική γονιμότητα της Ακαρνανίας από την ελάχιστη προηγμένη κατάσταση στην οποία βρίσκεται σήμερα η γεωργία της. Οι ιστορικοί μάς την παρουσιάζουν άλλοτε ως μια χώρα πλούσια και καλλιεργημένη· εξαιρούν το πολύ μερικές δύσβατες περιοχές προς την πλευρά της Αμφιλοχίας. Οι αρχαίοι κάτοικοι έβλεπαν κάθε χρόνο τις πεδιάδες τους να καλύπτονται από σοδειές, που τους έκαναν να φοβούνται, κατά την εποχή εκείνη περισσότερο από κάθε άλλη, την εισβολή των εχθρών⁶. Είχαν τεράστια κοπάδια, κυρίως αλόγων και βοδιών, τα οποία έκρυβαν σε καιρό πολέμου στα βουνά και τα επανέφεραν στη συνέχεια για να βοσκήσουν κατά μήκος των λιμνών και των τελμάτων. Άλλωστε, η οργιώδης βλάστηση με την οποία έχει ντυθεί αυτή η γη, αφημένη στον εαυτό της, μαρτυρεί τη δύναμή της. Δεν πρόκειται για την απελπιστική γύμνια που συναντά κανείς πολύ συχνά σε άλλα διαμερίσματα της Ελλάδας. Το πιο εγκαταλελειμμένο τμήμα του βασιλείου θα γίνει ίσως μια από τις πλουσιότερες επαρχίες του, μόλις ο άνθρωπος βρεθεί εκεί με επαρκείς δυνάμεις για να δαμάσει μια άγρια φύση.

Το σιτάρι μπορεί να αναπτυχθεί σχεδόν παντού. Αχανείς εκτάσεις περιμένουν το υνί και παράγουν, λόγω αδράνειας, σοδειές από φτέρες. Ακόμη και τα βουνά του Βάλτου, τραχιά στην εμφάνιση αλλά φτιαγμένα από χώμα από τη βάση ως την κορυφή, θα καλύπτονταν από εσοδείες αν καθαρίζονταν έστω και λίγο τα δάση τους. Η χώρα δεν στερείται επίσης ξηρών λόφων και ορεινών οροπεδίων για το αμπέλι· το κρασί που φτιάχνουν ορισμένα χωριά της δύσης, στις πλαγιές που κατηφορίζουν προς τη θάλασσα, έχει ευχάριστη γεύση και διατηρείται χωρίς ρετσίνα. Οι ελιές δεν χρειάζεται

6 Ξενοφώντας, Ελληνικά, IV, 6: Αναφορά στον Ξενοφώντα (Ελληνικά), όπου περιγράφεται η ανησυχία των Ακαρνανίων για τις σοδειές τους κατά τις στρατιωτικές επιχειρήσεις (όπως η εκστρατεία του Αγησιλάου).

καν να φυτευτούν· φυτρώνουν φυσικά σε πυκνούς θάμνους, κυρίως κατά μήκος των ακτών του Αμβρακικού κόλπου, και ήδη σε αρκετές περιοχές έχουν αρχίσει να τις μπολιάζουν σε μεγάλο αριθμό. Τέλος, τα περισσότερα οπωροφόρα δέντρα, ακόμη και τα ευαίσθητα στο κρύο δέντρα του Νότου, η πορτοκαλιά και η λεμονιά, απαντώνται εδώ κι εκεί στους κήπους και αποδεικνύουν ότι το έδαφος θα προσφερόταν για τις πιο λεπτές και ποικίλες καλλιέργειες.

Τα αρχαία δάση που καλύπτουν μέρος της περιοχής αποτελούν, από μόνα τους, έναν πλούτο που οι κάτοικοι δεν σκέφτονται να εκμεταλλευτούν. Ανάμεσα στους θάμνους που σχηματίζουν το χαμηλό και πυκνό τμήμα τους, παρατηρεί κανείς την **κουμαριά**, τον αλάτερο που κράτησε το αρχαίο του όνομα (**φιλύκη**) και το γιγάντιο ρέικι που απλώς παραποίησε το δικό του (**ρέικι** αντί έρεικη). Το μόνο δέντρο υψηλής βλάστησης είναι η βελανιδιά (**δρος**)· όμως υπάρχουν αρκετά είδη, όλα όμορφα και χρήσιμα, και διαφορετικά στην όψη.

Εκείνο των δικών μας κλιμάτων (*quercus robur*) αναμειγνύεται παντού με μια άλλη δρυ με πλατιά φύλλα, βαθιά διαμελισμένα, ίσως μεγαλύτερη και πιο μεγαλοπρεπή από εκείνη (*quercus conglomerata*). Και τα δύο ονομάζονται σήμερα **δένδρον**· όμως ορισμένες τοποθεσίες φυτεμένες με αυτά τα δέντρα ονομάζονται ακόμη **δρυμωνάρι** ή **δρυμῶνας**. Η αριά (*quercus ilex*), το **πουρνάρι**, του οποίου το σκούρο πράσινο δεν πέφτει τον χειμώνα, σχηματίζει στις πλαγιές του Βάλτου δάση απaráμιλλης ομορφιάς. Ένα τέταρτο είδος, με φύλλωμα επίσης αιιθαλές αλλά πιο χλωμό και με κλαδιά πιο αραιά, αρέσκεται να σκιάζει τις υγρές χαράδρες και το χείλος των γκρεμών· έχει διατηρήσει στην περιοχή ένα ιδιαίτερο όνομα, που προέρχεται από την αρχαία γλώσσα, **άρια**: είναι, νομίζω, η *quercus laurifolia* των βοτανολόγων. Αυτά τα ξύλα, μεταφερόμενα εύκολα δια θαλάσσης σε όλα τα λιμάνια της Μεσογείου, θα αποτελούσαν πηγή εισοδήματος για την κυβέρνηση και τους ιδιώτες. Η Γαλλία, στις αρχές αυτού του αιώνα, όταν κατείχε τα Ιόνια νησιά και την πόλη της Βόνιτσας, είχε κατανοήσει το όφελος που μπορούσε να αντλήσει από τα δάση της Ακαρνανίας· είχε ξεκινήσει εκεί εκτεταμένες υλοτομίες για τα ναυπηγεία της Τουλόν.

Αλλά ο βασιλιάς όλων αυτών των δρυών είναι η **βελανιδιά** η αιγίλοψ (*quercus aegilops*), η βελανιδιά, δέντρο μεγαλοπρεπές με εκτεταμένα κλαδιά, δέντρο πολύτιμο κυρίως, του οποίου οι σύγχρονοι Ακαρνάνες θα μπορούσαν να υμνούν τα εγκώμια, όπως άλλοτε οι Αθηναίοι εκείνα της ελιάς. Το φαινομενικά πιο άχρηστο μέρος αυτού του δέντρου, το κύπελλο ή ο φοιιδωτός κάλυκας που περιβάλλει τα βελανίδια, είναι αντικείμενο εμπορίου και πληρώνεται σε υψηλή τιμή στις αγορές της Ευρώπης. Είναι το «**βελανίδι**» (βελάνι), που χρησιμεύει στην ίδια χρήση με το βυρσοδεψικό δέρμα, αλλά για πιο λεπτές κατεργασίες. Το φθινόπωρο αποσπάται από μόνο του από τα κλαδιά και οι κάτοικοι δεν έχουν άλλο κόπο παρά να το συλλέξουν. Η βελανιδιά που το παράγει δεν απαιτεί ούτε φύτευση ούτε μπόλιασμα· φυτρώνει φυσικά στα νότια του Βάλτου και σε όλο σχεδόν το Ξηρόμερο, εδώ κι εκεί, σε μεγάλα δάση όχι πολύ πυκνά, καθώς θέλει να απλώνεται με την άνεσή της. Δεν στερεί κανένα έδαφος από την καλλιέργεια, αφού αγαπά τους στείρους λόφους και τον ασβεστολιθικό βράχο, τον οποίο διαπερνά βαθιά με τις ρωμαλέες ρίζες της.

Σύμφωνα με το έθιμο του τόπου, το βελανίδι ανήκει σε αυτόν που το μαζεύει· είναι ένας πλούτος που έρχεται από τον Θεό και κτήμα όλου του κόσμου. Η κυβέρνηση, ιδιοκτήτρια του μεγαλύτερου μέρους των δασών που το παράγουν, παραχωρεί η ίδια τη συγκομιδή στον οποιονδήποτε. Το καλώς εννοούμενο συμφέρον της είναι να μαζευτεί όσο το δυνατόν περισσότερο: οι δασμοί που εισπράττει από τους ξένους εμπόρους αυξάνονται αναλόγως.

Όταν φτάνει η εποχή που το βελανίδι αρχίζει να πέφτει, σημειώνεται μια γενική μετακίνηση στην Ακαρνανία: εγκαταλείπονται τα χωράφια και τα χωριά· τα δάση γεμίζουν κίνηση και θόρυβο. Οι νομάδες βοσκοί, οι βουνίσιοι του Βάλτου, κατεβαίνουν κατά ομάδες με τις οικογένειές τους και κατασκηνώνουν κάτω από τις βελανιδιές, σε απόσταση αρκετών ημερών από τις κατοικίες τους. Αυτή η εύκολη εργασία έχει το πλεονέκτημα να απασχολεί τα αδύναμα και ανενεργά χέρια· δεν υπάρχει μικρό παιδί που να μην συναντήσει κανείς τότε, με έναν μάλλινο σάκο κρεμασμένο στον ώμο, να φάχνει στο χόρτο για το πολύτιμο βελανίδι. Λέγεται ότι μια πολυμελής οικογένεια μπορεί να κερδίσει έτσι περίπου χίλιες δραχμές τον χρόνο, χωρίς καμία δαπάνη και σχεδόν χωρίς κόπο. Οι πλουσιότεροι αγοράζουν στη συνέχεια τη σοδειά των άλλων· έχουν χτίσει αποθήκες κοντά στη θάλασσα και συναλλάσσονται με τους Άγγλους εμπόρους της Πάτρας και των Ιονίων νήσων. Καθώς ο πληθυσμός είναι ολιγάριθμος, τα χρήματα που αποκομίζει από αυτό το εμπόριο του αρκούν σχεδόν για να ζήσει, και αυτός είναι ένας από τους λόγους που τον απομακρύνουν από τις πιο επίπονες εργασίες της γεωργίας.

Το βελανίδι που πέφτει σε διαφορετικές εποχές από τα διάφορα είδη δρυός αποτελεί για τους χωρικούς μια άλλη πηγή κέρδους· τους επιτρέπει να τρέφουν μεγάλο αριθμό χοίρων, τους οποίους έρχονται να αγοράσουν από τις ακτές της Ιταλίας, ακόμη και από τη Μάλτα. Πρόκειται και πάλι για μια εύκολη και αρκετά κερδοφόρα ενασχόληση, όπου η φύση αναλαμβάνει σχεδόν όλα τα έξοδα. Αυτό δεν είναι κάτι καινούργιο για τον τόπο. Μήπως ο Οδυσσεάς δεν κατείχε απέναντι από την Ιθάκη — δηλαδή στην Ακαρνανία— δώδεκα κοπάδια χοίρων που οι βοσκοί του έβοσκαν «στη σκοτεινή ήπειρο»⁷; Τα δάση του Βάλτου ενδείκνυνται κυρίως για αυτά τα ζώα, λόγω της αριάς, της οποίας ο όψιμος καρπός πέφτει ακόμη και τον χειμώνα: εκεί τους οδηγούν από όλη την Ακαρνανία, πληρώνοντας στους κατοίκους δικαίωμα βοσκής. Είναι ένα είδος μικρών μαύρων χοίρων, τριχωτών, κοντόχοντρων, πιο άγριων από εκείνους άλλων περιοχών, που προσομοιάζουν ακόμη στον αγριογούρουνο· περιπλανώνται σε ομάδες μέσα σε αυτά τα μεγάλα δάση, ξεπροβάλλοντας ξαφνικά από παντού και «καταβροχθίζοντας το βελανίδι που τους προξενεί τέρψη»⁸. Ένας φτωχός βοσκός τους ακολουθεί και μαζεύει ο ίδιος σε ένα σάκο τα πιο όμορφα βελανίδια που βρίσκει στα πόδια του. Θα δυσκολευόταν κανείς να πιστέψει ότι οι άνθρωποι αυτών των περιοχών τρέφονται ακόμη μερικές φορές με τον καρπό της δρυός, όπως στην εποχή των Πελασγών. Είδα όμως με τα μάτια μου, ένα βράδυ Παρασκευής, μια ολόκληρη φτωχή οικογένεια, θλιβερά μαζεμένη γύρω από τη φωτιά, να ψήνει μεγάλα πικρά βελανίδια και να τα τρώει στη συνέχεια με λίγο καλαμποκίσιο ψωμί. Δοκίμασα να γευτώ ένα, αλλά η δριμύτητά του με απώθησε.

7 Όμηρος, Οδύσεια, XIV, 100: «Δώδεκ' ἐν ἡπείρῳ ἀγέλαι· τόσα πῶεα οἰῶν, Τόσσα συῶν συβόσια...» (Δώδεκα κοπάδια στην ἡπειρο· τόσα κοπάδια προβάτων, τόσα κοπάδια χοίρων...).

8 Όμηρος, Οδύσεια, XIII, 409: «Ἔσθουσαι βάλανον μενοεικέα...» (Τρώγοντας βελανίδια που τους αρέσουν...).

Οι σύγχρονοι Ακαρνανέες προτιμούν γενικά την εκτροφή κοπαδιών από την εργασία των αγρών, η οποία απαιτεί περισσότερη επιμέλεια και συνέχεια. Εκτρέφουν επίσης αρκετά μεγάλο αριθμό προβάτων και αιγών: κάποια από τα μεγάλα χωριά τους διαθέτουν έως και δέκα χιλιάδες κεφάλια ζώων. Το έδαφος, εν αναμονή της καλλιέργειάς του, παράγει αρκετό χόρτο για να θρέψει, εκτός από τα κοπάδια του τόπου, και εκείνα των νομάδων βοσκών που κατεβαίνουν εκεί κάθε χρόνο. Αυτά τα οροπέδια και τα χαμηλά βουνά σπάνια καλύπτονται από χιόνι, και η χλόη εκεί είναι άφθονη και πυκνή την εποχή που λείπει από την περιοχή των υψηλών κορυφών· οι βοσκοί τα ονομάζουν γι' αυτόν τον λόγο **χειμάδια**, «βοσκοτόπια του χειμώνα».

Δεν θα μπορούσα να πω αν η Ακαρνανία είναι πλούσια σε ορυκτές ύλες. Είδαμε ότι το μάρμαρο της έλειπε. Είναι πιθανό να υπάρχει κοίτασμα λιθάνθρακα ή ανθρακίτη στα οροπέδια βόρεια του Ξηρομέρου, κοντά στο χωριό **Κατούνα**. Καθώς το έδαφος εκεί αναφλέχθηκε ξαφνικά πριν από μερικά χρόνια, συνέχισε να καίει για αρκετούς μήνες. Οι κάτοικοι του χωριού **Αετός** δείχνουν επίσης έναν βάλτο, του οποίου η λάσπη έχει την ιδιόμορφη ιδιότητα να βάφει μαύρα τα μάλλινα υφάσματα που αφήνονται να μουλιάσουν εκεί. Μπορεί κανείς να αποδώσει αυτό το φαινόμενο σε κάποιο μεταλλικό στοιχείο, ή ακόμη και σε παλαιά υπολείμματα βελανιδιού· διότι αυτή η ύλη περιέχει μια πολύ δραστηκή χρωστική ουσία, που χρησιμεύει για τη μαύρη βαφή.

Συνοψίζοντας, η φύση δεν αρνήθηκε τίποτα στην Ακαρνανία από όσα καθιστούν μια επαρχία ανθηρή· αλλά οι άνθρωποι φαίνεται να απώθησαν εκεί, ή τουλάχιστον να άφησαν να χαθεί, η ευεργεσία της φύσης. Θα βρούμε στα ήθη των κατοίκων της τον λόγο που την κατέστησε την πιο άγρια γωνιά γης της Ελλάδας και ίσως, μαζί με ορισμένες περιοχές της άνω Αλβανίας, την πιο άγρια της Ευρώπης.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2.

ΟΙ ΚΑΤΟΙΚΟΙ

Όλη αυτή η χώρα, από τον κόλπο της Άρτας μέχρι τις εκβολές του Ασπροποτάμου, κατοικείται εξ ολοκλήρου από Έλληνες. Η ελληνική φυλή παρέμεινε εδώ πιο ελεύθερη και, κατά συνέπεια, πιο καθαρή από οπουδήποτε αλλού· όμως αυτό κατέστη δυνατό μόνο υπό τον όρο να γίνει βάρβαρη και άθλια. Βρίσκει κανείς βέβαια μέσα στα δάση μερικούς καταυλισμούς νομάδων Βλάχων, ανθρώπων περαστικών, που δεν αναμειγνύονται καθόλου με τους υπόλοιπους κατοίκους. Αλλά πουθενά δεν βλέπετε εκείνες τις αποικίες Αλβανών γεωργών οι οποίες, σε ένα μεγάλο μέρος της Ελλάδας, πήραν στην κατοχή τους το έδαφος και αντικατέστησαν τον παλαιό πληθυσμό.

Η μόνη γλώσσα που καταλαβαίνουν και μιλούν οι σύγχρονοι Ακαρνάνες είναι το ρωμαίικο ιδίωμα σε όλη του την τραχύτητα: αυτή η γλώσσα των χωρικών, περιφρονημένη σήμερα, είναι εντούτοις γεμάτη από εκφράσεις που γοητεύουν και εκπλήσσουν με τη ζωντάνια τους. Έχει μια αύρα ειλικρινή και οικεία, που θα λείπει πάντα από τη λόγια αναστημένη γλώσσα που μαθαίνουν στην Αθήνα. Περισσότεροι από έναν όροι καθαρής ελληνικής μορφής, χαμένοι αλλού, έχουν διατηρηθεί στην ακατέργαστη διάλεκτο της Ακαρνανίας. Οι "γνώστες" του τόπου δεν παραλείπουν να αναφέρουν στους ταξιδιώτες τη λέξη **βουκόλος**, η οποία σίγουρα δεν θα γινόταν κατανοητή από τους ανθρώπους του λαού στον Μοριά ή στο Αρχιπέλαγος. Ταυτόχρονα, καμία επαρχία δεν έχει δανειστεί περισσότερα από τα ιταλικά, συχνά μάλιστα για τους πιο απαραίτητους όρους. Έτσι, δεν λένε πρωί ή ταχύ για να σημάνουν το πρωί, αλλά **buon'ora**. Η γειτνίαση με τα Ιόνια νησιά, που για τόσο καιρό κατείχαν οι Ενετοί, αρκεί για να εξηγήσει αυτή την ανάμειξη.

Όσο για τα ήθη αυτού του πληθυσμού, είναι τα ήθη όλης της Ελλάδας, αλλά παρέμειναν ανέπαφα σε μια επαρχία που ποτέ δεν υποτάχθηκε πραγματικά στους Τούρκους και που δεν έχει μάθει ακόμη να μιμείται την Ευρώπη. Δεν βρίσκει κανείς στους σημερινούς Ακαρνάνες κανένα έθιμο που να είναι πραγματικά τοπικό. Αν διαφέρουν τόσο από τους άλλους Έλληνες, αυτό οφείλεται μάλλον στον χαρακτήρα τους και στο πνεύμα που τους εμψυχώνει, παρά στις λεπτομέρειες των εθίμων τους. Σε αυτούς ο χαρακτήρας αξίζει κυρίως να μελετηθεί, καθώς αυτός δίνει όλη την πρωτοτυπία στα ήθη τους.

1. Οι άνθρωποι του Βάλτου

Επισκέφθηκα πρώτα τους κατοίκους του Βάλτου. Είχα την περιέργεια να βρω στον τόπο τους αυτούς τους πληθυσμούς με την τόσο κακή φήμη, που διάγουν ακόμη, σε μια γωνιά της Ελλάδας, την τυχαία ζωή των πρωτόγονων φυλών. Η χώρα όπου έχουν το λημέρι τους είναι σαν φτιαγμένη επίτηδες για να ευνοεί τα άγρια ένστικτά τους. Δεν είναι όπως στις ανοιχτές περιοχές, όπου τα χωριά κοιτάζουν το ένα το άλλο από την κορυφή των λόφων, προσκαλώντας από μακριά σε μια σχέση καλής γειτονίας και αμοιβαίας φιλίας. Στο βάθος αυτών των δασών, τα μάτια βλέπουν μόλις σε λίγα βήματα απόσταση· ο άνθρωπος βρίσκεται εκεί μόνος και σαν χαμένος· και το συναίσθημα αυτής της μοναξιάς δεν του εμπνέει καλές σκέψεις. Η πυκνή, απέραντη σκιά που τον περιβάλλει είναι κακός σύμβουλος, περισσότερο κι από τη σκιά της νύχτας· τον ωθεί στο κακό υποσχόμενη ένα σίγουρο καταφύγιο και ένα μυστικό απαραβίαστο.

Πρέπει να δει κανείς τις άθλιες πολίχνες τους, τοποθετημένες σχεδόν πάντα σε μέρη με δύσκολη πρόσβαση, όπου φτάνει κανείς μόνο από μονοπάτια δύσβατα και επικίνδυνα. Οι *καλύβες*, φτωχικά παραπήγματα από πλεγμένα κλαδιά κάτω από μια στέγη από άχυρο ή φύλλα, διακρίνονται μόλις μέσα στα πυκνά δέντρα· μπερδεύονται με το δάσος από το οποίο είναι φτιαγμένες. Συχνά θα περνούσε κανείς από δίπλα τους χωρίς να τους δώσει σημασία, αν το λάλημα των πετεινών και ο καπνός που ανεβαίνει ανάμεσα στα δέντρα δεν σε προειδοποιούσαν ότι υπάρχουν εκεί κατοικίες. Την πρώτη φορά που ένα τέτοιο θέαμα παρουσιάστηκε μπροστά μου, με κυριεύσε μια πραγματική θλίψη. Ποτέ δεν είχα νιώσει τόσο μακριά από όλα όσα αποκαλούμε κοινωνία, πολιτισμό, και από όλα όσα μας κάνουν να εκτιμούμε τη ζωή.

Η άφιξη ενός ξένου ανάμεσα σε αυτές τις κατοικίες είναι ένας αιφνιδιασμός που αρχικά προκαλεί ένα είδος αποχαύνωσης. Κανείς δεν έρχεται προς το μέρος σου· μόνο τα σκυλιά, οι προκεχωρημένοι φρουροί, ορμούν μανιασμένα στα πόδια των αλόγων. Τα παιδιά φεύγουν σκοντάφτοντας· μια-δυο φιγούρες γυναικών, καχύποπτες και φευγαλέες, εμφανίζονται στις πόρτες· μερικοί άνδρες με σκληρά χαρακτηριστικά, με όψη άγρια, με μέλη τραχιά και στιβαρά, στέκονται παράμερα μπροστά στα σπίτια τους. Αν πλησιάσετε έναν από αυτούς τους αγρίους, τον βλέπετε να ταράζεται· κοκκινίζει ελαφρά· τα γαλανά του μάτια δεν αντέχουν το βλέμμα σας. Μια παράξενη συστολή, σχεδόν απειλητική και αναμειγμένη με απότομους τρόπους, προδίδεται σε όλη του τη στάση. Είναι η ανήσυχη αμηχανία του άγριου θηρίου που συναντά τον άνθρωπο στο φως της ημέρας.

Ωστόσο, μην τον κρίνετε από την πρώτη του κίνηση· μόλις ξεπεράσει τη δυσπιστία του, γίνεται φιλόξενος. Σου σφίγγει οικεία το χέρι και σε βάζει στο σπίτι του. Έχει περηφάνια, φιλότιμο, και το όνομα του *οικοδεσπότη* είναι ένας τίτλος για τον οποίο καμαρώνει. Είσαι ο καλεσμένος του για τη νύχτα, και την επόμενη μέρα του προσφέρεις μάταια το νόμισμα που πάντα περιμένει και συχνά απαιτεί ο χωρικός της Πελοποννήσου: «Με προσβάλλεις», λέει σοβαρά, ακουμπώντας το χέρι στο στήθος του. Το μόνο που ζητά από εσένα φεύγοντας είναι να του πεις το όνομά σου: «Ποιος ξέρει», προσθέτει, «αν δεν ξανασυναντηθούμε; Ίσως κι εμείς πάμε κάποια μέρα στην πατρίδα σου».

Η αρετή της φιλοξενίας, κοινή στις βάρβαρες φυλές, δεν εμποδίζει τους ανθρώπους του Βάλτου από το να είναι ο λιγότερο κοινωνικός πληθυσμός που μπορεί να συναντήσει κανείς. Μεταξύ τους κυρίως, εκδηλώνουν τον βίαιο χαρακτήρα τους, που αρέσκεται στο κακό του άλλου. Δεν υπάρχει χωριό που να μην έχει τα μίσση του, τις μάχες του από σπίτι σε σπίτι: είναι τραχιές διαμάχες, που ξεκινούν από κομμένα δέντρα, από κλεμμένα κατσίκια, και καταλήγουν συχνά σε τουφεκιές. Και μόνο η διάταξη των χωριών τους φανερώνει τη φυσική αποστροφή που νιώθουν για την κοινωνία. Οι καλύβες δεν είναι συγκεντρωμένες, δεν σμίγουν η μία κοντά στην άλλη για να αλληλοϋποστηρίζονται: τις βλέπει κανείς διάσπαρτες σε μια μεγάλη έκταση, και η καθμία μοιάζει να κρατά σε απόσταση όλες τις γύρω της. Συχνά γκρεμοί, χείμαρροι και δάση τις χωρίζουν, σχηματίζοντας συνοικίες σχεδόν ξένες μεταξύ τους. «Ο γείτονας μου μπορεί κάλλιστα να πεθάνει», μου έλεγε ένας χωρικός, «κι εγώ να μην μάθω καν ότι ήταν άρρωστος». Καθώς τους κατηγορούσα για τη διασπορά τους, αμύνονταν με ζωντάνια: «Να δεχτώ να χτίσει άλλος στην πόρτα μου; Να έρχονται τα ζωντανά του να τρώνε τον φράχτη μου; Το σκυλί του, τα παιδιά του, οι κότες του να συχνάζουν στο σπίτι μου; Η γυναίκα του να μαλώνει όλη μέρα με τη δική μου! Μα αυτό δεν είναι ζωή!» Εν ολίγοις, ένα ολόκληρο κατηγορητήριο κατά της κοινωνικής ζωής, που έβγαινε μέσα από την καρδιά τους! Έχουν άλλωστε συχνά τους λόγους τους να μην αφήνουν να φαίνεται τι εξυφάνεται στην εστία τους· και κάθε στέγη αρέσκεται να φυλάει το μυστικό της.

Αυτή η κατάσταση διαρκούς έχθρας, που κρατά κάθε σπίτι σε εγρήγορση, καθιστά πιο στενούς τους οικογενειακούς δεσμούς. Σπάνια συμβαίνει αδέρφια, γεννημένα στην ίδια κατοικία, να την εγκαταλείψουν για να κάνουν δικό τους νοικοκυριό: μένουν μαζί και απολαμβάνουν από κοινού το βίος που ανήκει σε όλους. Η μοιρασιά είναι στα μάτια τους η μεγαλύτερη συμφορά. Κάθε ζευγάρι έχει το ιδιαίτερο οίκημά του, το οποίο εντούτοις εφάπτεται στα άλλα. Φροντίζουν, για να αποφεύγουν κάθε ενόχληση και κάθε αφορμή διχόνοιας, αυτά τα οικήματα να μην επικοινωνούν εσωτερικά, αλλά μόνο από έξω· συχνά μια καλύβα αποτελείται στην πραγματικότητα από πολλές καλύβες κάτω από την ίδια στέγη. Περισσότερες από μία φορές βρήκα έτσι έναν γέρο πατέρα περιτριγυρισμένο από τους γιους του: αυτός, ένας παλιός ληστής, κρατώντας στο πρόσωπό του το αποτύπωμα μιας βίαιης ψυχής, αλλά τσακισμένος από τα χρόνια· εκείνοι, ρωμαλέα παλικάρια, που αποτελούν σήμερα την ασφάλεια και το καμάρι του. Η εγχώρια ενότητα δεν προέρχεται εδώ από την πραότητα των ηθών: είναι καρπός της ανάγκης· είναι μια δύναμη και μια άμυνα εν μέσω της γενικής αποσύνθεσης. Ο γείτονας είναι ο φυσικός εχθρός, ο εχθρός της κάθε μέρας, ενάντια στον οποίο έχει κανείς ανάγκη την υποστήριξη των δικών του. Τίποτα ίσως δεν δείχνει καλύτερα το πνεύμα της δυσπιστίας και της απομόνωσης που κυριαρχεί ανάμεσα στους κατοίκους και τους κρατά προσκολλημένους στη βαρβαρότητα.

Η κυβέρνηση, για να σταματήσει το κακό, είχε σκεφτεί παλαιότερα να σχηματίσει, στην καρδιά της χώρας, ένα σημαντικό κέντρο πληθυσμού. Η εξουσία του βασιλιά ήταν τότε απόλυτη· συγκέντρωσαν με τη βία και με διάταγμα στο **Σύντεκνο** (σημερινό Εμπεσός) περισσότερες από τριακόσιες οικογένειες διάσπαρτες στα περίχωρα· τους έδωσαν δημοτική διοίκηση, με έναν σταθμό χωροφυλακής, που επιφορτίστηκε λιγότερο με το να τους προστατεύει και περισσότερο με το να τους επιτηρεί. Άφθονες πηγές, ένα έδαφος με ήπια κλίση και καλό προσανατολισμό, χωράφια προς εκχέρσωση κατά

μήκος της κοιλάδας, φαίνονταν ικανά να κρατήσουν τους νεοφερμένους και να τους κάνουν να ξεχάσουν τον εξαναγκασμό που τους είχε συγκεντρώσει. Είχαν ήδη χτίσει τις καλύβες τους και συμβιβάζονταν να αρχίσουν μια άλλη ζωή, όταν ξαφνικά ξεσπά στην Αθήνα η μικρή επανάσταση (3η Σεπτεμβρίου 1843) που μετέτρεψε την Ελλάδα σε συνταγματική μοναρχία. Η πρώτη χρήση που έκαναν οι άνθρωποι του Συντέχνου για την πολιτική τους ελευθερία ήταν να διασκορπιστούν. Αυτό το δικαίωμα κυρίως τους ήταν πολύτιμο, ανάμεσα σε τόσα άλλα που δεν ήξεραν τι να τα κάνουν. Ο καθένας επέστρεψε να στήσει την κατοικία του όπου του άρεσε: άλλος στο βάθος μιας χαράδρας, άλλος σε μια κορυφή, άλλος μέσα σε ένα λόχμη. Το χωριό εξαφανίστηκε σαν με μαγεία. Οι τριακόσιες εστίες που το αποτελούσαν είναι τώρα διασκορπισμένες στα δάση, σε μια έκταση πάνω από πέντε λεύγες (περίπου 20-25 χλμ), από τα τελευταία βουνά του Βάλτου μέχρι την άκρη της θάλασσας: αυτό είναι που ονομάζεται ακόμη **δήμος Συντέχνου**.

Όταν φάχνει πού να στήσει την καλύβα του, ο άνθρωπος του Βάλτου αρέσκειται να οδηγείται από τη φαντασία και το ένστικτό του. Ένας αέρας ζωηρός και καθαρός, η γειτνίαση με ένα πηγάδι με καθαρό νερό ή μια διαυγή πηγή, τον ελκύουν και τον καθηλώνουν στα λιγότερο κατοικήσιμα μέρη. Τρεφόμενος με χονδροειδείς τροφές, είναι εξαιρετικά λεπτολόγος σε δύο πράγματα: στον αέρα και στο νερό. Θα έρθει από μακριά, έστω και μόνο για να πιει από ένα νερό πιο δροσερό, πιο ελαφρύ και, όπως λέει ο ίδιος, πιο «λεπτό» από τα άλλα. Ομοίως, θα έλεγε κανείς ότι γεύεται τον αέρα που αναπνέει. Γι' αυτό δεν μπορεί να ζήσει στην πεδιάδα: οι πυκνές αναθυμιάσεις που λιμνάζουν στα χαμηλά μέρη, η μεγάλη ζέστη και ακόμη και τα τσιμπήματα των κουνουπιών είναι γι' αυτόν μαρτύρια ανυπόφορα. Αν έχει μερικά χωράφια στους πρόποδες των βουνών, κατεβαίνει εκεί μόνο για τη σπορά και τον θερισμό. Δεν φοβάται τότε να εγκαταλείψει τη γυναίκα και τα παιδιά του, που μένουν υπό τη διπλή φύλαξη της απομόνωσης και της φτώχειας. Αυτή η μοναξιά, μέσα στα δάση, δεν τους τρομάζει: είναι συνηθισμένοι σε αυτήν από τη γέννησή τους.

Μια μέρα, δεν είχαμε συναντήσει σε όλη μας τη διαδρομή ούτε ζωντανή ψυχή ούτε κατοικία. Προς το βράδυ, ανακαλύψαμε επιτέλους, κρυμμένες κάτω από μεγάλες βελανιδιές, δύο καλύβες. Μερικές φτωχές γυναίκες έμεναν μόνες σε αυτόν τον έρημο τόπο· οι άνδρες έλειπαν. Μία από αυτές τις καλύβες, μετά από μακρές διαβουλεύσεις, μας άνοιξε την πόρτα της και εγκατασταθήκαμε εκεί. Μέσα στη μαύρη νύχτα, κάποιος μπήκε: ήταν ένα παιδί οκτώ ετών, γεροδεμένο όσο θα ήταν σε εμάς ένα δεκάχρονο, ο πρωτότοκος γιος της οικογένειας. Έβριξε παντού το βλέμμα του με αυτοπεποίθηση, σαν νοικοκύρης που επιστρέφει στο σπίτι του: «Ποιοι είναι αυτοί;» ρώτησε βλέποντάς μας. Έπειτα κάθισε σοβαρά κοντά στη φωτιά και, με τόνο διαταγής, είπε να του δώσουν να φάει. Η μητέρα του άρχισε να τον υπηρετεί και δεν του μιλούσε παρά μόνο με σεβαστή τρυφερότητα, αποκαλώντας τον «αφέντη μου, καλέ μου αφέντη». Θυμήθηκα μια σκηνή από την Οδύσσεια: τα απότομα λόγια που ο Τηλέμαχος, πολύ νέος ακόμη, απευθύνει στην Πηνελόπη, και τον σεβασμό με τον οποίο εκείνη υπακούει στις διαταγές του γιου της. Αυτό το τόσο αποφασισμένο παιδί τριγυρούσε από την αυγή μέσα στα δάση και τις χαράδρες, μόνο του, οπλισμένο με μια γκλίτσα, σπρώχνοντας μπροστά του μερικά κατσίκια. Έφερνε πίσω κάτι κακά άγρια αχλάδια, που είχε μαζέψει στον δρόμο και με τα οποία όλη η οικογένεια έκανε γιορτή.

Δεν είναι σε μια τέτοια χώρα που πρέπει να ψάξει κανείς για σχολεία. Το παθιασμένο ενδιαφέρον που δείχνουν οι άλλοι Έλληνες για τη μόρφωση δεν έχει απλωθεί ακόμη μέχρι αυτό το απόμερο διαμέρισμα. Η τύχη φέρνει έναν χωρικό, λιγότερο αδαή από τους άλλους, να συγκεντρώνει γύρω του, για μια μικρή αμοιβή, έναν μικρό αριθμό παιδιών. Χάρη σε αυτή την επισφαλή και συχνά διακοπτόμενη διδασκαλία, μια πολίχνη σαράντα σπιτιών μετρά ακόμη έως και πέντε άνδρες που ξέρουν να διαβάζουν και να γράφουν. Η διοίκηση ζητά μάταια να καθιερώσει μια πιο τακτική εκπαίδευση. Είχαν εγκαταστήσει, σε ένα από τα κυριότερα χωριά, ένα δημόσιο σχολείο και είχαν φέρει έναν δάσκαλο ξένο προς τον τόπο: ο δυστυχής δεν άργησε να μπλέξει σε καυγά, και οι μαθητές, πηγαίνοντας στην τάξη, τον βρήκαν δολοφονημένο.

Μια ζωή μοναχική και περιπλανώμενη είναι τις περισσότερες φορές όλη η εκπαίδευση των παιδιών του Βάλτου. Προσθέστε μερικές προσευχές στις οποίες δεν αποδίδουν μεγάλο νόημα, μερικές διηγήσεις που ακούνε το βράδυ γύρω από τη φωτιά, και αυτά τα τραγούδια των βουνών τους, που σιγομουρμουρίζουν με παράπονο κατά μήκος των μονοπατιών — ποίηση απότομη και άγρια προς τιμήν των Κλεφτών, αδιάφορη προς το έγκλημα, αλλά πρόθυμη να συλλάβει ό,τι δραματικό υπάρχει στα γεγονότα. Αυτό είναι το υπόβαθρο πάνω στο οποίο δουλεύει η νεαρή φαντασία τους. Γίνονται τολμηροί πριν την ώρα τους, δυνατοί, επιδέξιοι, ανθεκτικοί στην κούραση· μαθαίνουν να ζουν με το τίποτα, να κοιμούνται στην προστασία ενός βράχου ή ενός θάμνου. Μαθαίνουν κυρίως να γνωρίζουν όλα τα περάσματα, όλα τα κρησφύγετα της περιοχής, τις στροφές αυτού του λαβυρίνθου, όπου μόνο εκείνοι μπορούν να βρουν τον δρόμο τους. Στα δέκα τους χρόνια, τους βάζουν ένα τουφέκι στα χέρια. Φεύγουν, με το όπλο κρεμασμένο στον ώμο, οδηγώντας τα κατσίκια τους ανάμεσα στους βράχους και τα χαμόκλαδα. Τι μπορεί να ονειρεύεται, κατά τη διάρκεια αυτών των ατελείωτων ημερών, το παιδί που ήδη γίνεται νεαρός άνδρας; Αναρωτιέται ποια θα είναι η ζωή του και πώς θα ξοδέψει την ενέργεια που κρύβει μέσα του. Η εργασία της γης τον απωθεί, και, άλλωστε, δεν του υπόσχεται τίποτα μέσα σε αυτά τα δάση. Θα χρησιμοποιήσει το τουφέκι που μόλις του παρέδωσαν· θα κάνει όπως τόσοι άλλοι, από τον *Μηλιώνη*, τον αρχαιότερο κλέφτη που θυμάται ο Βάλτος· θα γίνει ληστής και στρατιώτης. Για εκείνον είναι το ίδιο πράγμα, και η ληστεία είναι στα μάτια του το σχολείο του πολέμου.

Έτσι διαμορφώνεται και συντηρείται μια φυλή καθαρά στρατιωτική, γεννημένη για αιφνιδιασμούς και ενέδρες, όπως ήταν οι *Αμφίλοχοι*, οι πρώτοι κάτοικοι της χώρας. Πράγματι, το όνομά τους και μόνο φαίνεται να υποδηλώνει έναν λαό ληστών, φίλο των ξαφνικών επιθέσεων· και ίσως το όφειλαν σε αυτές τις πολεμικές συνήθειες, που ευνοούνται ιδιαίτερα από τη φύση της περιοχής, παρά στον Αργείο ήρωα Αμφίλοχο⁹. Μας τους παρουσιάζουν ως άγριους βουνίσσιους, που οργώνουν τα βουνά τους ελαφρά οπλισμένοι και μάχονται με το ακόντιο. Οι σύγχρονοι Αμφίλοχοι έχουν σχηματίσει οι ίδιοι αυτή την ιδέα για τους πατέρες τους. Όταν τους μιλά κανείς για επιγραφές και νομίσματα: «Δεν πρέπει», απαντούν, «να ψάχνετε σε εμάς για τίποτα τέτοιο. Εκείνοι οι άνθρωποι ήταν φτωχοί και αδαείς σαν εμάς· όπως εμείς, έκαναν πόλεμο και ζούσαν στα δάση. Όταν, τυχαία, ανοίγουμε έναν από τους τάφους τους, τι βρίσκουμε; τρία-τέσσερα μικρά κυπελλάκια βαμμένα μαύρα, και, καμιά φορά, μια αιχμή λόγχης φαγωμένη από τη σκουριά!»

9 Θουκυδίδης, ΙΙΙ, 112.

Υπό τους Τούρκους κυρίως, ο πληθυσμός του Βάλτου δεν ζούσε παρά από τα όπλα του. Τους είχαν οργανώσει σε σώματα *Αρματωλών*, οι οποίοι, διασκορπισμένοι στα ορεινά σύνορα της Ηπείρου και μέχρι τη χώρα των Αγράφων, κατείχαν όλα τα πόστα και αστυνόμειαν αυτές τις υψηλές περιοχές: υπηρέτες επικίνδυνοι, έτοιμοι να μετατραπούν σε επαναστάτες αν ο μισθός καθυστερούσε, ή αν έβλεπαν να λάμπουν στο χέρι τους τα βενετσιάνικα τσεκίνια, της αιώνιας εχθρού της Πύλης! Ελεύθεροι, απαλλαγμένοι από τους φόρους που βάραιναν τους άλλους Έλληνες, συνομιλούσαν ως ίσοι με τους κατακτητές και τους επέβαλλαν τις υπηρεσίες τους. «Γλήγορα τ' αρματωλήκι», λένε στα τραγούδια τους, «ότ' ερχόμεσθε σαν λύκοι¹⁰!» Τα στενά και τα δάση του Βάλτου παρέμεναν ένα σίγουρο καταφύγιο για κάθε εξέγερση, ένας προμαχώνας πάντα έτοιμος για κάθε αντίσταση. Μάταια χρησιμοποιούσαν την αλβανική πολιτοφυλακή για να παραβιάσουν αυτό το άσυλο. Οι κάτοικοι έτρεχαν να κρυφτούν στα δάση, πυρπολώντας τις πενιχρές καλύβες τους, που φούντωναν πίσω τους σαν άχυρα. Ήταν σαν να κυνηγάς έναν εχθρό ασύλληπτο, αόρατο, που ξαφνικά, στα δύσκολα περάσματα, εμφανιζόταν και έπεφτε πάνω στους επιτιθέμενους. Καλύτερα ήταν να μην τον εκνευρίζεις, για να μην προκαλείς αιματηρά αντίποινα.

Άκουσα να διηγούνται μια τραγική ιστορία, που η περιοχή θυμάται ακόμη. Το χωριό *Αριάδα* είχε δει τα εδάφη του να καταλαμβάνονται και να δημεύονται: οι γυναίκες ανέλαβαν την εκδίκηση· άρπαξαν με αιφνιδιασμό μερικά τουρκόπουλα και τα κατέσφαξαν. Οι Τούρκοι, τρομοκρατημένοι από αυτή την πράξη θηριωδίας, επέστρεψαν τα χωράφια και δεν σκέφτηκαν καν την τιμωρία.

Ωστόσο, η συνήθεια μιας ανεξάρτητης και πολεμικής ζωής ανέπτυξε στους ίδιους ανθρώπους, δίπλα σε αυτά τα άγρια ένστικτα, γενναία συναισθήματα. Συνηθισμένοι να κάνουν τα πάντα με τη βία και με την ορμή του πάθους, δίνουν λιγότερη σημασία στο συμφέρον. Ό,τι ευγενές υπάρχει μέσα τους απορρέει από αυτή την πηγή. Τους είδαμε να ασκούν τη φιλοξενία με την καρδιά τους· η ειλικρίνεια, αρετή σπάνια σε τούτη τη χώρα, είναι επίσης μία από τις ποιότητές τους. Βλέπει κανείς μέχρι και στις παραμικρές περιστάσεις όλη την αξία που αποδίδουν στον λόγο τους. Ένας χωρικός μου είχε υποσχεθεί να μου φέρει μια επιγραφή: την επόμενη μέρα τον είδα να φτάνει λαχανιασμένος, φορτωμένος με μια τεράστια πέτρα, την οποία είχε πάει να πάρει από απόσταση μεγαλύτερη του ενός τετάρτου της λεύγας, και πάνω στην οποία διάβασα πράγματι μερικά γράμματα: «Αν ήξερα ότι ήταν τόσο βαριά», μου είπε, «δεν θα σου είχα μιλήσει γι' αυτήν. — Έπρεπε να με οδηγήσεις εκεί που τη βρήκες», του απάντησα, «γιατί να φορτωθείς τέτοιο βάρος; — Το έκανα», ανταπάντησε, «για να μη βρεθώ ψεύτης». Αυτή η φράση είναι για εκείνους μια συνηθισμένη έκφραση, που την έχουν συχνά στο στόμα τους, και η οποία εκφράζει καλά τον απόφιο σεβασμό τους για την αλήθεια. Δεν την έχω ακούσει ποτέ σε κανένα άλλο μέρος της Ελλάδας.

Είναι επίσης φημισμένοι, ανάμεσα σε όλους τους πολεμικούς πληθυσμούς της Ρούμελης και του Μοριά, για την πίστη που δείχνουν στους αρχηγούς τους. Αυτή η προσκόλληση, γεννημένη από τον πόλεμο, δεν συνεπάγεται σε καιρό ειρήνης καμία τυφλή υπακοή: επειδή όμως μεταφέρεται πρόθυμα από τον πατέρα στον γιο, δημιουργήσε ανάμεσά τους μια μικρή στρατιωτική αριστοκρατία. Τρεις ή τέσσερις οικογένειες καπεταναίων, χωρίς να ασκούν θεσμική εξουσία, κυριαρχούν στα χωριά

10 Γλήγορα τ' αρματωλήκι / "Ότ' ερχόμεσθε σαν λύκοι. (Fauriel, I, 16. Από τη συλλογή δημοτικών τραγουδιών του Claude Fauriel).

του Βάλτου μόνο με την επιρροή που δίνει ένα όνομα δοξασμένο με τα όπλα στο χέρι. Αποσυρμένες στο πιο απόμερο μέρος της χώρας, καθεμία από αυτές έχει την κατοικία της κοντά σε έναν οικισμό που κατοικείται από τους οπαδούς της. Η ζωή αυτών των αρχηγών αναπαριστά αρκετά καλά εκείνη των μικρών βασιλιάδων που βλέπουμε, στους ηρωικούς χρόνους, να διοικούν τις φυλές αυτού του τμήματος της Ελλάδας. Φαντάζομαι ότι τέτοια ήταν και η βασιλεία εκείνου του **Σαλύνθιου**, ο οποίος, προς την αρχή του Πελοποννησιακού Πολέμου, κυβερνούσε τους Αγραίους¹¹, μια άγρια φυλή εγκατεστημένη ακριβώς σε ένα διαμέρισμα της Αμφιλοχίας.

Στη δασωμένη πλαγιά των βουνών, σε ένα σημείο απ' όπου το βλέμμα κατοπτρεύει μακριά, υψώνεται το ψηλό σπίτι που οι κάτοικοι ονομάζουν **πύργο** ή **το παλάτι του καπετάνου**. Πρόκειται για ένα διώροφο κτίσμα, μάλλον φτωχικής εμφάνισης: εξωτερικά, τέσσερις τοίχοι ασπρισμένοι με ασβέστη, με ελάχιστα στενά παράθυρα ανοιγμένα σε ύψος είκοσι ποδιών από το έδαφος· εσωτερικά, πατώματα λερωμένα από τον χρόνο και τον καπνό, μεγάλα δωμάτια επιπλωμένα με κακόγουστα έπιπλα — μια άθλια πολυτέλεια που στα μάτια των κατοίκων φαντάζει μεγαλοπρέπεια. Αυτή είναι η κατοικία του πολεμικού αρχηγού· εκεί ζει περιτριγυρισμένος από κακοντυμένα παλικάρια, «παιδιά του σπιτιού», που θεωρούν τιμή τους να τον υπηρετούν και να αποτελούν τη συνοδεία του. Ο ίδιος, κατά βάθος, δεν διαφέρει από τους τραχείς κατοίκους αυτών των δασών: στα νιάτα του πήγε να μορφωθεί στις πόλεις και έκτοτε είδε τον κόσμο· όμως η ζωή που διάγει στον Βάλτο είναι η μόνη που του αρέσει, η μόνη όπου βρίσκει ικανοποίηση και ασφάλεια. Εκεί συντηρεί με ελάχιστα έξοδα τη δημοτικότητα που αποτελεί τη δύναμή του: ένα μικρό σχολείο στο γειτονικό χωριό, μερικά αγροτικά ξωκλήσια χτισμένα ή αναστηλωμένα στις γύρω κορυφές, αλλά κυρίως η προστασία που απλώνει σε όλους τους οπαδούς του, κάνουν την παρουσία του αγαπητή και την καθιστούν ευεργεσία. Είναι αλήθεια ότι η κυβέρνηση, με μια υπομονετική πολιτική, έχει περιορίσει σημαντικά σήμερα την ισχύ αυτών των στρατιωτικών αρχηγών· αυτό όμως το πέτυχε δεσμεύοντας τους ίδιους μέσω των συμφερόντων τους, αλυσοδεώνοντάς τους με βαθμούς και μισθούς. Δεν κατάφερε όμως να αποσπάσει από αυτούς τους πληθυσμούς, οι οποίοι θα ξεσηκώνονταν και πάλι στο κάλεσμά τους.

Θα πρέπει ωστόσο ο Βάλτος να αποβάλει κάποια μέρα αυτά τα καθαρά στρατιωτικά ήθη και να στραφεί προς ειρηνικότερες εργασίες, αν δεν θέλει να λιμοκτονήσει. Σήμερα η βούληση της Ευρώπης απομακρύνει από τα σύνορα της Ελλάδας κάθε πιθανότητα πολέμου, και η ληστεία, καταδιωκόμενη πλέον πιο αποφασιστικά, δεν οδηγεί σε τίποτα άλλο παρά σε έναν ατιμωτικό θάνατο. Μέχρι πρόσφατα οι κάτοικοι κατατάσσονταν μαζικά στους **Ρεμπέληδες** (Rébelli), ένα είδος πολιτοφυλακής με φουστάνελα, αποτελούμενη από εθελοντές, που αντικατέστησαν τους παλιούς Αρματολούς. Αυτό το τελευταίο καταφύγιο τους αφαιρέθηκε, και τα άτακτα στρατεύματα, που έμοιαζαν υπερβολικά με τις συμμορίες που είχαν εντολή να καταδιώκουν, μόλις καταργήθηκαν. Απομένει ο τακτικός στρατός. Μη μιλάτε όμως στους γενναίους του Βάλτου για κλείσιμο σε φρουρά, για στολή, για εκμάθηση ασκήσεων και γέμισμα όπλου σε δώδεκα χρόνους. Αυτή η αυστηρή πειθαρχία, αυτή η προδιαγεγραμμένη ζωή, αυτή η υπακοή κάθε στιγμή, τους φαίνονται σκληριά και καταστρέφουν, κατά τη γνώμη τους, όλη τη γοητεία του στρατιωτικού επαγγέλματος. Εξεγείρονται και μόνο στη σκέψη να ανταλλάξουν την εθνική τους ενδυμασία με

11 Θουκυδίδης, III, 111.

εκείνα τα ευρωπαϊκά ρούχα που αποκαλούν «στενά». Η ίδια δυσπιστία τούς κάνει να απορρίπτουν τα όπλα που έρχονται από το εξωτερικό· και η καρδιά τούς λείπει όταν δεν κρατούν πια στα χέρια τους τα μακριά αλβανικά τους καριοφίλια, που αστοχούν μία στις τρεις φορές.

Αναγκάζονται λοιπόν επιτέλους να αρχίσουν να καλλιεργούν τη γη και να εκχερσώνουν όσα χωράφια βρίσκουν ελεύθερα μέσα στα δάση τους· το κάνουν όμως με απροθυμία και γογγυσμό. Η χώρα, την εποχή που την επισκεπτόμουν, παρουσίαζε ένα περίεργο θέαμα. Συναντούσε κανείς τους χωρικούς στα αλώνια τους, όπου χτυπούσαν μερικά δεμάτια καλαμποκιού, οπλισμένους ακόμα οι περισσότεροι, φορώντας την κοντή φουστανέλα και το κεντητό γιλέκο που αποτελούν στην Ελλάδα τη στρατιωτική ενδυμασία. Έμοιαζαν ντροπιασμένοι που τους έβρισκαν σε τέτοιες εργασίες: «Δεν είναι αυτή η δουλειά μας», έλεγαν, «**δεν είμαστε ραγιάδες!**». Συνηθισμένοι να περιφρονούν τους ειρηνικούς και άοπλους πληθυσμούς που ζουν από τη γεωργία, τους διατηρούν, ακόμη και στην ελεύθερη Ελλάδα, το όνομα με το οποίο οι Τούρκοι στιγμάτιζαν τις ηττημένες φυλές.

Ωστόσο, κατά τα λεγόμενά τους, υπήρξε μια εποχή που η χώρα τους ήταν πλούσια και καλλιεργημένη, κατοικημένη από μια φυλή φιλόπονη και ανθηρή. Συναντούν ακόμη, στο βάθος των δασών τους, εκτεταμένα εδάφη που έχουν σκαφτεί, τμήματα δάσους που ονομάζονται από συνήθεια «**Παλιοχώραφο**» ή «**Παλιάμπελο**», και παντού, μέσα στις λόγχες, σωρούς από πέτρες, **βουλεϊοί** (λιθοσωρούς), όπως βλέπει κανείς στην άκρη εκχερσωμένων αγρών: προφανή ίχνη μιας περασμένης ευημερίας, που τους εκπλήσσουν μέσα στη μιζέρια τους. Αλλά πότε ήταν αυτή η χρυσή εποχή του Βάλτου; «Ήταν», απαντούν, «**τον καιρό της Σπανίας (τῆς Σπανίας τὸν καιρόν)**». Θέλουν αναμφίβολα να υποδηλώσουν τον αιώνα που προηγήθηκε της εισβολής των Τούρκων, την εποχή που μια ναπολιτάνικη οικογένεια, εκείνη των **Τόκκων** (Tocco), συγκέντρωνε στα χέρια της την παλατινή κομητεία της Κεφαλονιάς, το δουκάτο της Λευκάδας, το δεσποτάτο της Ηπείρου, τις επαρχίες της Αιτωλίας και της Ακαρνανίας, και τις είχε μετατρέψει σε βασιλείο. Αυτή η οικογένεια, στα τελευταία χρόνια της κυριαρχίας της, ήταν υποτελής των Ισπανών, οι οποίοι ήταν τότε κύριοι του θρόνου των Δύο Σικελιών. Το όνομα της Ισπανίας ήταν λοιπόν σαν μια τελευταία ελπίδα για τους χριστιανούς της δυτικής Ελλάδας: ελπίδα που έμελλε να αναζωπυρωθεί, τον επόμενο αιώνα, από τη μεγάλη νίκη της Ναυπάκτου (Lepanto) που κερδήθηκε μπροστά στα μάτια τους.

Η φαντασία τους μετέτρεψε την ιστορία εκείνης της εποχής σε έναν απλοϊκό θρύλο. Διηγούνται πως μια μέρα **ο βασιλιάς της Ισπανίας** έπαιζε χαρτιά με τον **Σουλτάνο**. Καθώς ήταν δύο πανίσχυροι ηγεμόνες, δεν έπαιζαν χρυσάφι ή ασήμι, αλλά πόλεις και επαρχίες, και ο Βάλτος ήταν το στοίχημά τους. Ο Σουλτάνος κέρδισε την παρτίδα. Καθώς εκείνος ερχόταν να πάρει την κατοχή της χώρας, ο βασιλιάς της Ισπανίας τού είπε: «Έπαιξα τη γη, τα δέντρα, τους βράχους, **όχι όμως τους ανθρώπους**»· και, συγκεντρώνοντας τον πληθυσμό, τον πήρε ολόκληρο μαζί του στα νησιά και στη Φραγκιά. Μερικοί τραχείς βοσκοί, ξεχασμένοι στα βουνά, βγήκαν τότε από τα κρησφύγετά τους και έγιναν οι γεννήτορες της νέας γενιάς, η οποία, νιώθοντας πάντα αυτή την καταγωγή, ζει άγρια και διασκορπισμένη.

Αυτές οι παραδόσεις, με τις οποίες προσπαθούν να εξηγήσουν στους εαυτούς τους τη σημερινή τους βαρβαρότητα, έχουν μια βάση αλήθειας: γνωρίζουμε ότι οι πρίγκιπες της οικογένειας **Τόκκο**, εκδιωγμένοι από τους Τούρκους από την ήπειρο, διατηρήθηκαν για πολύ καιρό ακόμη στα νησιά, όπου ο πληθυσμός τους ακολούθησε αναμφίβολα μαζί για να τεθεί υπό την προστασία τους.

Μια πολύχνη κυρίως παρέμεινε ονομαστή στην περιοχή για την ανάμνηση της παλιάς της λαμπρότητας: είναι η **Φλωριάδα**, χτισμένη στις πλαγιές μιας πλατιάς χαράδρας, κοντά στα ερείπια ενός ελληνικού φρουρίου. Τις γιορτινές μέρες, όπως λένε, όταν οι κάτοικοί της χόρευαν στην πλατεία του χωριού, το χρυσάφι έλαμπε με τέτοια ακτινοβολία πάνω στα ρούχα τους που, από την άλλη πλευρά της κοιλάδας, εκείνοι που τους κοίταζαν θαμπώνονταν τα μάτια τους. Ένα παλιό τραγούδι μαρτυρεί ακόμη αυτόν τον πλούτο: «Βγήκαν οι Φράγκοι από τη Φραγκία και οι Τούρκοι από την Άρτα· πάτησαν το παλαιόκαστρο, την έρημη Φλωριάδα. Πήραν τις μάνες με τα παιδιά, τις γυναίκες με τους άνδρες. Πήραν και μια νύφη νέα, τη νύφη του Σαμαρά· είχε ντούμπλες για κολιέ στον λαιμό της και δουκάτα γεμάτη την τσέπη της¹²». Η Φλωριάδα είναι σήμερα το πιο άθλιο από τα χωριουδάκια του Βάλτου, και θα δυσκολευόταν κανείς πολύ να βρει εκεί μια τόσο πλούσια νύφη: μόλις και μετά βίας μετρώνται εκεί καμιά δεκαριά καλύβες με άλλες τόσες οικογένειες, αποδεκατισμένες από τον πυρετό και την πείνα.

Δεν θέλω να εγκαταλείψω τον Βάλτο χωρίς να πω λίγα λόγια για έναν **καλλιτέχνη** του τόπου: είναι ένας ξυλογλύπτης, ο οποίος φτιάχνει, από τις χοντρές ρίζες του γιγάντιου ρεικιού, κούπες, μακριές πίπες για τουρκικά τσιμπούκια και διάφορα άλλα αντικείμενα, τα οποία διακοσμεί με ανάγλυφα. Άγριος, όπως όλοι οι συμπατριώτες του, ζώντας μέσα στα δάση όπου τις περισσότερες φορές δεν μπορείς να τον βρεις, δεν εργάζεται κατά παραγγελία, αλλά με τον δικό του τρόπο και όποτε του αρέσει. Ωστόσο, τα θέματα που αναπαριστά δεν είναι δικής του επινόησης: είναι λουλούδια, μυθικά ζώα, στο βυζαντινό ύφος: ακολουθεί, αδιόρατα και χωρίς να το ξέρει, παλαιότερες παραδόσεις, ένας αγρότης και τελευταίος εκπρόσωπος σχολών που ίσως άλλοτε άκμαζαν.

2. Οι άνθρωποι του Ξηρομέρου

Οι κάτοικοι του Ξηρομέρου, συγκρίνοντας τους εαυτούς τους με εκείνους του Βάλτου, θεωρούν ότι είναι ένας λαός πολιτισμένος και η χώρα τους μια γη της επαγγελίας. Το τραγούδι που λένε στον χορό αρχίζει με τούτα τα λόγια: «Η Άρτα πέτρα να γένη και ο Βάλτος να βουλιιάξη· το δόλιο το Ξερόμερο, ο Θεός να το φυλάξη, πού έχει τα γλυκά κρασία και τα όμορφα κορίτσια¹³». Δεν υπάρχει πειραγμένο που να μην εκτοξεύουν κατά των γειτόνων τους για τον άγριο χαρακτήρα τους: τους αποκαλούν λύκους, αγρίμια· τους περιγράφουν ως τέρατα με ένα μόνο μάτι, μονομάτοι, μια φαντασία που είναι πιθανότατα πολύ παλιά στην Ελλάδα και που εξηγεί τον μύθο των Κυκλώπων. Έχουν μια παροιμία που λέει: «Βαλτινός και καλός χαρακτήρας, γίνεται; (**Βαλτινός και καλός γίνεται;**)».

12 Βγήκαν οι Φράγκοι από τη Φραγκία και οι Τούρκοι από την Άρτα, / Πάτησαν το παλαιόκαστρο, την έρημη Φλωριάδα...

13 Η Άρτα πέτρα να γένη και ο Βάλτος να βουλιιάξη. / Το δόλιο το Ξερόμερο, ο Θεός να το φυλάξη, / Ποῦ ἔχει τὰ γλυκὰ κρασία και τὰ ὄμορφα κορίτσια.

Η αντίθεση ωστόσο δεν είναι τόσο ισχυρή όσο θέλουν να λένε. Αν η φυλή που κατοικεί στο Ξηρόμερο είναι μια ευγενής φυλή, απέχει πολύ από το να έχει αποβάλει ακόμα κάθε βαρβαρότητα, και τα ήθη της δεν διαφέρουν κατά βάθος από εκείνα που παρατηρεί κανείς στον Βάλτο. Είναι ο ίδιος χαρακτήρας, με μια όψη λιγότερο άγρια: είναι τα ίδια ελαττώματα και οι ίδιες αρετές· μόνο που τα ελαττώματα, κάπως εξανθρωπισμένα, επιτρέπουν στις αρετές να φαίνονται με περισσότερο πλεονέκτημα. Οι **Ξηρομερίτες** είναι από τη φύση τους υπερήφανοι, ανήσυχοι, πολεμοχαρείς, λιγότερο φίλοι της εργασίας παρά της κίνησης· αλλά σε κερδίζουν αμέσως με τον ειλικρινή, φιλόξενο χαρακτήρα τους, με μια γενναιοδωρία που δεν τους κοστίζει και που δεν μυρίζει υπολογισμό. Έχουν μια ζωντανία φιλοτιμίας, που δεν είναι φυσική στους άλλους Έλληνες, και ένα είδος τιμής. Αυτό είναι που οι Έλληνες των άλλων επαρχιών παρατηρούν κυρίως σε αυτούς και το εκφράζουν με τη λέξη **φιλοτιμία**. Ο Πολύβιος επαινούσε ήδη στους Ακαρνάνες, αρχαίους κατοίκους του Ξηρομέρου, την ευθύτητα, την σταθερότητα, μια κάποια ειλικρίνεια μαζί με έναν ζωηρό έρωτα για την ελευθερία¹⁴. Οι απόγονοί τους διατήρησαν κάτι από αυτές τις αρετές, που διακρίνονται μέχρι το πρόσωπό τους και σε όλη τους τη στάση. Το πρόσωπό τους είναι ανοιχτό, τα χαρακτηριστικά τους ευγενή και όμορφα· έχουν ανάστημα υψηλό, παράστημα κομψό, τρόπους φιλόξενους και άνετους.

Ο πληθυσμός, ολιγάριθμος σε σύγκριση με την έκταση που κατέχει, κατοικεί εδώ κι εκεί σε μεγάλα χωριά, πάνω στα οροπέδια και στις κλιτύες των βουνών. Τα σπίτια, σχεδόν όλα διώροφα, είναι χτισμένα και σκεπασμένα με τη λευκή πέτρα του τόπου. Εδώ ο καθένας θεωρεί τιμή του να χτίσει μια κατοικία με όμορφη εμφάνιση. Ο καθένας είναι ιδιοκτήτης, αν δεν είναι επιπλέον καπετάνιος ή γιος καπετάνιου. Η γη δεν λείπει· όλος ο κόσμος έχει το μερίδιό του, συχνά ένα μεγάλο μερίδιο· εκείνο που λείπει μάλλον είναι τα χέρια που θα την καλλιεργήσουν και η θέληση για καλλιέργεια.

Όταν οι Τούρκοι εισέβαλαν στη δυτική Ελλάδα, οι κάτοικοι του Ξηρομέρου, όπως και εκείνοι του Βάλτου, αποσύρθηκαν σε μεγάλο αριθμό μπροστά στον εχθρό και αναζήτησαν καταφύγιο στα Ιόνια νησιά. Τα ονόματα των κυριότερων ακαρνανικών χωριών, **Κατούνα**, **Αετός**, που μετέφεραν εκεί μαζί τους, μαρτυρούν ακόμη και σήμερα αυτή τη μετανάστευση, που δεν έπαψε για αρκετούς αιώνες. Οι πληθυσμοί που παρέμειναν έπρεπε να πάρουν μια μεγάλη απόφαση: να εγκαταλείψουν τη γεωργία και να μη ζουν πια παρά από τον πόλεμο. Η ζωή του **Κλέφτη** και του **Αρματολού** έγινε η μόνη δυνατή στην περιοχή για τετρακόσια χρόνια, ζωή ταραγμένη και ζηλότυπη, που δεν ανέχεται δίπλα της μια άλλη πιο ήσυχη. Εκτός από τις εντόπιες ομάδες, το Ξηρόμερο έβλεπε να κατεβαίνουν κάθε χρόνο εκείνες των γύρω βουνών: στον νότο, εκείνες του Ζυγού και της κάτω Αιτωλίας· στον βορρά, εκείνες του Βάλτου και των Αγράφων· ήταν το σημείο συνάντησης και η προτιμώμενη γη όλων των τυχοδιωκτών σε αυτό το τμήμα της Ελλάδας. Τα δασωμένα οροπέδιά του τους προσέφεραν μια διαμονή πιο άνετη από τις τραχιές κορυφές, που ήταν καλυμμένες με χιόνι ένα μέρος του χρόνου. Αλλά εκείνο που κυρίως τους προσέλκυε ήταν η γειτνίαση με τα νησιά: αν καταδιώκονταν πολύ στενά, μπορούσαν, με μερικές κουπιές, να τεθούν υπό την προστασία της βενετσιάνικης σημαίας· αποβιβάζονταν στη Λευκάδα, στην Κεφαλονιά, στον βράχο του **Καλάμου**, όπου έβρισκαν μια φιλοξενία τόσο πιο σίγουρη όσο ήταν συμφεροντολογική. Σήμερα που εκείνοι οι καιροί της ταραχής και του αγώνα

14 Πολύβιος, IV, 30: «...γνήσιοι... ίδια και κοινή στάσιμον ἔχουσι τι καὶ φιλελεύθερον.» (Οι Ακαρνάνες έχουν έναν χαρακτήρα σταθερό και ελεύθερο, τόσο στην ιδιωτική όσο και στη δημόσια ζωή).

είναι ήδη μακριά, οι καπεταναίοι που παραμένουν στον τόπο έχουν ακόμη την κατοικία τους όχι στα βουνά, όπως εκείνοι του Βάλτου, αλλά κοντά στη θάλασσα, στην άκρη των στενών· ζουν ήσυχοι μόνο αν βλέπουν από τα παράθυρά τους τις ιόνιες ακτές.

Έτσι, πάνω σε μια γη σχεδόν παντού γόνιμη που καλεί την καλλιέργεια, ανατράφηκε μια φυλή λιγότερο αγροτική και περισσότερο στρατιωτική. Είναι αλήθεια ότι η νέα γενιά ξαναπήρε μια ζωή πιο ήρεμη· τα χωριά ανασυγκροτούνται και αριθμούν ήδη τρεις ή τέσσερις φορές περισσότερες οικογένειες απ' ό,τι την εποχή που τα επισκέφθηκε ο συνταγματάρχης *Leake*· το εκχερσωμένο έδαφος αρχίζει να πλουτίζει τους κατοίκους. Αλλά δεν είναι ο άνθρωπος του Ξηρομέρου που βάζει ο ίδιος το χέρι στο αλέτρι και κάνει το βιος του να καρπίσει. Κάθε χρόνο, την εποχή του θερισμού, όπως και εκείνη του οργώματος, οι **Ιόνιοι** (Επτανήσιοι), αφήνοντας τα νησιά τους — όπου ο πληθυσμός, συσσωρευμένος σε έναν στενό χώρο, δεν βρίσκει καν να ζήσει από την εργασία του— έρχονται να αναζητήσουν την τύχη τους στην ήπειρο. Ο Ακαρνανάνας ιδιοκτήτης τους δέχεται στο σπίτι του, μεταχειριζόμενος αυτούς ως φιλόπονους και χρήσιμους καλεσμένους παρά ως υπηρέτες. Τους εμπιστεύεται τα χωράφια του και επαναπαύεται σε αυτούς για κάθε φροντίδα. Αυτοί οι εργάτες, είδος προσωρινών και περαστικών ενοικιαστών, πληρώνονται από κάποιους με το μεροκάματο· άλλοι μοιράζονται μαζί τους τη σοδειά, ή τους παραχωρούν ένα τμήμα γης το οποίο οργώνουν για δικό τους λογαριασμό. Τελικά ο καθένας βρίσκει το κέρδος του· και τα νησιά επιστρέφουν έτσι κάθε χρόνο στο Ξηρόμερο εκείνο το μέρος των κατοίκων του που του αφαίρεσαν άλλοτε.

Η μόρφωση είναι αρκετά διαδεδομένη στο Ξηρόμερο· δεν συναντά κανείς χωριό κάποιας σημασίας που να μην έχει τουλάχιστον ένα ιδιωτικό σχολείο. Όμως οι άνθρωποι του τόπου, ικανοποιημένοι οι περισσότεροι με τις πιο στοιχειώδεις γνώσεις, αφήνονται ακόμη για πολλές γνώσεις στις δικές τους παραδόσεις. Ανατρέχοντας στο παρελθόν, έχουν κρατήσει την ανάμνηση μερικών αξιομνημόνευτων εποχών και έχουν φτιάξει ένα είδος ακατέργαστης χρονολογίας, που αποτελεί όλη τους την επιστήμη στην ιστορία. Πριν από την ελληνική επανάσταση και τον καιρό του Αλή-Πασά, ορίζουν μια πρώτη εποχή, την οποία ονομάζουν **τον καιρό της Αλαμπάντας (τῆς Ἀλαμπάντας)**: είναι η εποχή της μεγάλης εξέγερσης που υποκινήθηκε από τη Ρωσία τον περασμένο αιώνα (τα Ορλωφικά)· η λέξη που χρησιμοποιούν δεν μπορεί παρά να προέρχεται από το ιταλικό *alla banda*, ήταν ο καιρός που τα πάντα πήγαιναν «στην τύχη» (ή στο περιθώριο). Έπειτα έρχεται ο καιρός των Ενετών· μετά εκείνος της τουρκικής κατάκτησης. Έχουν επίσης μια περίοδο που ονομάζουν **τον καιρό της Σπανίας** και η οποία αντιστοιχεί στη φραγκοκρατία. Ό,τι εκτείνεται πέρα από εκεί — εποχή της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, ρωμαϊκή εποχή, αρχαία ελληνική εποχή— είναι γι' αυτούς ο ένδοξος καιρός των Ελλήνων.

Η ιδέα που έχουν σχηματίσει για αυτούς τους Έλληνες πατέρες τους, τους «**Έλληνες τους ανδρειωμένους**» (**Έλληνες οί ανδρειωμένοι**), αγγίζει τα όρια του θρύλου. Όταν αντικρίζουν τους απέραντους περιβόλους των ακαρνανικών πόλεων, αυτούς τους πύργους, αυτές τις πύλες, αυτά τα παχιά τείχη φτιαγμένα από τεράστιους λίθους, εκπλήσσονται· δεν μπορούν να πειστούν ότι οι δημιουργοί τέτοιων έργων ήταν άνθρωποι με κοινό ανάστημα και δύναμη. Τους φαντάζονται σαν γίγαντες, που σήκωναν στα χέρια τους τους ογκολίθους με τους οποίους έχτιζαν τα φρούριά τους. Ήταν ένας λαός προνομιούχος, μια φυλή ανώτερη από τη δική μας. Οι κάτοικοι του

χωριού *Χρυσοβίτσα* έχουν σχετικά με αυτό μια περίεργη παράδοση: «Αυτό συνέβη», διηγούνται, «τον καιρό των παππούδων των παππούδων μας. Άνθρωποι από το χωριό μας είχαν πάει στην Κωνσταντινούπολη. Εκεί, μαθαίνοντας ότι υπήρχε ακόμη μια γριά γυναίκα από εκείνη τη γενιά των Ελλήνων, πήγαν να τη δουν: είχε ανάστημα πάνω από το ανθρώπινο, αλλά τα βαθιά γεράματα την είχαν τυφλώσει. Ρώτησε για τον τόπο τους και, απευθυνόμενη σε έναν από αυτούς: "Δώσ' μου το χέρι σου", του είπε. Εκείνος, κυριευμένος από φόβο, δεν τόλμησε· αλλά, παίρνοντας αμέσως τη σιδερένια μασιά, πλατιά στην άκρη, που χρησιμοποιούν στην Ανατολή για να σκαλίζουν τη φωτιά, την έτεινε στη γριά, η οποία την λύγισε ανάμεσα στα δάχτυλά της μέχρι να τη σπάσει: "Δυνατοί είστε", είπε εκείνη, "αλλά όχι όπως ήμασταν εμείς". νόμιζε πως του κρατούσε το χέρι». Μπερδεύοντας στις αναμνήσεις τους τις ελληνικές και βυζαντινές παραδόσεις, τοποθετούν τη σκηνή αυτής της θαυμαστής περιπέτειας στην Κωνσταντινούπολη, η οποία είναι γι' αυτούς η μεγάλη πόλη των Ελλήνων.

Ας αφήσουμε όμως στους κατοίκους της υπαίθρου τα όνειρα της φαντασίας τους. Το Ξηρόμερο είναι, αντίθετα, από όλες τις επαρχίες, εκείνη όπου τα αγροτικά και λαϊκά ήθη της αρχαίας Ελλάδας, κυρίως της ηρωικής, έχουν διατηρηθεί πιο ανέπαφα. Κάποιο διάστημα μετά το ταξίδι μου, ξαναδιάβαζα το θαυμάσιο ειδύλλιο που βρίσκεται στη δέκατη τέταρτη ραψωδία της Οδύσσειας, συλλογιζόμενος ότι η Ιθάκη δεν ήταν μακριά από τη χώρα που μόλις είχα διασχίσει και ότι ο Οδυσσεύς κατείχε ακόμη και «στη μαύρη ήπειρο¹⁵» πολυάριθμους υπηρέτες και μεγάλα κοπάδια. Οι στίχοι του ποιητή μου θύμιζαν εκατό λεπτομέρειες που είχα παρατηρήσει με τα μάτια μου· ξαναέβρισκα εκεί την καθημερινή μου ιστορία, όταν πήγαινα να χτυπήσω την πόρτα κάποιου χωρικού και να του ζητήσω μια θέση στην εστία του. Τα πάντα συμβαίνουν σήμερα όπως τότε: πρώτα μια σκηνή αναταραχής και συναγερμού, τα σκυλιά που θέλουν να σε κατασπαράξουν, ο νοικοκύρης που εμφανίζεται βιαστικά στο κατώφλι της πόρτας και τα διασκορπίζει με πετρίδες· έπειτα οι συνηθισμένοι χαιρετισμοί και τα καλά λόγια. Οι τύποι έχουν αλλάξει αναμφίβολα, αλλά είναι η ίδια φιλοξενία.

Ένα γνώρισμα του αρχαίου χαρακτήρα που ξαναβρίσκει κανείς σε αυτούς τους πληθυσμούς είναι η πλήρης οικειότητα στις σχέσεις της κοινής ζωής. Καμία υπεροψία, κανένα πρωτόκολλο. Ο ευγενής Τηλέμαχος, ο χοιροβοσκός Εύμαιος και ο ζητιάνος φιλοξενούμενός τους συνομιλούν χωρίς προσχήματα μεταξύ τους και δειπνούν μαζί. Έτσι, κάθε βράδυ, έβλεπα όλο τον κόσμο, μετά από πρόσκληση του οικοδεσπότη, να κάθεται σταυροπόδι σε κύκλο γύρω από το χαμηλό τραπέζι (σοφρά), πάνω στο οποίο σερβιριζόταν το γεύμα μας. Όλοι είχαν θέση στο συμπόσιο: ο χωροφύλακας, οι στρατιώτες, ακόμη και ο κουρελής αγωγιάτης που ακολουθούσε τα άλογά μας· και ο καθένας άπλωνε τα χέρια του «πάνω στα αγαθά που ήταν έτοιμα μπροστά του¹⁶».

Μετά το γεύμα, αρχίζουν οι αμέτρητες ερωτήσεις και οι ατέλειωτες διηγήσεις. Ο Έλληνας χωρικός παρέμεινε περίεργος και δεινός αφηγητής· του αρέσει να μιλά για ώρα και ξέρει να ακούει για ώρα· αυτές οι ώρες της συνομιλίας είναι γι' αυτόν όλη η αξία της φιλοξενίας. Όταν διηγείται, άλλοτε δείχνει μια ευφυΐα επινόησης που πολλές φορές τον παρασύρει πέρα από την αλήθεια, άλλοτε μια απίστευτη ειλικρίνεια·

15 ήπειροιο μελαίνης (Οδύσσεια., XIV, 98): «της μαύρης ηπείρου».

16 Οί δ' ἐπ' ὄνειαθ' ἑτοῖμα προκείμενα χεῖρας ἴαλλον (Οδύσσεια., XIV, 453): «Και αυτοί άπλωναν τα χέρια στα έτοιμα φαγητά που είχαν μπροστά τους».

αποκαλύπτεται πλήρως. Μέσα στην ελευθερία αυτών των συνομιλιών μπορείτε να γνωρίσετε καλύτερα τις συνήθειες, τις ιδέες, την κατάσταση μιας κοινωνίας που παρέμεινε κατά βάση πρωτόγονη και στην οποία ορισμένες πλευρές του ηθικού συναισθήματος δεν είναι μερικές φορές καθόλου πιο ανεπτυγμένες από ό,τι στην ομηρική κοινωνία. Εκπλήσσεται κανείς βλέποντας στον Όμηρο τον Οδυσσέα, ο οποίος θέλει να παραστήσει τον ξένο που ήρθε από την Κρήτη, να διηγείται και να εξηγεί με ψυχραιμία πώς δολοφόνησε τον γιο του Ιδομενέα, τον Ορσίλοχο¹⁷. Διασχίζοντας ένα από τα κυριότερα χωριά του Ξηρομέρου, είχα καταλύσει στο σπίτι ενός ανθρώπου πλούσιου, ευκατάστατου, σεβαστού από όλους: όταν ανταλλάξαμε τις πρώτες κουβέντες, από μόνος του και χωρίς να πιεστεί από καμία ερώτηση, μου είπε: «Ξέρεις, δεν είμαι από αυτόν τον τόπο· πατρίδα μου είναι η Κεφαλονιά. Αλλά εκεί κάτω με βαραίνει μια καταδίκη για φόνο, και αν επέστρεφα, θα με κρεμούσαν. Έτσι όπως με βλέπεις, έχω σκοτώσει τρεις ανθρώπους, τον θείο μου και τα δύο μου ξαδέρφια, σε μια στιγμή θυμού. Ωστόσο δεν είμαι κακός άνθρωπος· είχα δίκιο απέναντί τους: το έκανα από βρασμό ψυχής (από βρασμό της ψυχής)». Αυτός ο άνθρωπος δεν ανήκε στο Ξηρόμερο· είναι όμως μια κοινωνία της οποίας τα ήθη και ακόμη και οι ηθικές ιδέες απέχουν πολύ από τις δικές μας, εκείνη όπου μια τέτοια διήγηση είναι δυνατή και δεν εκπλήσσει κανέναν.

3. Οι Βλάχοι στην Ακαρνανία

Αναμφίβολα, δεν πρέπει να συγκαταλέξουμε στον τακτικό πληθυσμό της Ακαρνανίας μερικές φυλές Βλάχων, οι οποίες έρχονται τον χειμώνα να κατασκηνώσουν με τα κοπάδια τους στις παρυφές των δασών και, το καλοκαίρι, σπεύδουν να επιστρέψουν στα βουνά των **Αγρόφων**. Όμως τα ήθη τους, περίεργα και εντελώς διαφορετικά από εκείνα των Ελλήνων, δεν αξίζουν λιγότερο να μελετηθούν.

Αυτοί οι Βλάχοι ανήκουν στη μεγάλη ρουμανική φυλή η οποία, από τον Μεσαίωνα, κατέχει τις υψηλές κοιλάδες της Ηπείρου και της Θεσσαλίας· αποτελούν όμως μια ξεχωριστή οικογένεια. Βλέποντας την Ελλάδα ελεύθερη από τους Τούρκους, ήρθαν εδώ αναζητώντας μια ζωή πιο σίγουρη και πιο ανεξάρτητη. Μερικοί εγκαταστάθηκαν προς το όρος Οίτη, στα σύνορα της αρχαίας Φθιώτιδας· αλλά ο μεγαλύτερος αριθμός κατέβηκε στην Ακαρνανία. Τους ενέγραψαν στους διάφορους δήμους του Βάλτου και του Ξηρομέρου, ανάλογα με τα μέρη όπου συνηθίζουν να ξεχειμωνιάζουν· τους έκαναν πολίτες με τον ίδιο τίτλο όπως τους Έλληνες, υποβάλλοντάς τους στον μοναδικό όρο να μην ξαναπερνούν, στις ετήσιες περιπλανήσεις τους, τα σύνορα της Τουρκίας. Δεν πληρώνουν παρά έναν μόνο φόρο, τον φόρο επί των κτηνών. Η κυβέρνηση, ικανοποιημένη που εισπράττει από αυτούς αυτό το κέρδος, τους παραχωρεί, κατά τη χειμερινή περίοδο, τη βοσκή των δασών και των ακαλλιέργητων εκτάσεων που ανήκουν στη δημόσια περιουσία. Είναι διασκορπισμένοι κυρίως στις όχθες του Αχελώου και στο δάσος της **Μάνινας**.

17 Οδύσεια., XIII, 267.

Τους αποκαλούν *Καραγκούνηδες*¹⁸ και *Αρβανιτόβλαχους* (*Αρβανιτόβλαχοι*): το τελευταίο αυτό όνομα τους δόθηκε επειδή οι παλαιότεροι καταυλισμοί τους βρίσκονταν στην άνω Ήπειρο και στα σύνορα της Αλβανίας. Κατά τα άλλα, οι ίδιοι απορρίπτουν εξίσου το όνομα Βλάχοι και το όνομα Καραγκούνηδες, θεωρώντας και τα δύο υβριστικά. «Δεν είναι έτσι», λένε, «που εμείς οι ίδιοι αποκαλούμε τους εαυτούς μας. Όταν από μακριά, στα βουνά, φωνάζουμε σε έναν άνθρωπο της φυλής μας: "Ποιος είσαι;", εκείνος μας απαντά: "*Ρωμάνος* (Roumain)!"». Πράγματι, είναι αδέρφια των Βλάχων που είναι εγκατεστημένοι στον Δούναβη, και κατάγονται μαζί τους είτε από τους αρχαίους Ιταλούς αποίκους που έφερε ο Τραϊανός στους Δάκες, είτε ίσως από τους αυτόχθονες πληθυσμούς της Δακίας, της Μοισίας και της Θράκης, που έμαθαν λατινικά, όπως οι πατέρες μας οι Γαλάτες, υπό τη ρωμαϊκή κυριαρχία. Η διάλεκτός τους, που θεωρείται σήμερα τραχεία και ακαλλιέργητη, φαίνεται μάλιστα να πλησιάζει τη λατινική γλώσσα περισσότερο από εκείνη των άλλων βλάχικων φυλών. Έτσι, για να πουν ψωμί (pain) και χέρι (main), οι Καραγκούνηδες δεν προφέρουν πουϊνέ (rouiné), μένα (ména), αλλά *πανέ* (pané), *μανά* (mana): διατήρησαν πιο πιστά τον ήχο των φωνηέντων και δεν τον άφησαν να αλλοιωθεί.

Πρέπει να προσέχουμε να μην τους συγχέουμε με άλλους νομάδες που έρχονται να κατασκηνώσουν όπως αυτοί στην Ακαρνανία: τους *Σαρακατσάνους*, πληθυσμό ελληνικό, καταγόμενο από το Σακαρέτσι του Βάλτου ή, σύμφωνα με άλλους, από τα περίχωρα του Συρράκου στην Ήπειρο, που ασπάστηκαν τον ίδιο τρόπο ζωής. Αυτοί γνωρίζουν μόνο ελληνικά· ενώ οι Καραγκούνηδες μιλούν φυσικά τρεις γλώσσες: ρουμανικά (βλάχικα), ελληνικά και αλβανικά· είναι μια φυλή που οι αρχαίοι θα αποκαλούσαν *τρίγλωσση*.

Τον προηγούμενο χρόνο, είχα βρει στον *Όλυμπο* Βλάχους που είχαν γίνει μόνιμοι κάτοικοι, εγκατεστημένοι σε μεγάλα χωριά, ασχολούμενοι με το εμπόριο και ακόμη και με τη γεωργία. Άλλοι Βλάχοι, τους οποίους έμελλε να επισκεφθώ αργότερα, ίδρυσαν στην οροσειρά της Πίνδου πολυάριθμες αποικίες και έχουν επίσης όλοι, λίγο-πολύ, προσκολληθεί στο έδαφος. Θα ονομάσω ανάμεσά τους εκείνους του *Γαρδικίου*, κατόχους κοπαδιών· εκείνους του *Συρράκου* και των *Καλαρρυτών*, χρυσοχόους και τορευτές· εκείνους των Τρικάλων, πολίτες μιας πόλης και μεγάλους ιδιοκτήτες. Αλλά πρέπει να αναφέρω κυρίως τους πλούσιους εμπόρους του *Μετσόβου*, που έρχονται να απολαύσουν μέσα στα βουνά μια άνεση αποκτημένη στις μεγάλες πόλεις της Ευρώπης· οι Σουλτάνοι τούς παραχώρησαν τέτοια προστασία ώστε συνιστούν, σε ένα φερμάνι, προς κάθε ταξιδιώτη, χριστιανό ή Τούρκο, να ξεπεταλώνει τα άλογά του πριν βγει από την επικράτειά τους, «από φόβο», προσθέτουν, «μήπως πάρουν μαζί τους κάποιο μόριο από το χρώμα του Μετσόβου!».

Ο Βλάχος που συναντά κανείς στην Ακαρνανία είναι, αντίθετα, ο τύπος του *νομάδα*. Η μετακίνηση δεν είναι μια αναγκαιότητα που υπομένει με τη βία· είναι μια ανάγκη της φύσης του, είναι η ζωή του. Δεν ξέρω ποιο πνεύμα μεταβαλλόμενο και ευκίνητο πέρασε στις φλέβες του. Αποκομμένος από το έδαφος, όπου οι άλλοι άνθρωποι είναι σαν ριζωμένοι, θα έλεγε κανείς ότι πήρε από τα κοπάδια του το ένστικτο που, κάθε χρόνο, τον κάνει να ανεβαίνει τις κοιλάδες και τον φέρνει πίσω στη

18 Από την τουρκική λέξη kara, που σημαίνει μαύρος, και τη λέξη γκούνα (gouna), που δηλώνει στη ρωμαϊκή γλώσσα μια χοντρή κάπα για τη χρήση των χωρικών.

συνέχεια προς τις πεδινές περιοχές. Υπάρχει μια προληπτική πεποίθηση στον τόπο ότι αν ένας από αυτούς τους βοσκούς θελήσει να εγκατασταθεί κάπου, αγοράσει ένα χωράφι και χτίσει ένα σπίτι, σύντομα αρρωσταίνει, η σάρκα του αποσυντίθεται και γεμίζει σκουλήκια.

Οι Καραγκούνηδες είναι συγκεντρωμένοι σε ομάδες των πενήντα έως εκατό οικογενειών. Κάθε μία από αυτές τις ομάδες, ανεξάρτητη από τις άλλες και καταυλισμένη χωριστά, σχηματίζει, με τα κοπάδια που την περιβάλλουν, αυτό που ονομάζεται **στάνη**. Είναι ένα χωριό, αλλά ένα χωριό που αλλάζει θέση. Υπολογίζονται στην Ακαρνανία δώδεκα στάνες, πράγμα που θα ανέβαζε τον αριθμό των Βλάχων σε αυτή την επαρχία σε οκτώ εκατοντάδες οικογένειες. Στο ταξίδι, στήνουν μαύρες σκηνές, φτιαγμένες από το τρίχωμα των κατσικιών τους, χοντρούφασμένο· στους καταυλισμούς τους, κατασκευάζουν καλύβες και παράγκες από φυλλώματα. Οι προμήθειές τους, τα πράγματά τους, είναι στοιβαγμένα σε μεγάλους μάλλινους σάκους, που τους χρησιμεύουν ως σεντούκια και ντουλάπες· όλο τους το βιος μπορεί σε μια στιγμή να φορτωθεί στα υποζύγια και να ξεκινήσει μαζί τους.

Έτυχε μια μέρα να φιλοξενηθώ σε έναν από τους καταυλισμούς τους, όπου είχα κάνει έναν φίλο. Ήταν ένας άνθρωπος μοναδικός ανάμεσα σε αυτούς τους Βλάχους, ο μόνος ανάμεσά τους, αναμφίβολα, που είχε την περιέργεια να μάθει και που καμαρώνει ότι γνωρίζει κάτι· ένα είδος νομάδα δασκάλου, ταυτόχρονα βοσκός και σχολάρχης. Είχε αυτομορφωθεί στη φυλακή, όπου είχε περάσει τρία χρόνια, επειδή ήταν πολύ γρήγορος στο να βγάλει το μαχαίρι του σε μια φιλονικία με έναν άλλο βοσκό. Έκτοτε κέρδιζε το ψωμί του παραδίδοντας, τότε τότε, μαθήματα στα παιδιά της **στάνης**, χωρίς να παραμελεί γι' αυτό το κοπάδι του. Κατά τα άλλα, στον τρόπο ζωής του, δεν διέφερε σε τίποτα από τους υπόλοιπους ποιμένες.

Το σπίτι του από κλαδιά και φύλλα, που καταλάμβανε μόλις λίγα πόδια γης, αποτελούνταν από δύο διαμερίσματα, το ένα σκεπασμένο και το άλλο ακάλυπτο. Με έβαλε να καθίσω αρχικά κοντά στην εστία, σε έναν προθάλαμο περιτριγυρισμένο μόνο από ένα ψηλό χώρισμα φυλλωσιάς· ήταν το μέρος όπου η οικογένεια στεκόταν κατά προτίμηση. Από εκεί, μπορούσε κανείς να ακούσει τις συγκεχυμένες φωνές ανθρώπων και ζώων που υψώνονταν από τις συγκεντρωμένες καλύβες· μάντευες, χωρίς να το βλέπεις, όλη την κίνηση της στάνης. Μια λεγεώνα από τρομερά σκυλιά, οσμίζοντας έναν ξένο, περιπλανιόταν γρουλίζοντας γύρω από τον στενό περίβολο. Το άλλο μέρος της κατοικίας, όπου δεν υπήρχε περισσότερη άνεση, προστατευόταν από μια στέγη από κλαδιά, καλυμμένη με τα μεγάλα κομμάτια υφάσματος που χρησιμεύουν για τη σκηνή. Όταν έπεσε η νύχτα, με εγκατέστησαν σε αυτό το κρησφύγετο. Από τη μία πλευρά, άγγιζα τον αργαλειό και το απόθεμα από γνεσμένο μαλλί, που το τυλίγουν σε κουβάρια μεγάλα σαν κεφάλια παιδιών· από την άλλη, γειτνιάζα με το γαλακτοκομείο, με τις σειρές από μεγάλα τυριά, και σκουντούσα τις γαβάθες και τα μακριά ξύλινα δοχεία για το χτύπημα του βουτύρου (καρδάρες). Ο οικοδεσπότης μου είχε φροντίσει να μου ετοιμάσει ένα κρεβάτι από στρώμα δρυός, φρεσκοκομμένο¹⁹, μην παραλείποντας να μου παινέσει εκ των προτέρων αυτή την προσοχή ως μια λεπτότητα της βλάχικης φιλοξενίας. Η αλήθεια είναι ότι εκεί κοιμήθηκα πιο γλυκά απ' ό,τι θα πίστευα, και όλος αρωματισμένος από μια υγιή και άγρια μυρωδιά δάσους.

19 Όμηρος, Οδύσσεια, XIV. (Αναφορά στο κρεβάτι από κλαδιά που ετοίμασε ο Εύμαιος για τον Οδυσσέα).

Κάθε στάνη βρίσκεται υπό τις διαταγές ενός αρχηγού, του οποίου φέρει το όνομα: λένε η στάνη του Μίχα, του Κουτσουπίνα, του Σιδέρη. Δεν είναι ένας αρχηγός αιρετός, που ορίζεται από τη μια μέρα στην άλλη· η εξουσία που ασκεί, είδος μικρής αγροτικής και ποιμενικής βασιλείας, είναι κληρονομική. Αυτή η αυθεντία, καθαγιασμένη από την παράδοση, είναι σεβαστή από όλους. Είναι πάντα ο πλουσιότερος ανάμεσα στους ποιμένες που διοικεί· μερικές φορές κατέχει ο ίδιος το μισό από τα κοπάδια. Πρόσωπο εντελώς ειρηνικό, ισχυρίζεται εντούτοις ότι αντλεί τα δικαιώματά του από πολεμιστές προγόνους, που τα απέκτησαν με το σπαθί στο χέρι, **μέ τὸ σπαθί**. Οι Βλάχοι τού δίνουν, στη δική τους γλώσσα, τον τίτλο του **τσελιγκά**· στα ελληνικά, τον ονομάζουν ****σκουτέρη****²⁰.

Απευθύνονται σε αυτόν τον αρχηγό για όλες τις διαφορές τους, του εμπιστεύονται όλα τα συμφέροντά τους. Αν πρέπει να έρθουν σε συνεννόηση με τις αρχές του τόπου, αυτός είναι ο εκπρόσωπος της στάνης απέναντί τους. Αν εμφανιστούν ληστές στη γειτονιά, άνθρωποι επίφοβοι για τους ποιμένες, αυτός πρέπει να τους εξευμενίσει. Με την προσέγγιση της άνοιξης, αυτός είναι που θα πάει να διαπραγματευτεί με τους κατοίκους του Καρπενησίου και των Αγράφων για την ενοικίαση εκτεταμένων χώρων όπου θα μπορέσουν να βοσκήσουν τα ζώα. Τέλος, όταν το χόρτο αρχίζει να ξεραίνεται στα χαμηλά οροπέδια και είναι πράσινο και πυκνό στις κορυφές, απαλλαγμένες πλέον από τα χιόνια τους, αυτός είναι πάλι που ορίζει την ημέρα της αναχώρησης. Η σκηνή του είναι το σημείο συγκέντρωσης και το κέντρο της στάνης. Αυτή η διαρκής, αδιαμφισβήτητη εξουσία ενός και μόνο ανθρώπου είναι, από την εποχή των πατριαρχών, μια αναγκαιότητα της νομαδικής ζωής· αποτελεί τον μοναδικό δεσμό αυτών των περιπλανώμενων οικογενειών.

Καταβάλλεται στον σκουτέρη μια «επιχορήγηση» μερικών εκατοντάδων δραχμών. Αν έκανε κάποιο έξοδο για το κοινό καλό, συγκεντρώνει τους γέροντες και τους παρουσιάζει τους λογαριασμούς του. Ο φόρος είναι αναλογικός· κάθε οικογένεια πληρώνει το δίκαιο μερίδιό της. Ο αρχηγός, πρώτος απ' όλους, φορολογείται σύμφωνα με τον αριθμό των κεφαλιών του βιός που κατέχει. Τέτοιο είναι το οικονομικό καθεστώς της φυλής.

Μαζί με τα πρόβατα και τα γίδια, οι Καραγκούνηδες εκτρέφουν ακόμη μουλάρια και μια μικρή ράτσα αλόγων, που χρησιμεύει για τις μεταφορές. Η καθοδήγηση των κοπαδιών είναι στα μάτια τους μια τέχνη, μια επιστήμη, στην οποία είναι υπερήφανοι που αριστεύουν. Αφοσιώνονται με πάθος σε αυτό το σκληρό επάγγελμα. Ο Καραγκούνης βοσκός κοιμάται έξω κάθε εποχή. Κοιμάται χωρίς κάλυμμα· τον χειμώνα, μέσα στο χιόνι· το φθινόπωρο, κάτω από τη βροχή, σε εκείνες τις μακριές νύχτες όπου ο ουρανός λιώνει όλος σε νερό. Έχει για μοναδική προστασία τη μάλλινη κάπα του, «τη χλαίνα με την πυκνή ύφανση», που φορούν οι ποιμένες ήδη στον Όμηρο²¹. Ακόμη και στον ύπνο του, τείνει το αυτί στο ρυθμικό κουδούνισμα των

20 Σκουτέριος, στη γλώσσα των Βυζαντινών, ήταν το όνομα που έφερε ένας αξιωματικός του παλατιού, ο Ιπποκόμος (Escuyer)· είναι πιθανό ότι αυτός ο τίτλος, που πολλαπλασιάστηκε, όπως τόσο άλλοι, από τους τελευταίους πρίγκιπες που διεκδικούσαν τα συντρίμια της Αυτοκρατορίας, δόθηκε από εκείνη την εποχή σε ορισμένους αρχηγούς νομάδων Βλάχων.

21 Όμηρος, Οδύσσεια, XIV, 529.

κυπριών· αν ακούσει τον θόρυβο να απομακρύνεται, μηχανικά σηκώνεται και πάει να ξανακοιμηθεί πιο κοντά στο κοπάδι. Είναι μια σκληρή ζωή η δική του, μια ζωή όπου ο άνθρωπος θυσιάζεται στα ζώα, γίνεται ο σκλάβος των ζώων, για να βγάλει από αυτά ένα καλύτερο κέρδος.

Είναι εύκολο να αναγνωρίσει κανείς τους Βλάχους ανάμεσα στους Έλληνες, από το αγροίκο παρουσιαστικό τους, τα τραχιά και ασύμμετρα χαρακτηριστικά τους, κάτω από τα οποία όμως διακρίνει κανείς μια παράξενη έκφραση πανουργίας. Οι κακουχίες και οι στερήσεις που υπομένουν τους έχουν καταστήσει μια φυλή σιδερένια. Συναντά κανείς ανάμεσά τους άνδρες με δύναμη και ανάστημα εκπληκτικό, με εκείνους τους πλατιούς ώμους και το στιβαρό στήθος που η γλυπτική αποδίδει στον Ηρακλή. Οι γυναίκες είναι, όπως και οι άνδρες τους, δυνατές και εργατικές. Πρέπει να τις δει κανείς να επιστρέφουν από τη βρύση, με την πλάτη λυγισμένη κάτω από ένα φορτίο υγρών ρούχων, έχοντας στο κεφάλι τη μεταλλική λεκάνη όπου έπλυναν τη μπουγάδα, κουβαλώντας επιπλέον, κρεμασμένο στον ώμο, ένα βαρέλι γεμάτο νερό, και με τα χέρια τους, για να μη χάνουν χρόνο, να γνέθουν τη ρόκα τους²². Διασχίζαμε έναν καταυλισμό την επομένη ενός γάμου· η νεαρή νύφη βρισκόταν ήδη στη δουλειά. Καθισμένη στο ύπαιθρο, μπροστά στον αργαλειό της, σαν για να επιδείξει τον ζήλο της στην εργασία, ύφαινε ασταμάτητα, φορώντας ακόμη τα γιορτινά της ρούχα. Οι Βλάχες φημίζονται κυρίως για την ικανότητά τους να κατασκευάζουν μάλλινα υφάσματα, τα οποία ξέρουν στη συνέχεια να βάφουν με διάφορα χρώματα: μαύρο, βαθύ μπλε, πορφυρό κόκκινο. Τους αρέσει να στολίζονται με χονδροειδή κοσμήματα και φορτώνουν με πυκνά κεντήματα τα βαριά ενδύματα με τα οποία καλύπτονται.

Η προίκα που μια κοπέλα έχει υφάνει η ίδια είναι ό,τι φέρνει στον άνδρα της: οι Καραγκούνηδες απορρίπτουν ως επαίσχυντο το έθιμο της δόσης προίκα. Ωστόσο, πόσοι Έλληνες σε αυτές τις επαρχίες θα εύχονταν να έχουν για γυναίκα μία από αυτές τις ακούραστες εργάτριες! Το ατυχές είναι ότι οι Καραγκούνηδες αρνούνται κατηγορηματικά να παντρεύουν τις κόρες τους με άνδρες άλλης φυλής. Οι ίδιοι παίρνουν μερικές φορές Ελληνίδες γυναίκες· ποτέ όμως δεν έχει δει κανείς έναν Έλληνα, όσο πλούσιος κι αν ήταν, να κερδίζει το χέρι μιας Βλάχας. Οι γάμοι τους, εξάλλου πολύ διαφορετικοί από τους ελληνικούς, προδίδουν την ξένη προέλευση και την καθαρά λατινική παιδεία αυτού του πληθυσμού.

Όταν ένας νέος θέλει να παντρευτεί, πηγαίνει ο ίδιος να βρει τον πατέρα της κοπέλας που αναζητά. Αν η πρότασή του γίνει δεκτή, βγάζει αμέσως το πουγκί του και δίνει, επί τόπου, μερικά χρυσά νομίσματα στο χέρι του μελλοντικού του πεθερού. Θα πρέπει να επαναλάβει το ίδιο δώρο την ημέρα του γάμου, όταν θα πάει να πάρει την αρραβωνιαστικιά του. Έτσι, αντί να απαιτεί προίκα, είναι εκείνος που αγοράζει τη γυναίκα του. Αυτό το έθιμο θυμίζει τη *coemptio* (συναγορά) των ρωμαϊκών γάμων. Σε αυτούς τους τραχείς βοσκούς, όπως και στην αρχαία Ρώμη, ο γάμος είναι ένα συμβόλαιο πώλησης, η γυναίκα ένα αντικείμενο χρησιμότητας που πληρώνεται τοις μετρητοίς· πρέπει μάλιστα να δοθεί αρραβώνας (καπάρο), για να διασφαλιστεί το δικαίωμα του πρώτου αγοραστή.

22 Ηρόδοτος, V, 12. (Εδώ υπάρχει ένας περιέργος συσχετισμός με όσα αναφέρει ο Ηρόδοτος για τις γυναίκες της Παιονίας).

Εντωμεταξύ, η ημερομηνία του γάμου έχει οριστεί και ανακοινωθεί στη στάνη. Οκτώ ημέρες πριν από την τελετή, οι κοπέλες συγκεντρώνονται και πηγαίνουν στο δάσος για να μαζέψουν ξύλα για το σπίτι των μελλονύμφων. Κόβουν, ταυτόχρονα, ένα μακρύ κλαδί, στην άκρη του οποίου αφήνουν πέντε μικρότερα κλαδάκια· στο μεσαίο καρφώνουν ένα μήλο, ενώ στα άλλα τέσσερα δένουν τολύπες από κόκκινο μαλλί. Επιστρέφουν έπειτα βαστώντας αυτή τη σημαία, ένα είδος θύρσου που ονομάζουν **φλάμπουρο (flamboro)**, επαναλαμβάνοντας μια κραυγή θριάμβου και χαράς: «**Τρούε, φλάμπουρα! τρούε, κοκκέλα!**»²³. Στη συνέχεια φυτεύουν το κλαδί τους στη στέγη του γαμπρού.

Οι γάμοι ξεκινούν πάντα Κυριακή, σύμφωνα με το ανατολικό τυπικό. Οι κοπέλες συγκεντρώνονται ξανά από το πρωί και, με τα καλά τους ρούχα, παρίστανται στον καλλωπισμό του γαμπρού. Ενόσω τον ξυρίζουν, χορεύουν γύρω του και τραγουδούν στη βλάχικη γλώσσα ένα τετράστιχο όπου ξεχωρίζουν τα λόγια:

Στην κουφάλα μιας ιτιάς την ηύρε, και ελαφριά
την πήρε και την έκρουψε μες στη δική του την αγκαλιά²⁴.

Ο γάμος, που πριν από λίγο ήταν μια αγοραπωλησία, μεταμορφώνεται στο στόμα τους· γίνεται ερωτική περιπέτεια και απαγωγή. Δεν πρέπει να ξενίζει αυτή η αντίθεση, αν αναλογιστούμε ότι στους Ρωμαίους η εικονική απαγωγή ήταν μια από τις σημαντικότερες σκηνές του γαμήλιου δράματος· το έθιμο αυτό θύμιζε τη φυσική και πρωτόγονη μορφή των γάμων την εποχή των ληστών που ίδρυσαν τη Ρώμη. Οι προηγούμενες πρακτικές δεν έχουν λιγότερη αναλογία με τα λατινικά έθιμα: το μαλλί εμφανιζόταν επίσης στους ρωμαϊκούς γάμους ως σύμβολο των οικιακών εργασιών· το μήλο ήταν το έμβλημα του έρωτα και της μητρότητας. Σε λίγο θα συναντήσουμε και τις πίτες από αλεύρι που έκοβαν σε κομμάτια στην τελετή που ονομαζόταν *confarreatio*.

Να επιτέλους ο γαμπρός που προχωρά έφιππος προς το σπίτι της νύφης. Όλοι οι Βλάχοι της στάνης τον συνοδεύουν, καρβαλικεύοντας τα μικρά τους άλογα με την πυκνή χαίτη. Ένας αγγελιαφόρος έχει σταλεί μπροστά· δέχεται στην πόρτα της καλύβας μια κουλούρα και την υψώνει πάνω από το κεφάλι του. Αμέσως το ιππικό ξεχύνεται με λυμένα τα χαλινάρια, ορμώντας προς την κουλούρα σαν σε στόχο· ο καθένας πασχίζει να φτάσει πρώτος για να διεκδικήσει τα κομμάτια της. Η ίδια κούρσα επαναλαμβάνεται σύντομα στην πόρτα του γαμπρού, όταν η κοπέλα, ντυμένη στα κόκκινα, μεταφέρεται έφιππη προς τη νέα της κατοικία.

Εκείνη τη στιγμή επιτελείται ένα παράδοξο τυπικό καθαρά λατινικής μορφής, που διατηρήθηκε από αυτούς τους Βλάχους με εκπληκτική πιστότητα: τη στιγμή που η νύφη, κατεβαίνοντας από το άλογο, πρόκειται να διαβεί το κατώφλι, της προσφέρουν βούτυρο ή μερικές φορές μέλι, και εκείνη αλείφει την πόρτα, δείχνοντας έτσι ότι η έλευσή της θα φέρει στο σπίτι γλυκύτητα και χαρά. Παρομοίως, στους Λατίνους, το όνομα της γυναίκας *uxor*, αρχικά *unxor*, προερχόταν από το *ungere* (αλείφω)· διότι οι

23 Οι λέξεις *flambora* και *kokkella* δηλώνουν προφανώς το λάβαρο και το κόκκινο χρώμα.

24 Μεταγράφω τους δύο αυτούς στίχους όπως τους άκουσα: *Soum né saltzé, licioaré / Sio areki soum soaré*.

κοπέλες, όταν έφταναν στο κατώφλι της συζυγικής εστίας, είχαν επίσης τη συνήθεια να αλείφουν την πόρτα²⁵. Είναι δύσκολο να πιστέψει κανείς πλέον, μετά από μια τέτοια σύγκριση, ότι αυτοί οι βοσκοί δεν κατάγονται από ιταλική αποικία, ή τουλάχιστον από μια ανάμειξη τέτοιων αποίκων με βάρβαρους πληθυσμούς²⁶.

Μέχρι αυτή τη στιγμή δεν έχει υπάρξει καμία παρέμβαση της Εκκλησίας και του ιερέα. Αντίθετα με το ελληνικό έθιμο, η νύφη οδηγήθηκε στον γαμπρό πριν από τη θρησκευτική καθαγίαση. Του ανήκει ήδη, αναμφίβολα λόγω της αγοράς που έκανε. Περιμένοντας τη γαμήλια ευλογία, πρέπει να περάσει κάτω από αυτή τη στέγη μια πρώτη νύχτα, κατά την οποία, καθισμένη σε μια γωνιά της καλύβας ανάμεσα σε όλους τους καλεσμένους, ασπάζεται με σεβασμό τα χέρια των νέων της συγγενών και έπειτα κάνει μακρές προσευχές στον Θεό και στους αγίους. Ο παπάς καλείται μόλις την επομένη· τότε μόνο αρχίζει ο χριστιανικός γάμος, με τα συμπόσια και τους χορούς που τον συνοδεύουν. Αυτές οι γιορτές παρατείνονται για δύο ημέρες και η ένωση ολοκληρώνεται συνήθως την Τετάρτη. Μόλις παντρευτεί, και κυρίως τον πρώτο καιρό, η γυναίκα ζει σε μια υποταγή που δύσκολα την πιστεύει κανείς: πριν φέρει στον κόσμο το πρώτο της παιδί, ποτέ δεν απευθύνει απευθείας τον λόγο στον άνδρα της· δεν μπορεί να συνομιλήσει μαζί του χωρίς να προσβάλει βαρύτατα τα προσχήματα. Είναι μέσα στο σπίτι σαν μια βουβή σκλάβια· μόνο ο τίτλος της μητέρας έρχεται να την εξυψώσει από αυτή την ταπείνωση και τη σιωπή.

Ο Ακαρνανός χωρικός απεχθάνεται τον Καραγκούνη· είναι το αρχέγονο μίσος των μόνιμων πληθυσμών κατά των νομαδικών φυλών. Δεν βλέπει χωρίς υπόκωφη οργή να καταφθάνουν κάθε χρόνο αυτοί οι περιπλανώμενοι βοσκοί, εχθροί της ιδιοκτησίας λόγω θέσης και ενστίκτου, φύσει εισβολείς, όπως τα άπληστα κοπάδια που σπρώχνουν μπροστά τους. Γι' αυτό και ισχυρίζεται ότι είναι μόλις και μετά βίας χριστιανοί· ότι είναι μια φυλή καταραμένη, καταδικασμένη αναμφίβολα για παλιά εγκλήματα σε αυτή την πλανόδια ύπαρξη. Οι Καραγκούνηδες δεν παραλείπουν να δικαιολογούν το μίσος που τους τρέφουν: πανούργοι, πάντα σε επιφυλακή, βαδίζοντας όσο τη νύχτα άλλο τόσο και τη μέρα, δεν είναι άνθρωποι που θα έχαναν ευκαιρία για αρπαγή, που θα αρνούνταν στα πρόβατά τους τη βοσκή ενός πράσινου σιταροχώραφου ή που θα άφηναν για πολύ χωρίς αφέντη τα χαμένα ζωντανά. Η παρουσία τους είναι πηγή φιλονικιών και δικαστικών αγώνων, στους οποίους οι Έλληνες, αν και πολυπληθέστεροι, δεν έχουν πάντα το πάνω χέρι. Ο Έλληνας, παρά το ευέλικτο πνεύμα του, που είναι όμως περισσότερο δόλιο παρά πραγματικά οξύ, αφήνεται να νικηθεί από τον Βλάχο, του οποίου οι πανουργίες είναι καλύτερα σχεδιασμένες και η τακτική πιο υπομονετική. Αυτοί οι ξένοι, αυτοί οι βοσκοί, είναι μια δύναμη στον τόπο· έχουν υπέρ αυτών μια ισχύ που τους συντηρεί παρά τη δημόσια αποστροφή: είναι η ενότητα που επικρατεί στις αποφάσεις τους και η εμπιστοσύνη που έχουν στους αρχηγούς τους. Κάθε σκουτέρης, σίγουρος για εκατό θελήσεις που ταυτίζονται με τη δική του, είναι πρόσωπο υπολογίσιμο στον δήμο όπου έστησε τη σκηνή του και ανταγωνίζεται σε επιρροή τους δημάρχους και τους καπεταναίους. Τα ελληνικά χωριά, αντίθετα, γεμάτα μικροπρέπειες και αντιζηλίες, δεν είναι παρά διχασμός.

25 «Uxor dicitur... ab ungendis postibus...» (Donat. ad Terent., Hécyr.) — «Moris fuerat, ut nubentes puellæ... postes... oleo ungerent...» (Serv. ad Æneid., IV, 459).

26 Οι Βλάχοι χρησιμοποιούν, αντί για λάδι, βούτυρο, το οποίο έχουν εύκολα στη διάθεσή τους και το οποίο στη γλώσσα τους είναι η κατεξοχήν ύλη για άλειμμα: πράγματι το ονομάζουν umpto, που προφανώς είναι το uncto, όπως λένε sempta αντί για sancta, lapte αντί για lacte.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3.

ΑΡΧΑΙΕΣ ΠΟΛΕΙΣ ΤΟΥ ΒΟΡΕΙΟΥ ΒΑΛΤΟΥ (ΑΜΦΙΛΟΧΙΑ)

Δίπλα στους σύγχρονους κατοίκους της Ακαρνανίας, οι Ακαρνάνες του παρελθόντος είναι παντού παρόντες, μέσα από τα σημαντικά κατάλοιπα των πόλεων τους που καλύπτουν τη χώρα. Η Ακαρνανία, η οποία αποδεκατίστηκε πληθυσμιακά αναμφίβολα από νωρίς, δεν είδε τα ερείπιά της να σβήνουν με τον καιρό από τις διαδοχικές γενιές· διατήρησε το σύνολό τους σε μια κατάσταση συντήρησης που δεν προσφέρει κανένα άλλο μέρος της Ελλάδας. Ακόμη και η βλάστηση, η οποία συχνά επιταχύνει το έργο των αιώνων, προστάτευσε εδώ τα λείψανα της αρχαιότητας, καθιστώντας τα λιγότερο προσβάσιμα στους νέους κατοίκους.

Συναντά κανείς, μέσα στα δάση, τα περισσότερα ελληνικά τείχη ακόμη όρθια, μόλις και μετά βίας «αποκεφαλισμένα» από τον χρόνο, με τις επάλξεις τους, τις πύλες τους, τους πύργους τους, μαζί με τα αποσπασμένα οχυρά που υπερασπιζόνταν τις προσβάσεις τους. Είναι ένας ολόκληρος πολιτισμός που μοιάζει να ζει ακόμα· είναι τα ίχνη ενός πολυπληθούς πληθυσμού, μιας φυλής ενεργητικής, πολύ δραστήριας, αν και όχι ιδιαίτερα εκλεπτυσμένης, η οποία άλλοτε ζούσε πυκνά πάνω σε τούτη τη γη.

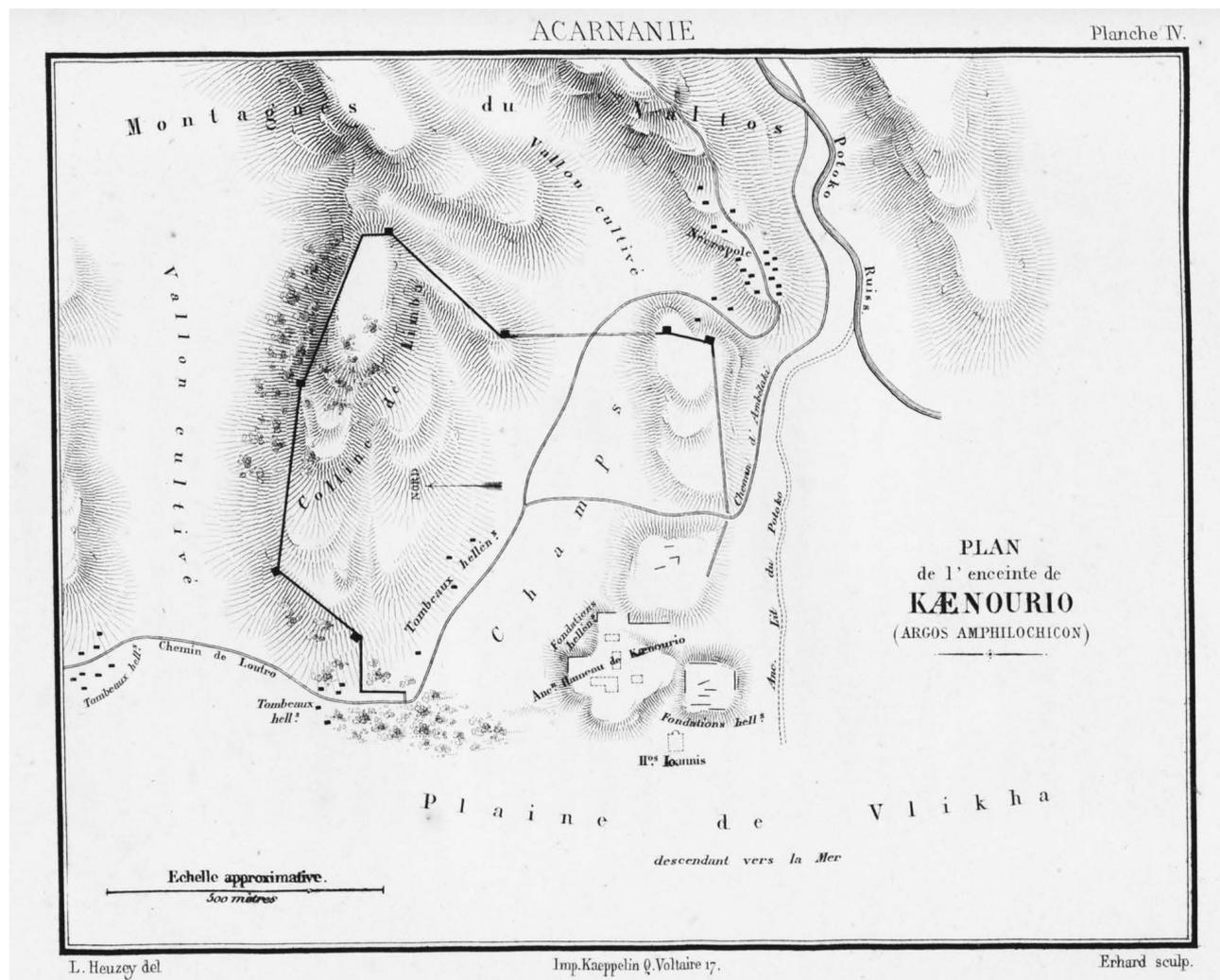
Στις άλλες επαρχίες, τα ερείπια λείπουν κάθε στιγμή για να εξηγήσουν την ιστορία· στην Ακαρνανία λείπει μάλλον η ιστορία για να εξηγήσει τα ερείπια, και τα κείμενα δεν είναι πάντα αρκετά ακριβή ούτε αρκετά πολυάριθμα ώστε να αποδώσουν σε κάθε πόλη το ίδιο το όνομα που έφερε στην αρχαιότητα. Ας μην ελπίζουμε να βρούμε, ελλείψει κειμένων, πολλές πληροφορίες χαραγμένες στην πέτρα· οι επιγραφές είναι σπάνιες, το ίδιο και τα μνημεία γλυπτικής και αρχιτεκτονικής, ανάμεσα σε αυτές τις κατασκευές μιας τέχνης ακόμη πρωτόγονης και μιας όψης καθαρά στρατιωτικής.

1. Ερείπια του Καινούριου και της Λίμπας: Αμφιλοχικόν Άργος

Όταν διασχίζει κανείς, στα βόρεια της Ακαρνανίας και κοντά στα σύνορα της Ηπείρου, αυτό το τμήμα του Βάλτου που αντιστοιχεί στην αρχαία Αμφιλοχία, η πρώτη τοποθεσία που επιζητά να αναγνωρίσει είναι εκείνη του **Αμφιλοχικού Άργους**. Ήταν, σύμφωνα με τη μαρτυρία του Θουκυδίδη, η μεγαλύτερη πόλη και κάτι σαν πρωτεύουσα όλης της χώρας²⁷. Ο μικρός λαός των Αμφιλόχων δεν ήταν ελληνικής

27 Καί ἦν ἡ πόλις αὐτὴ μεγίστη τῆς Ἀμφιλοχίας καὶ τοὺς δυνατωτάτους εἶχεν οἰκήτορας. (Θουκ. II, 68).

καταγωγής, αλλά ανήκε στη μεγάλη οικογένεια των ηπειρωτικών φυλών. Μόνο οι κάτοικοι του Άργους, έχοντας αναμειχθεί νωρίς με Δωριείς αποίκους από την Αμβρακία, είχαν καταφέρει να φτάσουν σε έναν ορισμένο βαθμό πολιτισμού και να υιοθετήσουν την ελληνική γλώσσα²⁸.

Είναι φυσικό να αναζητήσουμε τα κατάλοιπα αυτού του Άργους των Αμφιλόχων στις παρυφές της μοναδικής πεδιάδας που περιλαμβάνει η Αμφιλοχία: αναφέρομαι στη μικρή παραθαλάσσια πεδιάδα όπου βρίσκονται σήμερα οι δύο οικισμοί **Αράπης** και **Βλίχα**. Μια γωνιά γης πιο γόνιμη και πιο εύκολη στην καλλιέργεια, η θάλασσα σε κοντινή απόσταση, και τέλος μια κεντρική θέση, καθιστούσαν αναγκαστικά την πόλη που θα υψωνόταν σε αυτά τα μέρη διοικητικό κέντρο των πληθυσμών που ήταν εγκατεστημένοι στα γειτονικά βουνά. Είναι γνωστό, άλλωστε, ότι το όνομα Άργος, κοινό σε πολλούς ονομαστούς τόπους, σήμαινε «πεδιάδα» στη γλώσσα των αρχαιότερων πληθυσμών της Ελλάδας.

Υπάρχουν, πράγματι, σημαντικά ερείπια στα ανατολικά της πεδιάδας του Αράπη και της Βλίχας, προς το μέσο της οροσειράς που αποτελεί το βάθος της και στις τελευταίες της κλιτύες, σε απόσταση τριών χιλιομέτρων από την ακτή. Τα ερείπια αυτά, αν και δεν είναι συγκρίσιμα σε έκταση με εκείνα των μεγάλων πόλεων της

28 Έλληνισθησαν τὴν νῦν γλῶσσαν. (Θουκ. II, 68).

Ακαρνανίας, είναι μακράν τα πιο αξιόλογα που συναντά κανείς σε όλη τη γύρω περιοχή· αρμόζουν στην πρωτεύουσα μιας μικρής χώρας όπως η Αμφιλοχία. Καταλαμβάνουν το άκρο ενός μακρού αντερείσματος που κατηφορίζει από τα βουνά του Βάλτου και καταλήγει σχηματίζοντας δύο παράλληλες διακλαδώσεις. Η μία, στα βόρεια, που οριοθετείται από μια πλατιά χαράδρα, είναι υψηλότερη και χαμηλώνει πιο απότομα· η άλλη, στα νότια, βρίσκεται σχεδόν στο ίδιο επίπεδο με την πεδιάδα. Ο περίβολος των πύργων και των τειχών περιβάλλει εξίσου αυτούς τους δύο κλάδους διαφορετικού ύψους και περιλαμβάνει το μεταξύ τους διάστημα²⁹.

Το γενικό σχήμα του περιβόλου είναι εκείνο ενός ακανόνιστου τετραπλεύρου, του οποίου η μία γωνία, πιο οξεία από τις άλλες, προεξέχει προς τα βορειοανατολικά, προς την πλευρά των βουνών. Το δυτικό τείχος, που έβλεπε προς την πεδιάδα, δεν υπάρχει πλέον· ακόμη και τα θεμέλιά του έχουν εξαφανιστεί. Το βόρειο τείχος είναι όρθιο και καλά διατηρημένο σε αρκετά τμήματα, αποτελούμενο ακόμη από επτά ή οκτώ στρώσεις λίθων και φτάνοντας σε ύψος άνω των 4 μέτρων. Είναι χτισμένο από μεγάλες πέτρες λαξευμένες σε ορθή γωνία· μέτρησα κάποιες που είχαν μήκος έως 2,62 μ. και πλάτος 0,70 μ. Η δομή είναι ελληνική (ισόδομη), χωρίς να προσφέρει τέλεια κανονικότητα. Όλοι οι αρμοί δεν είναι κατακόρυφοι και το ύψος των στρώσεων δεν είναι παντού το ίδιο. Συχνά η μία εισέχει στην άλλη και ορισμένες πέτρες παρουσιάζουν εγκοπές στις οποίες θηλυκώνουν οι πέτρες της υπερκείμενης σειράς. Δεν είναι εύκολο να προσδιοριστεί με ακρίβεια η ηλικία αυτών των τειχών. Δεν βρισκόμαστε εδώ ούτε στην Αττική ούτε στην Πελοπόννησο, και θα ήταν παρακινδυνευμένο να επιχειρήσουμε σύγκριση με ερείπια που βρίσκονται σε άλλα μέρη της Ελλάδας. Το μόνο που μπορεί να ειπωθεί είναι ότι η εργασία είναι καθαρά ελληνική.

Το βόρειο τμήμα του περιβόλου, το οποίο οι κάτοικοι διακρίνουν από τα υπόλοιπα ερείπια με το όνομα *Λίμπα*, ενισχύεται από τέσσερις μεγάλους τετράγωνους πύργους, τοποθετημένους στις προεξέχουσες και εισέχουσες γωνίες (μέτωπο πύργων 6,70 μ.). Από αυτή την πλευρά το τείχος επεκτείνεται υπερβολικά, για να περικλείσει, όσο το δυνατόν περισσότερο, τον απόκρημνο λόφο που ορίζει τον τόπο στα βόρεια και αποτελεί το οχυρό του τμήμα. Ο συνταγματάρχης *Leake*, που επισκέφθηκε αυτά τα ερείπια, θεωρεί μάλιστα αυτό το τμήμα της πόλης ως ακρόπολη· εγώ όμως δεν μπόρεσα να βρω το παραμικρό ίχνος του διαχωριστικού τείχους που εκείνος σημειώνει σε ένα βιαστικά σχεδιασμένο πλάνο³⁰. Παρατήρησα μόνο, στη βορειοανατολική γωνία, έναν πύργο πιο παχύ από τους άλλους, υπερυψωμένο όπως φαίνεται από επιχωματώσεις και προορισμένο να δεσπόζει σε όλο τον περίβολο. Ωστόσο, κυριαρχείται από την επέκταση του λόφου, ο οποίος συνεχίζει να ανηφορίζει για να ενωθεί με τα βουνά του εσωτερικού.

Από αυτόν τον πύργο ξεκινά το ανατολικό τείχος, το οποίο κατηφορίζει κατά μήκος μιας απότομης πλαγιάς προς το κάτω μέρος της πόλης· ενισχύεται ακόμη από τρεις άλλους πύργους. Στα νότια, όπου κυριαρχούν επίπεδοι λόφοι, μόλις υπερυψωμένοι από την πεδιάδα, τα ίχνη του περιβόλου είναι πιο δύσκολο να ακολουθηθούν. Ένα κομμάτι τείχους έχει διατηρήσει τα ίχνη μιας μικρής πύλης ανοιγμένης λοξά, διάταξη που καθιστούσε την άμυνά της ευκολότερη για τους

29 Βλ. Πίνακα IV (το σχέδιο που παραθέσατε).

30 Northern Greece, IV, 238

πολιορκημένους. Από την ίδια πλευρά, μπροστά από τη γραμμή των οχυρώσεων, αναγνωρίζει κανείς την αρχαία κοίτη ενός χειμάρρου· εκεί έρεε ο **Ποτόκος**, ο οποίος ξεπροβάλλει από τα βουνά μέσα από μια στενή χαράδρα· σήμερα έχει ανοίξει μια νέα διαδρομή πιο μακριά και χάνεται κοντά στον οικισμό της Βλίχας, πριν προλάβει να φτάσει στη θάλασσα.

Ο συνταγματάρχης Leake θεώρησε αυτό το ασήμαντο ρυάκι ως τον **Ίναχο** της Αμφιλοχίας: εμείς θα βρούμε στο εσωτερικό της χώρας έναν ποταμό στον οποίο το όνομα αυτό ταιριάζει με περισσότερη πιθανότητα.

Μεταξύ του χειμάρρου και των τειχών, σε μια τοποθεσία που ονομάζεται **Καινούριο**, από το όνομα ενός εγκαταλελειμμένου οικισμού, πολυάριθμα ίχνη θεμελίων υποδηλώνουν ότι σημαντικά κτίσματα υψώνονταν προς τα νοτιοανατολικά της πόλης. Δύο ερειπωμένες εκκλησίες διακρίνονται ακόμη πάνω σε αυτά τα συντρίμια. Παρατηρεί κανείς επίσης, σε ένα απομονωμένο πλάτωμα, τα κατάλοιπα ενός εκτεταμένου τετράγωνου περιβόλου, που πιθανότατα ανήκε σε κάποιον ναό. Μεγάλες πέτρινες πλάκες, λαξευμένες με φροντίδα, είναι διάσπαρτες στο έδαφος. Κατά τα άλλα, δεν υπάρχει ούτε ένα θραύσμα που να φέρει ίχνη επιγραφών, κυματίων ή διακοσμήσεων, εκτός από έναν μικρό σπόνδυλο ραβδωτού κίονα. Τα λείψανα ορισμένων δημόσιων μνημείων είναι, βεβαίως, λιγοστά· επειδή όμως δεν βρίσκουμε τίποτα παρόμοιο στις ακατέργαστες ακροπόλεις των γύρω βουνών, οφείλουμε να αναγνωρίσουμε από αυτά τα ισχνά σημάδια την κύρια πόλη της Αμφιλοχίας.

Οι τάφοι, που εμφανίζονται παντού στην επιφάνεια του εδάφους, στις παρυφές των τειχών, παρέχουν μια νέα απόδειξη υπέρ αυτής της άποψης. Είναι απλής κατασκευής, αλλά κομψοί και προσεγμένοι, φτιαγμένοι από τέσσερις μεγάλες λευκές πέτρες, λαξευμένες και προσαρμοσμένες με τέχνη. Συγκρίνοντάς τους με τους αγροτικούς τάφους, συνηθισμένους στα δάση της Αμφιλοχίας, που σχηματίζονται από γκριζες πλάκες, κακά επεξεργασμένες και κακά συναρμοσμένες, παρατηρούμε την ίδια διαφορά που βλέπουμε, στις μέρες μας, ανάμεσα στις ταφές μιας πόλης και σε ένα χωριάτικο νεκροταφείο. Αυτοί οι τάφοι, παραταγμένοι σύμφωνα με το αρχαίο έθιμο κατά μήκος των δρόμων που ακτινοβολούν γύρω από την πόλη, ορίζουν ακόμη και σήμερα την κατεύθυνση δύο κύριων οδών. Η μία ακολουθούσε την άκρη της πεδιάδας και κατευθυνόταν προς τα σύνορα της Ηπείρου· η άλλη ανέβαινε στα βουνά, ακολουθώντας την κορυφογραμμή του μακρού αντερείσματος στην άκρη του οποίου βρίσκονται τα ερείπια.

Μας ενδιαφέρει να γνωρίζουμε επακριβώς τη θέση του **Αμφιλοχικού Άργους**, κυρίως λόγω της εκστρατείας που επιχείρησαν οι Αμβρακιώτες εναντίον αυτής της πόλης κατά τον Πελοποννησιακό Πόλεμο. Το γεγονός αυτό έφερε σε σύγκρουση την Ήπειρο και την Ακαρνανία, εμπλέκοντας στον αγώνα την Αθήνα και τη Σπάρτη ως συμμάχους των δύο πλευρών. Όλες οι λεπτομέρειες που δίνει ο Θουκυδίδης για την πορεία των στρατευμάτων και για τις συμπλοκές αυτής της εκστρατείας αναφέρονται απόλυτα στην πεδιάδα της Βλίχας³¹. Η μόνη δυσκολία είναι ότι ο ιστορικός περιγράφει το Αμφιλοχικό Άργος ως παραθαλάσσια πόλη (**ἐπιθαλασσία**), ενώ τα ερείπια του Καινούριου και της Λίμπας, στηριζόμενα στα βουνά, βρίσκονται σε κάποια απόσταση από τη θάλασσα.

31 Θουκ. III, 105.

Μάταια αναζητά κανείς κατά μήκος της ακτής, προκειμένου να εξηγήσει αυτό το κείμενο, μια τοποθεσία σπαρμένη με συντρίμμια που θα μπορούσε να υπήρξε η θέση μιας πόλης κάποιας σημασίας. Για να βρει κανείς, πάνω στην ίδια την ακτή, ερείπια που να ανήκουν σε πόλη και όχι σε έναν απλό οικισμό, θα έπρεπε να βγει από την πεδιάδα της Βλίκας και να κατέβει πολύ νοτιότερα, μέχρι το μικρό λιμάνι του **Καρβασαρά**. Τότε όμως θα ερχόταν σε αντίθεση με έναν άλλο συγγραφέα όχι λιγότερο ακριβή, τον Πολύβιο³², ο οποίος ορίζει την ακριβή απόσταση μεταξύ του Αμφιλοχικού Άργους και της Αμβρακίας και την υπολογίζει σε 180 στάδια. Τα ερείπια του Καρβασαρά απέχουν από την Άρτα, τη σύγχρονη Αμβρακία, 39 χιλιόμετρα, που αντιστοιχούν σε 212 στάδια. Επιπλέον, η γύρω περιοχή, ένα στενό και πετρώδες διαμέρισμα, περικυκλωμένο από τα βουνά και τη θάλασσα, δεν προσφέρεται για τις κινήσεις στρατευμάτων που αναφέρει ο Θουκυδίδης· η αφήγηση του ιστορικού, αν τοποθετηθεί σε αυτό το θέατρο, καθίσταται εντελώς ανεξήγητη.

Πρέπει λοιπόν να επιστρέψουμε στα ερείπια που περιγράψαμε και να μην παίρνουμε υπερβολικά κατά γράμμα τη λέξη **έπιθαλάσσιος**. Μια πόλη που χωρίζεται από τη θάλασσα από μια πεδιάδα πλάτους περίπου τριών χιλιομέτρων, δεν μπορεί να ονομάζεται παραθαλάσσια; Αυτή η χαμηλή πεδιάδα, σχηματισμένη από προσχώσεις, πλημμυρισμένη η ίδια τον χειμώνα από τους χειμάρρους, είναι τίποτα άλλο από μια ακτή ή μια παραλία; Προσθέστε ότι το Αμφιλοχικό Άργος, του οποίου το οχυρωμένο τμήμα κατελάμβανε τα υψώματα του Καινούριου και της Λίμπας, προσέγγιζε αναμφίβολα την ακτή μέσω ενός προαστίου που βρισκόταν μπροστά από τα τείχη του.

Η πόλη, χτισμένη σκόπιμα σε μια θέση κάπως απομακρυσμένη από τη θάλασσα, μπορούσε εντούτοις να διαθέτει εκεί —όπως συμβαίνει ακόμη με πολλά παραθαλάσσια μέρη στην Ανατολή— το μικρό της λιμάνι, τη «σκάλα» της αποτελούμενη από ναυπηγεία και αποθήκες. Ήταν πιθανώς ένα απλό καταφύγιο για μερικές βάρκες αλιείας και εμπορίου, καθώς δεν βλέπουμε στον Θουκυδίδη οι Αμφίλοχοι να εξόπλισαν ούτε ένα πολεμικό σκάφος για να βοηθήσουν τον αθηναϊκό στόλο που έσπευσε προς βοήθειά τους. Ο μικρός όρμος του **Αλυρού**, που βρίσκεται νότια της Βλίκας, θα όριζε τη θέση αυτού του αγχυροβολίου.

Ίσως επίσης η παραλία σχημάτιζε τότε έναν βαθύτερο κόλπο, έτσι ώστε να προχωρά πιο κοντά στα τείχη της πόλης. Οι πολυάριθμοι χειμάρροι που κατεβαίνουν στην πεδιάδα, αφού αυλάκωσαν τις αργιλώδεις πλαγιές του Βάλτου, μεταφέρουν κάθε χρόνο τόσο χώμα που έχουν φράξει τις ίδιες τους τις εκβολές. Είναι δύσκολο αυτή η εργασία, συνεχιζόμενη επί πολλούς αιώνες, να μην άλλαξε αισθητά το περίγραμμα της ακτής και να μην απώθησε τα νερά του κόλπου.

2. Ερείπια στα περίχωρα του Αμφιλοχικού Άργους· Κρήναι

Μερικά λιγότερο σημαντικά ερείπια περιβάλλουν το Αμφιλοχικό Άργος και είναι διασκορπισμένα σε διάφορα σημεία της πεδιάδας.

Βόρεια του όρμου του **Αλυρού**, πάνω στην ακτή που χωρίζει τους δύο οικισμούς **Αράπη** και **Βλίχα**, υψώνεται ένας απότομος και απομονωμένος λόφος, του οποίου η βάση βρέχεται από τα νερά του κόλπου. Αυτό το ύψωμα, που οι κάτοικοι ονομάζουν **Αγριλοβούνι**, αποτελεί εξαιρετική στρατιωτική θέση για τη φύλαξη της ακτής. Ήλπιζα

32 Πολύβιος, XXII, 13.

να βρω εκεί ίχνη οχυρώσεων· όμως στην κορυφή βρήκα μόνο τη βάση ενός μικρού οικοδομήματος, προσανατολισμένου από την ανατολή προς τη δύση. Ήταν πιθανότατα ένας μικρός ναός, από εκείνους που οι αρχαίοι συνήθιζαν να τοποθετούν σε υψηλά σημεία που δεσπόζουν στη θάλασσα. Όσο μπορεί κανείς να κρίνει από μια μοναδική στρώση λίθων που μόλις εξέχει από το έδαφος και από μερικές πέτρες του δαπέδου, η κατασκευή ήταν εξαιρετικά προσεγμένης ελληνικής δομής. Κάθε πέτρα, καλά λαξευμένη και προσαρμοσμένη, διατηρεί ακόμη την τετράγωνη προεξοχή που χρησίμευσε για την τοποθέτησή της. Μέσα στο ίδιο το χωριό Βλίχα, στους πρόποδες του λόφου, οι κάτοικοι βρήκαν, ανάμεσα σε άλλα θραύσματα, ένα στέλεχος παραθύρου που απεικονίζει δύο συζευγμένους ιωνικούς ημικίονες· πρόκειται ίσως για λείψανο του ίδιου μνημείου.

Νότια του μικρού όρμου του Αλμυρού, στο άκρο ενός μακρού λόφου που επίσης συνορεύει με τη θάλασσα, βρίσκονται ερείπια εντελώς διαφορετικού χαρακτήρα. Πρόκειται για έναν περίβολο χτισμένο αδρά και σαν βιαστικά, που φαίνεται να ανήκει σε κάποια αρχαία οχυρωμένη πολίχνη. Οι κάτοικοι την ονομάζουν **Παλαιο-Αυλή**, δηλαδή «Παλιά Στάνη», κάνοντας υπαινιγμό στους ξερολιθικούς φράχτες που υψώνουν οι ίδιοι στην ύπαιθρο για να εγκλείουν τα ζωντανά τους. Πράγματι, δεν αποτελείται ούτε καν από άμορφους ογκολίθους, όπως οι πιο παραμελημένες κυκλώπειες κατασκευές, αλλά από μεγάλες πλατιές πέτρες που αποσπάστηκαν από τους γειτονικούς βράχους. Αυτές οι ακατέργαστες πλάκες, στοιβαγμένες η μία πάνω στην άλλη χωρίς ίχνος κονιάματος, σχηματίζουν με τη συσσώρευσή τους ένα παχύ και στερεό τείχος, με διπλή όψη, που διατηρεί ακόμη σχεδόν παντού ύψος αρκετών ποδιών. Σχεδιάζει ένα επιμήκες οβάλ, που στεφανώνει τη μακριά κορυφή του λόφου. Δεν βλέπει κανείς πύργους εξωτερικά, παρά μόνο «δόντια» (redans) με μικρή προεξοχή, που επέτρεπαν στους πολιορκημένους να ελέγχουν το τείχος με τα βλήματα τους· είναι μια διάταξη πιο απλή και μιας τέχνης πιο πρωτόγονης. Ένας μοναδικός τετράγωνος πύργος στηριζόταν εσωτερικά στον περίβολο και δέσποζε στο νότιο άκρο του οχυρού, που είναι ταυτόχρονα το υψηλότερο σημείο του λόφου. Στο διάστημα που περικλείεται από τα τείχη, το έδαφος διατηρεί ακόμη πολυάριθμα ίχνη θεμελίων, ανάμεσα στα οποία παρατήρησα το στόμιο μιας στέρνας πενταγωνικού σχήματος.

Αυτή η ακρόπολη, της οποίας η εντελώς αδρή κατασκευή ανάγεται εντούτοις στην ελληνική εποχή, δέσποζε στον κύριο δρόμο που έρχεται από την Ακαρνανία και περνά ακριβώς από τους πρόποδες του λόφου της Παλαιο-Αυλής, κατά μήκος της θάλασσας. Πρόκειται πιθανότατα για τη θέση που ορίζει ο Θουκυδίδης με το όνομα **Κρήναι**³³, μια ισχυρή θέση που υπερασπιζόταν από τον νότο την είσοδο στην πεδιάδα του Αμφιλοχικού Άργους. Άφθονες πηγές, που αναβλύζουν ακόμη και σήμερα σε μικρή απόσταση από τα ερείπια, στην ίδια τη βάση των βράχων, για να χαθούν σχεδόν αμέσως στον όρμο του Αλμυρού, δικαιολογούν το όνομα που δόθηκε σε αυτή την τοποθεσία από τους αρχαίους.

Συνεχίζοντας τον γύρο της πεδιάδας, συναντά κανείς, λίγο ανατολικότερα και στο εσωτερικό της χώρας, έναν άλλο δρόμο που έρχεται από την Ακαρνανία μέσα από τα βουνά· ακολουθεί τον χείμαρρο του **Ξηρόκαμπου**, όπου ενώνονται όλα τα νερά που από το νότιο τμήμα της Αμφιλοχίας καταλήγουν στον Αμβρακικό κόλπο. Αυτό το πέρασμα φυλασσόταν από ένα μικρό οχυρό κυκλώπειας δομής, που ονομάζεται

33 Θουκ. III, 106, 107.

σήμερα **Βίγλα**. Οι χωρικοί μού μίλησαν για μια επιγραφή που είχαν δει εκεί και την οποία αναζήτησα μάταια μαζί τους ανάμεσα στα ερείπια. Παρατήρησα μόνο, έξω από το τείχος, έναν βράχο σχεδόν στο επίπεδο του εδάφους, λαξευμένο λοξά στην επιφάνειά του και τρυπημένο από μια σειρά τετράγωνων οπών, των οποίων τη χρήση δεν μπόρεσα να μαντέψω.

Πίσω από τα ερείπια του Καινούριου και της Λίμπας, και ήδη μέσα στα βουνά, μου υπέδειξαν ακόμη ένα άλλο ελληνικό οχυρό, γνωστό με το όνομα **Τρύπουλας**, το οποίο επόπτευε τα μονοπάτια που εισχωρούσαν στην ορεινή χώρα. Τέλος, το χωριό **Λουτρό**, βόρεια των ίδιων ερειπίων, κρυμμένο σε μια στενή χαράδρα από την οποία ξεπροβάλλει ο τρίτος από τους μεγάλους χειμάρρους που διασχίζουν την πεδιάδα, φαίνεται να υπήρξε επίσης κατοικημένος τόπος στην αρχαιότητα. Δεν βλέπει κανείς εκεί ίχνη τειχών· όμως οι χωρικοί, σκάβοντας το έδαφος για να χτίσουν τα σπίτια τους, βγάζουν συνεχώς μεγάλες πέτρες που ανήκουν στα θεμέλια αρχαίων οικοδομημάτων.

Αυτά είναι τα ερείπια που γειτνιάζουν με την αρχαία πρωτεύουσα της Αμφιλοχίας, τα αποσπασμένα οχυρά που υπερασπιζόνταν τις προσβάσεις της. Όμως, για να μελετήσουμε λεπτομερώς και πάνω στο πεδίο την εκστρατεία των Αμβρακιωτών κατά της πόλης αυτής, πρέπει να γνωρίσουμε ακόμη την ορεινή περιοχή που χωρίζει την επικράτειά της από εκείνη της Αμβρακίας.

3. Το πέρασμα του Μακρυνόρους. Οι Όλπαι και οι δύο Ιδομεναί.

Το διαμέρισμα του Βάλτου που εκτείνεται βόρεια της πεδιάδας της Βλίκας, μέχρι το **Ανίνο** —τον τελευταίο ελληνικό οικισμό στα σύνορα με την Τουρκία— ονομάζεται **Μακρυνόρος** (το Μακρύ Βουνό). Το όνομα αυτό αναφέρεται ιδιαίτερα σε μια χαμηλή αλλά συνεχή κορυφογραμμή, της οποίας η απότομη πλαγιά οριοθετεί σε εκείνο το σημείο τα νερά του κόλπου. Ένας δρόμος, διανοιγμένος στους πρόποδες των υψωμάτων, προχωρά επίπονα για περισσότερο από δύο λεύγες (περίπου 10 χλμ.), ανάμεσα σε πυκνές λόχμες θάμνων, δεσποζόμενος από τη μια πλευρά από απότομες κλιτύες και στενωμένους από την άλλη από τη θάλασσα. Αυτό το στενό πέρασμα, όπου λίγοι άνδρες θα μπορούσαν να σταματήσουν έναν ολόκληρο στρατό, είναι η μόνη χαραγμένη οδός που οδηγεί απευθείας από την Ήπειρο στην Ακαρνανία. Είναι συγκρίσιμο, ως προς τη θέση του αλλά και τη δυσκολία της διέλευσης, με το περίφημο πέρασμα στην απέναντι ακτή της χερσονήσου: είναι οι **Θερμοπύλες της δυτικής Ελλάδας**.

Το Μακρυνόρος, του οποίου το όνομα, καθαρά ελληνικό, ανήκει ίσως στην αρχαία γεωγραφία του τόπου, προστατευόταν στην αρχαιότητα από μια ολόκληρη γραμμή οχυρών θέσεων. Ο εχθρός που εισερχόταν σε αυτό από τον βορρά, μόλις διάβαινε τα σύνορα, συναντούσε στα αριστερά του την πρώτη από αυτές τις θέσεις, που ονομάζεται σήμερα **Καστριώτισσα**. Δεν βρισκόταν πάνω στο ίδιο το πέρασμα, ούτε στα υψώματα που το δεσπόζουν άμεσα, αλλά λίγο πιο πίσω, στην αρχή μιας δεύτερης απότομης πλαγιάς παράλληλης προς αυτά τα υψώματα. Επιτηρούσε έτσι, εκτός από τον δρόμο του Μακρυνόρους, και αρκετά μονοπάτια που από τα σύνορα ανηφορίζουν στην ορεινή περιοχή και ακολουθούν τις κορυφογραμμές του Βάλτου.

Τα τείχη, των οποίων βλέπουμε μόνο τα ίχνη, δεν ενισχύονταν από πύργους. Χτισμένα με σχεδόν κανονική ελληνική δομή, σχηματίζουν, όπως στην Παλαιο-Αυλή, έναν επιμήκη περίβολο στην κορυφή ενός λόφου. Αυτή η διάταξη, την οποία θα ξαναβρούμε σε όλες σχεδόν τις ακροπόλεις της αρχαίας Αμφιλοχίας, επιβαλλόταν από τη διαμόρφωση των βουνών. Γραμμές θεμελίων, που ακολουθούνται ακόμη στο έδαφος, υποδηλώνουν ότι υπήρχε στο εσωτερικό, εφαπτόμενη στο δυτικό τείχος, μια μικρή τετράγωνη ακρόπολη· σε αυτήν συνδεόταν ένα διαχωριστικό τείχος που χώριζε τον περίβολο στο πλάτος του. Παρατήρησα επίσης, προς τα ανατολικά, έναν δρόμο σε σχήμα ζιγκ-ζαγκ, την κύρια πρόσβαση της θέσης, που φαίνεται να προστατευόταν από προκεχωρημένα έργα. Προς τον βορρά, ένας μεμονωμένος πύργος χρησίμευε ως παρατηρητήριο. Οι πλαγιές του λόφου αποκαλύπτουν πλήθος αρχαίων τάφων, που ήρθαν στο φως από τα νερά ή ανασκάφηκαν από τους χωρικούς. Πράγματι, τα ερείπια αυτά δεν ανήκουν σε ένα απλό φρούριο που το υπερασπιζόταν μια φρουρά, αλλά σε ένα οχυρωμένο χωριό, κατοικούμενο από πολυπληθή και εμπειροπόλεμο πληθυσμό. Είναι πιθανό ότι κατά τον Μεσαίωνα η σημασία της θέσης οδήγησε στην ανέγερση και άλλων κτισμάτων στον ίδιο χώρο, όπως αποδεικνύουν κάποια τμήματα του τείχους που έχουν ανακατασκευαστεί με αργολιθοδομή.

Αφού προσπεράσει κανείς τα ερείπια της Καστριώτισσας, ο δρόμος φτάνει σύντομα στις όχθες του κόλπου, και εκεί ακριβώς αρχίζει να γίνεται δύσκολος και στενός. Σε αυτό το σημείο, πάνω στους βράχους της ακτής, στην τοποθεσία που ονομάζεται **Αγριλιές**, υψωνόταν ένα μικρό ελληνικό οχυρό, που αποτελούνταν από δύο ακανόνιστους πύργους ενωμένους με ένα διπλό τείχος· έκλεινε την είσοδο του περάσματος και προστάτευε ταυτόχρονα μια εσοχή της ακτής γνωστή ως **Λιμάνι Μενιδίου**. Εξαρτιόταν πιθανώς, όπως και αυτό το αγκυροβόλιο, από το πολύ σημαντικότερο κάστρο της **Παλαιοκούλιας**, που κρέμεται στην άλλη πλευρά του περάσματος, στην ίδια την κορυφή του βουνού του Μακρυνόρους.

Πρόκειται και εδώ για μια οχυρωμένη πολίχνη μάλλον παρά για πόλη, αν και τα ερείπια έχουν μεγαλύτερη έκταση από εκείνα της Καστριώτισσας. Η δομή της κατασκευής είναι η ίδια· όμως το σύστημα άμυνας είναι πολύ πληρέστερο και καλύτερα διατηρημένο. Την υψηλότερη κορυφή καταλαμβάνει ένας παχύς τετράγωνος πύργος, στον οποίο συνδέεται προς τον βορρά μια μικρή ακρόπολη ενισχυμένη από πέντε άλλους πύργους μικρότερου μεγέθους. Ο εξωτερικός περίβολος, που επίσης εφαπτόταν στην ακρόπολη, στερείται εντελώς πύργων. Από την πλευρά των βουνών, το τείχος κατηφόριζε σε μια πλαγιά με ήπια κλίση, όπου βλέπει κανείς ακόμη τα ίχνη σπιτιών και ορισμένων οικοδομημάτων· από την πλευρά της θάλασσας, οριοθετούσε τις απότομες κλιτύες του Μακρυνόρους που είναι σχεδόν γκρεμοί. Η θέση είναι τόσο ισχυρή, που αυτά τα ερείπια, ως έχουν, χρησίμευσαν ακόμη ως προμαχώνας της Ελλάδας στον Πόλεμο της Ανεξαρτησίας: ο **καπετάν Ίσκος**, οχυρωμένος εκεί με μια μικρή ομάδα, σταμάτησε έναν ολόκληρο τουρκικό στρατό που ήταν έτοιμος να επιτεθεί στην Ακαρνανία και στο επαναστατημένο Μεσολόγγι.

Μια τρίτη πολίχνη, περιτριγυρισμένη από τείχη, κατελάμβανε μια ακόμη υψηλότερη κορυφή. Ήταν τοποθετημένη λίγο παράμερα, στο δεύτερο επίπεδο των υψωμάτων που δεσπόζουν στον δρόμο, πιο μακριά από την Καστριώτισσα· επιτηρούσε έναν από εκείνους τους δρόμους των κορυφών που ενώνονται με τα βουνά του εσωτερικού. Ο **Αλή-Πασάς**, κατανοώντας τη σημασία της τοποθεσίας, είχε εγκαταστήσει εκεί μια αποικία Τουρκαλβανών για να επιτηρεί το πέρασμα του

Μακρυνόρους, που πάντα ενοχλούσαν οι Κλέφτες, και για να κρατά σε έλεγχο τους πληθυσμούς του Βάλτου. Αυτοί οι Αλβανοί, επιλεγμένοι από τις πιο πολεμικές φυλές, κατάγονταν από τη Λιαπουριά: από εκεί προέρχεται το όνομα **Λιαποχώρι** που δίνεται ακόμη στο χωριό τους, του οποίου τα ερείπια φαίνονται αναμεμειγμένα με εκείνα του ελληνικού φρουρίου.

Το τελευταίο περιλαμβάνει αρχικά μια ακρόπολη αρκετά εκτεταμένη και επιμήκους σχήματος, που περιβάλλει την κορυφή του βουνού· έπειτα, στα ανατολικά και στα νότια, έναν δεύτερο περίβολο, που εφάπτεται στενά στον πρώτο, προσθέτοντας στο πλάι μια στενή λωρίδα εδάφους. Τα τείχη παρουσιάζουν το ίδιο είδος κατασκευής, την ίδια ημι-κανονική δομή με όλα τα προηγούμενα φρούρια και με τον περίβολο του Αμφιλοχικού Άργους. Το τείχος της ακρόπολης προστατεύεται από ένα σύστημα «οδοντώσεων» (redans) και πύργων. Ο εξωτερικός προμαχώνας, σχηματισμένος απλώς από πλευρές που τέμνονται σύμφωνα με τη διαμόρφωση του εδάφους, χρησίμευε για τη διασφάλιση της υπόλοιπης θέσης από μια απρόβλεπτη επίθεση του εχθρού. Δύο μεγάλοι τετράγωνοι πύργοι, αποκομμένοι από τον περίβολο και τοποθετημένοι σαν σκοποί στα δύο του άκρα, πάνω στην προέκταση της ίδιας κορυφογραμμής, ήταν τα προκεχωρημένα έργα που επιτηρούσαν τις προσβάσεις. Είχαν πολλαπλασιαστεί, όπως φαίνεται, με ιδιαίτερη φροντίδα οι άμυνες αυτών των μικρών συνοριακών θέσεων και είχε γίνει το παν για να προστατευτούν από έναν αιφνιδιασμό.

Ο δρόμος του Μακρυνόρους, τη στιγμή που ξεπροβάλλει στην πεδιάδα του Άργους, περνά από τους πρόποδες ενός τελευταίου ελληνικού οχυρού, συγκρίσιμου ως προς τη θέση του με εκείνο των Αγριλιών, και χτισμένου ομοίως πάνω σε έναν λόφο που βρέχεται από τη θάλασσα. Όμως φαίνεται, από τα ερείπια που απομένουν, ότι ήταν πολύ μεγαλύτερο, χωρίς να έχει τη σημασία των φρουρίων της Καστριώτισσας, της Παλαιοκούλιας και του Λιαποχωρίου. Τα νερά το περιβάλλουν ακόμη και από την πλευρά της πεδιάδας· καθώς δεσπόζει στη λιμνοθάλασσα του **Βιβάρι**, η οποία ίσως ήταν παλαιότερα ένας ανοιχτός όρμος. Ο λόφος όπου υψωνόταν ονομάζεται **Κατάφορκο** και τα ίδια τα ερείπια **Ελληνικούλι**. Σε αυτό το σημείο, ο δρόμος, αφήνοντας την ακτή, συνεχίζει να ακολουθεί τους πρόποδες των βουνών και φτάνει, αφού διασχίσει τον χείμαρρο του Λουτρού, στην τοποθεσία που ορίσαμε ως εκείνη του Αμφιλοχικού Άργους.

4. Εκστρατεία των Αμβρακιωτών κατά της Αμφιλοχίας

Σε αυτό το μακρύ πέρασμα, το τόσο εύκολο στην άμυνα και τόσο καλά οχυρωμένο, έπρεπε να εισέλθουν οι Αμβρακιώτες για να εισβάλουν στην Αμφιλοχία, την οποία πάντα επιβουλεύονταν.

Οι πολίτες της ισχυρής και φιλόδοξης Αμβρακίας, αφού παλαιότερα είχαν αποικίσει το Άργος και είχαν μάλιστα εκδιώξει για μια στιγμή τους Αμφιλόχους, είδαν τους εαυτούς τους να διώχνονται, με τη σειρά τους, από τους παλιούς κατοίκους, που συμάχησαν τότε με τους Ακαρνανές³⁴. Το δεύτερο έτος του Πελοποννησιακού Πολέμου, είχαν οργανώσει μια εκστρατεία για να επανορθώσουν την αποτυχία τους· όμως δεν είχαν καταφέρει παρά να καταλάβουν την υπαιθρο χώρα και αποσύρθηκαν μετά από μια άκαρπη πολιορκία (η πόλη ήταν οχυρωμένη, όπως φαίνεται, ήδη από

34 Θουκ. II, 68.

εκείνη την εποχή). Το έτος 426 π.Χ., η παρουσία ενός πελοποννησιακού στρατού στην κάτω Αιτωλία ενέπνευσε στους Αμβρακιώτες την απόφαση να κάνουν μια τελευταία προσπάθεια για να ανακτήσουν το πλεονέκτημα και να εκδικηθούν τους εχθρούς τους. Συνεννοήθηκαν με τον Σπαρτιάτη **Ευρύλοχο**, αρχηγό αυτού του στρατού· προς το τέλος του χειμώνα, του έδωσαν ραντεβού κάτω από τα τείχη του Άργους³⁵.

Την ορισμένη εποχή, τρεις χιλιάδες οπλίτες από την Αμβρακία παραβίασαν το πέρασμα του Μακρυνόρους. Οι πολίχνες, των οποίων τα ερείπια δεσπίζουν σήμερα στον δρόμο, ήταν άραγε ήδη οχυρωμένες; Πρόβαλαν κάποια αντίσταση ή αφήθηκαν να αιφνιδιαστούν από μια απρόβλεπτη επίθεση; Αυτό είναι που ο Θουκυδίδης, στη γοργότητα της αφήγησής του, παραλείπει να μας πει. Μας πληροφορεί μόνο ότι οι Αμβρακιώτες, εισβάλλοντας στην επικράτεια των Αργείων, κατέλαβαν τις **Όλπες** (**Όλπαι**), φρούριο χτισμένο πάνω σε ένα ύψωμα στην άκρη της θάλασσας· απέιχε από το Άργος περίπου είκοσι πέντε στάδια· οι Ακαρνάνες το είχαν οχυρώσει προ λίγου καιρού, για να εγκαταστήσουν εκεί το δικαστήριο του **Κοινού των Ακαρνάνων**³⁶. Ο συνταγματάρχης Leake, ο οποίος αρκέστηκε να αποβιβαστεί κοντά στη Βλίχα και να αναγνωρίσει τα ερείπια του Καινούριου, κρίνει με μια ματιά στο τοπίο ότι το φρούριο των Ολπών έπρεπε να βρίσκεται στον λόφο **Αγριλοβούνι**. Αυτός ο λόφος, λόγω της θέσης του στην άκρη της ακτής, της απομόνωσής του που τον καθιστά ορατό, και της ίδιας της μέτρησης των αποστάσεων, φαίνεται να ανταποκρίνεται αρκετά καλά στην περιγραφή του ιστορικού. Όμως εκεί δεν βρίσκονται άλλα ερείπια παρά μόνο εκείνα ενός μικρού ναού, και κανένα ίχνος οχυρώσεων. Επιπλέον, οι Αμβρακιώτες, για να καταλάβουν το ύψωμα του Αγριλοβουνίου, ήταν αναγκασμένοι να εγκαταλείψουν τον δρόμο τους· άφηναν ελεύθερες τις εξόδους του περάσματος που μόλις είχαν διασχίσει, εκθέτοντας τον εαυτό τους στον κίνδυνο να τους αποκοπεί η υποχώρηση από τον εχθρό. Το οχυρό **Ελληνικούλι (Hellénikouli)**, τοποθετημένο περίπου στην ίδια απόσταση από το Άργος, αλλά πάνω στον άμεσο δρόμο, κοντά στη θάλασσα, στην έξοδο του στενού του οποίου αποτελεί το τελευταίο εμπόδιο, μου φαίνεται ότι κατέχει την πραγματική θέση των Ολπών. Οι Ακαρνάνες είχαν δεχθεί προ λίγου την Αμφιλοχία στην ομοσπονδία τους· είναι κατανοητό ότι έσπευσαν να χτίσουν ένα φρούριο σε αυτό το σημαντικό σημείο ενός απειλούμενου συνόρου και ότι μετέφεραν εκεί την έδρα του συμβουλίου που διηύθυνε τη συμμαχία.

Εντωμεταξύ, οι Πελοποννήσιοι έφθαναν με αναγκαστικές πορείες διασχίζοντας την Ακαρνανία, χωρίς να συναντούν μπροστά τους καμία αντίσταση. Ο μόνος δρόμος που τους έδινε πρόσβαση στην Αμφιλοχία ήταν ο δύσκολος δρόμος που περνά κατά μήκος της θάλασσας, κοντά στα ερείπια της **Παλαιο-Αυλής**, της αρχαίας πολίχνης των **Κρηών**. Ήταν σε αυτό το μέρος που ο ακαρνανικός στρατός τους περίμενε για να εμποδίσει κάθε ένωση με τους Αμβρακιώτες. Ίσως μάλιστα οι αδρές οχυρώσεις που βρίσκουμε εκεί σήμερα να υψώθηκαν βιαστικά σε εκείνη την περίσταση.

35 Θουκ. III, 105.

36 έσβαλόντες ές τήν Άργείαν καταλαμβάνουσιν Όλπας, τείχος επί λόφου ισχυρόν πρός τή θάλασση, ό ποτε Άκαρνάνες τειχισάμενοι κοινῶ δικαστηρίῳ έχρῶντο· απέχει δέ από τής Άργείων πόλεως έπιθαλασσίας ούσης πέντε καί είκοσι σταδίους μάλιστα. (Θουκ. III, 105).

Όμως ο Ευρύλοχος, εγκαταλείποντας τους στρωμένους δρόμους, οδήγησε τον στρατό του μέσα από τα βουνά· περίμενε στη μικρή χώρα των *Αγραιών*, γειτονική της Αμφιλοχίας, μέχρι να πέσει η νύχτα· από εκεί, περνώντας απαρατήρητος ανάμεσα στο στρατόπεδο των Κρηνών και τα τείχη του Άργους, πήγε να ενωθεί στις Όλπες με το σώμα των Αμβρακιωτών. Αυτή η κίνηση αποδεικνύει αυτό που ήδη προσπάθησα να καταδείξω, ότι το Άργος δεν ήταν εντελώς πάνω στην άκρη της θάλασσας· διότι, για να την εκτελέσουν, οι Πελοποννήσιοι αναγκάστηκαν προφανώς να περάσουν ανάμεσα στην πόλη και την ακτή.

Οι δύο ενωμένοι στρατοί (Πελοποννήσιοι και Αμβρακιώτες) δεν έβρισκαν στα πέριξ των Ολπών έδαφος κατάλληλο για να στήσουν το στρατόπεδό τους και να αναπτύξουν τις γραμμές τους. Έτσι, από το πρωί, πήγαν να στρατοπεδεύσουν στην τοποθεσία που ονομαζόταν *Μητρόπολις*, όπου το μέτωπό τους προστατευόταν από μια μεγάλη χαράδρα³⁷. Θα αναζητούσε κανείς μάταια στην πεδιάδα, ανάμεσα στο ύψωμα του Αγριλοβουνίου και τα ερείπια του Άργους, αυτή τη χαράδρα για την οποία μιλά ο Θουκυδίδης· ενώ ξεκινώντας από το Ελληνικούλι, οι εισβολείς συναντούσαν αναγκαστικά τη βαθιά κοίτη της χαράδρας του *Λουτρού*. Το ίδιο το χωριό Λουτρό, με τα ίχνη των αρχαίων κτισμάτων που προανέφερα, θα αντιπροσώπευε την αρχαία θέση της Μητρόπολης. Τη στιγμή που οι εχθροί τους εκτελούσαν αυτή την κίνηση, οι Ακαρνανες δέχονταν από τη θάλασσα μια σημαντική βοήθεια: ο Αθηναίος στρατηγός Δημοσθένης αποβιβαζόταν με ένα μικρό σώμα Μεσσηνίων από τη Ναύπακτο. Ο στόλος των είκοσι πλοίων που τον μετέφερε πήγε να αγκυροβολήσει κοντά στον λόφο των Ολπών, επιτηρώντας έτσι τον δρόμο του Μακρυνόρους, για την περίπτωση που οι Πελοποννήσιοι και οι Αμβρακιώτες θα τρέπονταν σε υποχώρηση.

Οι Ακαρνανες, διορίζοντας τον Δημοσθένη γενικό αρχηγό τους, έρχονται να στρατοπεδεύσουν οι ίδιοι νότια της χαράδρας του Λουτρού. Μετά από πέντε ημέρες αναμονής, η μάχη ξεκινά. Ο Αθηναίος στρατηγός έπρεπε να επανορθώσει μια μεγάλη αποτυχία που είχε υποστεί το προηγούμενο έτος στην Αιτωλία· έδειξε στη μάχη αυτή τη ζωντάνια της σύλληψης, το σφρίγος και την τόλμη που τον κατέστησαν έναν από τους λαμπρότερους στρατιωτικούς της εποχής. Έφερε τα καλύτερα στρατεύματά του και την κύρια προσπάθειά του στη δεξιά πτέρυγα, την οποία διοικούσε ο ίδιος και την είχε στηρίξει στα βουνά. Φοβούμενος μήπως ο στρατός του, που ήταν λιγότερος σε αριθμό, κυκλωθεί από τον εχθρό, έστησε ενέδρα με ένα απόσπασμα σε έναν κοίλο δρόμο, καλυμμένο από δάση (αυτή η οδός είναι πιθανότατα εκείνη που, ακολουθώντας τη βαθιά χαράδρα του Λουτρού, εισχωρεί στην ορεινή περιοχή του Βάλτου³⁸). Αυτό που είχε προβλέψει ο Δημοσθένης συνέβη: ο Ευρύλοχος, που βρισκόταν απέναντί του στην αριστερή πτέρυγα του εχθρικού στρατού, θέλησε να τον κυκλώσει, και βρισκόμενος χτυπημένος στα νώτα από τους στρατιώτες της ενέδρας, σκοτώθηκε μαζί με μεγάλο αριθμό δικών του. Παρά την προσωρινή επιτυχία των Αμβρακιωτών στην άλλη πτέρυγα, η μάχη κερδήθηκε· οι ηττημένοι υποχώρησαν άτακτα προς τις Όλπες. Πράγματι, καταδιωκόμενοι έντονα στην υποχώρησή τους, δεν είχαν χρόνο να φτάσουν στην Αμβρακία· έπρεπε να φοβούνται, διαλυμένοι όπως ήταν, να εισέλθουν στο επικίνδυνο πέρασμα του Μακρυνόρους. Το φρούριο στο Ελληνικούλι δεν μπορούσε να χωρέσει όλο τον στρατό τους· ήταν όμως ήδη πολύ, χωρίς να κλειστούν όλοι μέσα, το να μπορούν να στηριχθούν σε αυτή την ισχυρή θέση.

37 Χαράδρα δ' αὐτοὺς μεγάλη διείργε. (Θουκ. III, 107).

38 ὁδὸν τινα κοίτην καὶ λοχμῶδη. (Θουκ. III, 107).

Ο Δημοσθένης έσπευσε να ανακτήσει την κατοχή των στενών. «Έστειλε αμέσως», λέει ο Θουκυδίδης, «ένα μέρος του στρατού του να επιτηρεί τους δρόμους και να καταλάβει τα οχυρά (*τὰ καρτερά*)³⁹». Αυτή η προφύλαξη ήταν τόσο περισσότερο αναγκαία, καθώς οι κάτοικοι της Αμβρακίας, στο άκουσμα της είδησης για μια επικείμενη μάχη, είχαν κάνει γενική επιστράτευση: αγνοώντας την ήττα των συμπατριωτών τους, έφταναν για να ενωθούν μαζί τους. Δεν θα επαναλάβω εδώ τις ενδιαφέρουσες λεπτομέρειες που διαβάζουμε στον Θουκυδίδη: τη μυστική και ξεχωριστή συμφωνία που έγινε με τους Πελοποννήσιους· την υποχώρησή τους, στην οποία τους ακολούθησαν παρά τη θέλησή τους οι Αμβρακιώτες· τη σύγχυση και τη σφαγή που προέκυψαν, μέχρι τη στιγμή που τα υπολείμματα αυτού του άτυχου στρατού βρήκαν καταφύγιο στην Αγραϊδα, στον βασιλιά **Σαλύνθιο**. Ωστόσο, το ίδιο βράδυ της μάχης, το δεύτερο σώμα που ξεκίνησε από την Αμβρακία εισερχόταν στο πέρασμα και εγκαταστάθηκε για τη νύχτα σε ένα μέρος που ονομαζόταν **Ιδομενή**: έδιναν αυτό το όνομα σε «δύο υψηλούς λόφους», προφανώς γειτονικούς μεταξύ τους· τα αποσπάσματα που έστειλε ο Δημοσθένης κατείχαν ήδη τον μεγαλύτερο (*μείζω*), εν αγνοία των Αμβρακιωτών, οι οποίοι είχαν σταματήσει στον μικρότερο (*έλάσσω*)⁴⁰. Ο ιστορικός, στη γοργότητα της αφήγησης, δεν λέει ότι αυτά τα υψώματα ήταν κατοικημένα ή οχυρωμένα· αυτό όμως φαίνεται να υποδηλώνει η λέξη *καρτερά*, που χρησιμοποίησε παραπάνω.

Τα ερείπια της μεγάλης Ιδομενής βρίσκονται πολύ πιθανόν στο **Λιαποχώρι** εκείνα της μικρής Ιδομενής στην **Παλαιοκούλια (Paléokoulia)**. Ο δεύτερος αυτός περίβολος δεν είναι σχεδόν καθόλου λιγότερο εκτεταμένος από τον άλλον, αλλά βρίσκεται πάνω σε μια λιγότερο υψηλή κορυφογραμμή· αυτή η κατάσταση αρκεί για να εξηγήσει τις εκφράσεις *μείζω* και *έλάσσω*, οι οποίες, αναφερόμενες στους ίδιους τους λόφους, πρέπει μάλλον να μεταφραστούν ως «η υψηλή και η χαμηλή Ιδομενή». Αυτές οι δύο ακροπόλεις, λόγω της θέσης τους σε υψώματα κοντά στη θάλασσα, αξίζουν το όνομα που έφεραν άλλοτε (*ειδόμενος*: αυτός που φαίνεται, που είναι ορατός). Στεφανωμένες με τα τείχη τους και τους επαλξωτούς πύργους τους, έπρεπε να τραβούν τα βλέμματα των ναυτικών που έπλεαν στον Αμβρακικό κόλπο. Το φρούριο της Καστριώτισσας, αντίθετα, είναι λιγότερο ορατό και πιο χωμένο μέσα στα βουνά.

Με τις θέσεις προσδιορισμένες κατ' αυτόν τον τρόπο, είναι εύκολο να κατανοήσουμε την πορεία του **Δημοσθένη** και το τολμηρό εγχείρημα που του παρέδωσε αυτόν τον δεύτερο στρατό. Ενώ το μισό των στρατευμάτων του καταλαμβάνει τα βουνά και τα υψηλά μονοπάτια που περνούν προς το **Λιαποχώρι**, ο ίδιος, με το άλλο μισό, προελαύνει κατά τη διάρκεια της νύχτας από τον δρόμο του Μακρυνόρους⁴¹. Εξαπατά τα εχθρικά φυλάκια, τοποθετώντας μπροστά από τις φάλαγγές του τους Μεσσηνίους, που μιλούσαν τη δωρική διάλεκτο, αιφνιδιάζει με το χάραμα τους Αμβρακιώτες που ακόμη κοιμούνταν και προκαλεί τρομερή σφαγή. Οι περισσότεροι από αυτούς που γλιτώνουν, πλανώμενοι μέσα στα βουνά του Βάλτου, βρίσκουν παντού τους Αμφιλόχους σε ενέδρα, οι οποίοι τους καταδιώκουν με μανία, τους παγιδεύουν στα δάση και στις χαράδρες χωρίς διέξοδο, αποδεικνυόμενοι, σε αυτή την περίπτωση, άξιοι πρόγονοι των σύγχρονων κατοίκων του τόπου⁴².

39 Θουκ. III, 110.

40 Έστὸν δὲ δύο λόφω ἡ Ἰδομένη ὑψηλῶ. (Θουκ. III, 112).

41 Ἐπὶ τῆς ἐσβολῆς.

42 Θουκ. III, 112.

Διηγούμενος αυτή τη διπλή ήττα και την εξόντωση δύο στρατών, ο ίδιος ο Θουκυδίδης συγκλονίζεται: βεβαιώνει πως «καμία ελληνική πόλη, κατά τη διάρκεια του Πελοποννησιακού Πολέμου, δεν είδε τον εαυτό της, σε τόσο λίγες ημέρες, βυθισμένο σε τόσο μεγάλη συμφορά». Δεν τολμά καν να δώσει τον αριθμό των νεκρών. Μια εκατονταετής ειρήνη, που συνήφθη μεταξύ των δύο πλευρών, έθεσε επιτέλους τέρμα στη μακρά έχθρα των Ακαρνανών και των Αμβρακιωτών.

Αν παραβάσει κανείς αυτόν τον λυσσαλέο αγώνα με τις μάχες που έδωσαν οι Έλληνες το **1821** στα στενά του Μακρυνόρους, εκπλήσσεται βρίσκοντας, σε απόσταση πάνω από είκοσι αιώνες, την ίδια φύση, τις ίδιες στρατιωτικές θέσεις, τον ίδιο πόλεμο των ενεδρών, αν και με διαφορετικά όπλα. Ο ίδιος ο γέρο-**Ίσκος** μου διηγούνταν, στην κατοικία του στη Δούνιστα, στο βάθος του Βάλτου, αυτά τα κατορθώματα των νιάτων του.

Ο **Ιμπραήμ Πλιάσα Πασάς** είχε ξεκινήσει από την Άρτα με ένα σώμα στρατού για να εισβάλει στην επαναστατημένη Ελλάδα. Ο Ίσκος, ακολουθούμενος από σαράντα παλικάρια, οχυρώθηκε στα ερείπια της **Παλαιοκούλιας** και υπερασπίστηκε αυτή τη θέση με τόση ενέργεια που οι Τούρκοι σταμάτησαν. Τότε κάλεσε σε βοήθεια το δαιμόνιο της πανουργίας, το τόσο αγαπητό στους Έλληνες. Όπως άλλοτε ο Θεμιστοκλής, είχε κερδίσει την εμπιστοσύνη του εχθρού αρχηγού και του έστειλε μια κρυφή ειδοποίηση: «Το πέρασμα παρουσίαζε μεγάλους κινδύνους· όλος ο στρατός των επαναστατών κατείχε τις εξόδους». Ο Ιμπραήμ υποχώρησε αμέσως, μη αμφιβάλλοντας για την ειλικρίνεια της συμβουλής. Λίγο καιρό μετά, έστειλε ως ευχαριστία στον καπετάν Ίσκο δώρα, ανάμεσα στα οποία και ένα μεγάλο κασόνι με πορτοκάλια, δώρο ανεκτίμητο μέσα στα δάση του Βάλτου.

Ωστόσο, ο πασάς σχεδίαζε μια δεύτερη απόπειρα. Βγήκε ξανά σε εκστρατεία με χίλιους οκτακόσιους Αλβανούς. Παρακάμπτοντας αυτή τη φορά τη θέση της Παλαιοκούλιας, εισήλθε κατά μήκος της κορυφογραμμής του Λιαποχωρίου, στον δρόμο της **Υψηλής Ιδομενής**. Διακόσιοι άνδρες του Βάλτου τον περίμεναν κοντά στον οικισμό **Λαγκάδα**, σε ένα μέρος όπου η στενή κορυφή στεφανώνεται από δάση. Επιδέξιοι στο να εκμεταλλεύονται τις φυσικές άμυνες της περιοχής, είχαν λυγίσει και πλέξει τα κλαδιά, σχηματίζοντας μπροστά τους αρκετές γραμμές από αδιαπέραστα εμπόδια. Σύντομα ένα σύννεφο Αλβανών κάλυψε τα προφυλάκια. Όμως, καθώς αυτοί σταματούσαν για να υπερπηδήσουν τα εμπόδια, έπεφταν χτυπημένοι από αόρατους εχθρούς. Οι Έλληνες, κρυμμένοι στο πιο πυκνό μέρος της λόχμης, σημάδευαν σωστά· καμία σφαίρα δεν πήγαινε χαμένη. Ο Ιμπραήμ, κουρασμένος από μια μάταιη επίθεση, αποσύρθηκε ξανά, και τα βουνά του Βάλτου υπήρξαν για άλλη μια φορά ο προμαχώνας της Ελλάδας.

5. Κοιλιάδα του Ινάχου. Οχυρωμένες πολίχνες των Αμφιλόχων και των Αγραίων.

Αν, αφήνοντας το Μακρυνόρος και κατευθυνόμενοι προς τα ανατολικά, διασχίσετε τα διαδοχικά κρημνώδη υψώματα που τέμνουν το εσωτερικό του Βάλτου, φτάνετε σε μια υψηλή οροσειρά, της οποίας τα κυρίαρχα σημεία είναι οι κορυφές **Τούρκα**, **Άη-Λιάς** και **Κουτουπάς**. Πέρα από αυτές δεσπόζει μια βαθιά κοιλάδα που κατηφορίζει προς τον Αχελώο, οριοθετημένη στην ανατολική της πλευρά από μια τελευταία σειρά βουνών, τις απόκρημνες κορυφές του **Σακαρετσίου** και του **Μπονίκοβου**. Ένα ποτάμι, ο **Μπζάκος** (ο σημερινός Ίναχος/Μπιζάκος), που έρχεται από τα σύνορα της

Ηπείρου, ελίσσεται εκεί στενά και ρέει σχεδόν σε ευθεία γραμμή από βορρά προς νότο, σε ένα μήκος έντεκα λευγών (περίπου 50 χλμ.). Οι πλαγιές είναι καλυμμένες με δάση. Διάφορα είδη αειθαλούς δρυός φυτρώνουν σε αφθονία κατά μήκος των υγρών χαραδρών και δίνουν στο τοπίο μια σκυθρωπή ομορφιά. Αυτή η κοιλάδα του Μπιάκου είναι η πιο απόμερη, η πιο κρυφή περιοχή, και ταυτόχρονα η πιο κατοικημένη του Βάλτου. Κάτω από την πυκνή λωρίδα των δασών, που μοιάζουν ερημικά, μετρώνται τουλάχιστον δεκαπέντε χωριά· εκεί είναι που ένας άγριος πληθυσμός ήρθε να κρύψει τις κατοικίες του, μακριά από τη θάλασσα και τους πολυσύχναστους δρόμους.

Ο Στράβων, βασιζόμενος σε ένα απόσπασμα του Εκαταίου και σε μερικούς στίχους του Σοφοκλή, μας πληροφορεί ότι υπήρχε στην Αμφιλοχία ένα ποτάμι που ονομαζόταν **Ίναχος**. Ορισμένοι θρύλοι απέδιδαν σε αυτό το ποτάμι, όπως και στον Αλφειό, μια μυθική διαδρομή: ήταν αυτό που, αφού διέσχιζε μυστηριωδώς μια τεράστια έκταση γης και θάλασσας, επανεμφανιζόταν με το ίδιο όνομα στην Αργολίδα. Το όνομά του, σε συνδυασμό με εκείνο του Αμφιλοχικού Άργους, αποτελούσε για τους αρχαίους προφανή απόδειξη του αποικισμού αυτής της πόλης από τους Αργείους της Πελοποννήσου, από τον ήρωα Αλκμαίωνα ή τον αδελφό του Αμφίλοχο⁴³.

Παραμερίζοντας κάθε μυθολογική λεπτομέρεια, βλέπουμε ότι αυτός ο Ίναχος πήγαζε από την περιοχή της Πίνδου, κοντά στο όρος Λάκμος και στο τμήμα εκείνο των βουνών που κατοικούσαν Περραιβοί άποικοι· έρεε στη συνέχεια προς τον νότο, διέσχιζε την Αμφιλοχία και χυνόταν στον Αχελώο⁴⁴. Δεν λαμβάνω υπόψη ένα απόσπασμα του Στράβωνα όπου ο συγγραφέας αυτός, σε κατάφωρη αντίφαση με τα κείμενα που παρέθεσε και με τον ίδιο του τον εαυτό —προκατειλημμένος από μια σύγκριση με τον Ίναχο της Αργολίδας— ισχυρίζεται ότι ο Ίναχος της Αμφιλοχίας χυνόταν στον Αμβραχικό κόλπο. Στην επόμενη σελίδα, τον περιγράφει ξανά, με ρητούς όρους, ως παραπόταμο του Αχελώου: «Ο Άραχθος», λέει, «κατεβαίνει στον Αμβραχικό κόλπο· ο Ίναχος αντίθετα χύνεται στον Αχελώο, ο οποίος με τη σειρά του χύνεται στη θάλασσα⁴⁵». Αυτό το σφάλμα έκανε τον συνταγματάρχη Leake να πιστέψει ότι ο Ίναχος ήταν ο Ποτόκος, ένας άθλιος χείμαρρος σχεδόν χωρίς νερό, που πηγάζει από τα βουνά κοντά στο Αμφιλοχικό Άργος και, ρέοντας προς τη δύση, δεν έχει καν τη δύναμη να συρθεί μέχρι τη θάλασσα.

Το μόνο σημαντικό υδάτινο ρεύμα του Βάλτου, το μόνο επίσης που ανταποκρίνεται στις περιγραφές του Εκαταίου, του Σοφοκλή και του Στράβωνα, είναι ο Μπζάκος· και η μακρά κοιλάδα που αρδεύει μου φαίνεται πως είναι η αρχαία λεκάνη του Ινάχου της Αμφιλοχίας. Οι πηγές, είναι αλήθεια, δεν είναι τόσο απομακρυσμένες όσο ισχυρίζονται οι συγγραφείς, ούτε αναβλύζουν από την κεντρική οροσειρά της Πίνδου: γειτνιάζουν ωστόσο με αυτή την ορεινή περιοχή, με αυτό το «βάθος της χώρας», όπως λέει ο Στράβων, του οποίου την τοπογραφία οι αρχαίοι δεν φαίνεται να γνώριζαν με μεγάλη ακρίβεια. Είναι κατανοητό ότι δεν διέκριναν καλά την κοιλάδα του Ινάχου από τις παράλληλες και πιο εκτεταμένες κοιλάδες του Αχελώου και του Αράχθου, οι οποίες είναι οι μόνες που φτάνουν μέχρι την Πίνδο.

43 Στράβων, 326.

44 Στράβων, 325, 328, 271.

45 Στράβων, 327 και 326. — Εκαταίος: εις τὸν Ἀχελῶον ἐσβάλλειν. — Σοφοκλής: Μίσγει δ' ὕδασι τοῖς Ἀχελῶου. Στράβων ο ἴδιος: ὁ δὲ (Ἰναχος) εἰς τὸν Ἀχελῶον.

Και στις δύο πλευρές της κοιλάδας μετρώνται πολυάριθμες αρχαίες ακροπόλεις· όχι πόλεις, αλλά πολεμικές πολίχνες, όμοιες με εκείνες του Μακρυνόρους. Τα ονόματα αυτών των ελληνικών κάστρων είναι εντελώς άγνωστα και η ιστορία δεν καταδέχτηκε να τα συγκρατήσει. Όμως η θέα των ερειπίων τους μας διδάσκει περισσότερα για τα ήθη των αρχαίων κατοίκων τους απ' ό,τι θα έκαναν πολλές σελίδες ιστορικών. Εκεί ζούσε προφανώς ένας πληθυσμός πολεμικός και πάντα υπό τα όπλα, όπως είναι ακόμη οι άνθρωποι του Βάλτου. Ήταν χωρισμένος σε μικρές κοινότητες, πιθανώς εξίσου ανεξάρτητες μεταξύ τους όσο οι περισσότερες πόλεις της τότε Ελλάδας, και οχυρωμένες η μία εναντίον της άλλης, όσο και εναντίον του εχθρού που ερχόταν από τα σύνορα. Η Αμφιλοχία, με όλες τις άμυνές της, έπρεπε να παρουσιάζει την ίδια πολεμική όψη με ορισμένες από τις επαρχίες μας, όπου οι πύργοι του Μεσαιώνα υψώνονται ακόμη σε μεγάλο αριθμό σε όλα τα υψηλά σημεία.

Πέντε χωριά, οχυρωμένα κατ' αυτόν τον τρόπο, είναι παρατεταγμένα σε σειρά πάνω στη ράχη ή τον **ζυγό** των βουνών που οριοθετούν το ποτάμι στα δυτικά. Καταλαμβάνουν τις κύριες κορυφές· και καθώς, στην περιοχή αυτή, οι κορυφογραμμές χρησιμεύουν ως δρόμοι, βρίσκονται όλα πάνω στο μακρύ μονοπάτι που ακολουθεί αυτά τα ύψη. Προστατευμένα από τη δυτική πλευρά από απόκρημνα εδάφη και γκρεμούς, δεσπόζουν από ύψος περίπου οκτακοσίων μέτρων στον απέραντο κύκλο του Αμβραχικού κόλπου.

Η πρώτη οχύρωση είναι εκείνη της **Φλωριάδας**, τοποθετημένη στο βόρειο άκρο της οροσειράς, πάνω από έναν ομώνυμο οικισμό, και ελέγχοντας έναν δρόμο που κατηφορίζει προς την κατεύθυνση του Ανίνου. Ο περίβολος, σήμερα ερειπωμένος, ήταν χτισμένος με οριζόντιες στρώσεις· σχηματίζει ένα είδος ακανόνιστου εξαγώνου, με τετράγωνους πύργους στις κύριες γωνίες. Μερικά ίχνη κτισμάτων σε ισοπεδωμένα πλατώματα που παρατηρούνται προς τον βορρά, αποδεικνύουν ότι οι κατοικίες εκτείνονταν από εκείνη την πλευρά έξω από τα τείχη. Μία λεύγα πιο πέρα, στις κορυφές που δεσπόζουν στο χωριό, βρίσκεται ένα άλλο οχυρό, που περιβάλλει ένα μικρό πλάτωμα γης, σχεδόν παντού κομμένο κάθετα. Η δομή είναι ελληνική. Παρατήρησα στα ανατολικά, στο υψηλότερο σημείο του πλατώματος και στο εσωτερικό των τειχών, τα λείψανα ενός μεμονωμένου πύργου· στον βορρά, μια πύλη προστατευόμενη από έναν άλλο πύργο· τέλος, προς το κέντρο, μια αρχαία στέρνα οβάλ σχήματος, με εσωτερική επένδυση από μικρές πέτρες. Οι χωρικοί του Θεριακήσι μου έφεραν φθηνά κεραμικά που βρίσκουν στους τάφους· μου έδειξαν επίσης μια επιτύμβια επιγραφή, της οποίας οι χαρακτήρες δεν φαίνεται να ανάγονται σε εποχή προγενέστερη της ρωμαϊκής κυριαρχίας· διαβάζει κανείς εκεί το όνομα του **Ξενόλαου**, με τον τύπο του αποχαιρετισμού που συνηθιζόταν εκείνη την εποχή. Τα λείψανα ενός τρίτου ελληνικού περιβόλου φαίνονται προς τα ανατολικά της κορυφής **Τούρα**. Πρόκειται για μια σημαντική θέση· διότι σε αυτό το σημείο έρχεται να ενωθεί ο κλάδος του Λιαποχωρίου και της Καστριώτισσας, και αρχίζει ο δρόμος που περνά από αυτές τις δύο θέσεις για να πάει να συναντήσει τα σύνορα και το χωριό Ανίνο.

Για να βρούμε τις δύο τελευταίες πολίχνες, πρέπει να κατέβουμε πολύ νοτιότερα. Οι μεγάλες βελανιδιές που καλύπτουν την κορυφή του **Κουτουπά**, κοντά στο χωριό **Σαρδινίνα**, κρύβουν τα ερείπια μιας τριγωνικής ακρόπολης, εκείνης του **Αϊ-Γιάννη**. Είναι τοποθετημένη σαν σε ακρωτήριο, σε ένα σημείο όπου ο Ζυγός χαμηλώνει απότομα και σχηματίζει μια ευρεία εσοχή. Το βόρειο τείχος, το μόνο που δεν συνορεύει με γκρεμούς, έχει ακόμη ύψος μερικών ποδιών· προστατευμένο από δύο

τετράγωνους πύργους, σχηματίζει έναν τρίτο στη βορειοανατολική γωνία. Η διάταξη των λίθων δεν είναι η ίδια όπως στις περισσότερες ακροπόλεις της Αμφιλοχίας και πλησιάζει περισσότερο την ακανόνιστη δομή. Μπροστά από το τείχος, παρατήρησα τα ερείπια ενός μικρού μνημείου από μεγάλες πέτρες, διακοσμημένου με πολύ απλά κυμάτια. Πολυάριθμοι τάφοι οριοθετούν το μονοπάτι στις κορυφές. Οι κάτοικοι του χωριού *Μελισσιάδα*, που βρίσκεται στην κοιλάδα, μου έδειξαν μια επιγραφή που είχαν βρει σε έναν από αυτούς τους τάφους, πάνω στη γκρίζα πλάκα όπου ακουμπούσε το κεφάλι του νεκρού. Εκεί διαβάζει κανείς, με μεγάλα και αδρά χαραγμένα γράμματα, το όνομα του *Τελέδα*. Μια μικρή τετράγωνη στήλη έφερε το όνομα του *Αλεξάνδρου*, με τη φόρμουλα «χαίρε».

Στο βαθύτερο μέρος της εσοχής που διακόπτει σε αυτό το σημείο τα βουνά, είναι κρυμμένος ο φτωχικός οικισμός της *Βαριάδας* (σημερινή Βαρετάδα), από τον οποίο περνά ο λιγότερο δύσκολος δρόμος που εισχωρεί στην κοιλάδα του Μπζάκου. Ο Ζυγός υψώνεται στη συνέχεια. Στην πρώτη κορυφή που σχηματίζει καθώς υψώνεται, συναντάμε το *Παλαιόκαστρο του Γούλα*, τοποθετημένο απέναντι από εκείνο του Αϊ-Γιάννη, αλλά σε χαμηλότερη θέση, επιτηρώντας το πέρασμα από πιο κοντά. Η κορυφή οριοθετείται από βαθιές χαράδρες· ο ερειπωμένος περίβολος ακολουθεί το περίγραμμα τους, επιμηκνόμενος προς τα νοτιοανατολικά, και προστατεύεται στο άκρο του από δύο πύργους ελληνικής κατασκευής. Ένας παρόμοιος πύργος, που συνδέεται με άλλες κατασκευές, διακρίνεται ακόμη στο εσωτερικό. Ένα μικρό αποσπασμένο οχυρό, που ονομάζεται *Καστρί*, χτισμένο στην άλλη πλευρά του περάσματος, πάνω στον ίδιο τον δρόμο της Βαριάδας, έκλεινε άμεσα την πρόσβαση στην κοιλάδα.

Οι τάφοι που περιβάλλουν αυτά τα ερείπια περιέχουν αρχαία αγγεία μικρής αξίας. Πρόκειται για μικρές ληκύθους και κύπελλα με δύο λαβές, κομψού σχήματος, όπως και τα παραμικρά ελληνικά έργα· όμως οι διακοσμήσεις τους είναι πολύ αδρές και του λιγότερο παλαιού στυλ. Μάζεψα, στα γύρω χωριά, ανάμεσα σε πολλά βενετσιάνικα σολδία και θρησκευτικά μέταλλα κομμένα στην Ιταλία —που φαίνεται να έφτασαν σε τούτη τη χώρα μέσω των Ιονίων νήσων— αρκετά χάλκινα νομίσματα του *Αμφιλοχικού Άργους*, τα οποία αποδίδονται εσφαλμένα από τους νομισματολόγους στην πρωτεύουσα της Αργολίδας⁴⁶.

Όμως η πιο περίεργη και η καλύτερα διατηρημένη από όλες αυτές τις αρχαίες πολίχνες βρίσκεται στην άλλη πλευρά της κοιλάδας του Μπιάκου, στη μικρή κορυφογραμμή *Πέντε Άλφα*. Είναι η πολίχνη της *Μακρυάδας*. Η κορυφή που καταλαμβάνει είναι καλυμμένη με δάση και σχεδόν απρόσιτη φτάνει κανείς εκεί από επικίνδυνα μονοπάτια, χαραγμένα στην άργιλο κατά μήκος των γκρεμών, που γίνονται αδιάβατα μόλις μουλιάσουν από το νερό των πηγών. Αυτό το όνομα, *Μακρυάδα*, εντελώς αρχαίο, συμφωνεί με το υπερβολικά επιμήκες σχήμα του περιβόλου. Τα τείχη, πάχους 2 μέτρων, υψώνονται ακόμη σχεδόν παντού μέχρι τα 3 μέτρα. Αποτελούνται σε μεγάλο βαθμό από πλατιές πέτρες, στοιβαγμένες χωρίς καμία σύνδεση, όπως εκείνες της Παλαιο-Αυλής. Όμως οι προεξέχουσες γωνίες, που είναι τα αδύνατα σημεία κάθε οχύρωσης, έχουν χτιστεί με μεγάλους ογκολίθους· δύο πύργοι, με τους οποίους ενισχύεται το τείχος στα ανατολικά, είναι φτιαγμένοι με τον ίδιο τρόπο. Μέσα στα τείχη παρατηρεί κανείς ίχνη κατοικιών, τα θεμέλια ενός πύργου πάνω σε ένα απομονωμένο ανάχωμα, και τέλος ένα μεγάλο τετράγωνο κτίσμα από ελληνικούς

46 Κεφαλή νέου άνδρα. Πίσω όψη: Λύκος ολόκληρος· επιγραφή: ΑΡΓΕΙΩΝ.

ογκολίθους κακά επεξεργασμένους, τοποθετημένο όχι μακριά από την πύλη του φρουρίου και συνδεδεμένο με τον περίβολο μέσω μιας γραμμής θεμελίων. Το οικοδόμημα δεν υψώνεται πλέον παρά στο ύψος δύο στρώσεων λίθων· αποτελούνταν από έναν εσωτερικό θάλαμο, που έχει 11 μέτρα σε κάθε πλευρά, με ένα είδος προθαλάμου στραμμένου προς τον νότο, που εκτείνεται σε όλο το πλάτος και έχει βάθος μόλις 3 μέτρα. Ήταν άραγε κάποιος ναός αδρής κατασκευής, από εκείνους που μπορούσαν να χτίσουν οι κάτοικοι αυτών των βουνών; Ήταν ένα φυλάκιο για τους στρατιώτες ή το πρυτανείο της άσημης πολίχνης; Τα μνημεία —θρησκευτικά, στρατιωτικά ή πολιτικά— έπρεπε να μοιάζουν μεταξύ τους σε σημείο να μην ξεχωρίζουν, σε μια χώρα όπου οι τέχνες βρίσκονταν ακόμη τόσο κοντά στο ξεκίνημά τους.

Δεν θα τελείωνα ποτέ αν ήθελα να περιγράψω λεπτομερώς όλα τα οχυρά που οριοθετούν αυτή την πλευρά της κοιλάδας: θα περιοριστώ στην απαρίθμησή τους. Φυλάσσουν όλα τα περάσματα που οδηγούν, μέσα από τα βουνά της ανατολής, στα σύνορα της χώρας των Αγράφων. Το κάστρο του **Μαρανέλι**, που είναι κυκλώπειας κατασκευής, δεσπόζει στη χαράδρα του **Μπονίκοβου**· εκείνο του **Χαλκιόπουλου**, σε ένα δεύτερο στενό που καταλήγει, όπως και το προηγούμενο, στη γέφυρα της **Τατάρας**, στον Αχελώο. Η βαθιά χαράδρα του **Εμπεσού**, στενωμένη ανάμεσα στην κορυφή **Κανάλια** και το όρος **Αλιντάι**, ύψους και τα δύο άνω των 1500 μέτρων, προστατεύεται από ένα κάστρο του Μεσαίωνα, από εκείνα που οι κάτοικοι αποκαλούν ισπανικά και που ονομάζονται βενετσιάνικα σε άλλες επαρχίες. Αυτό εδώ, σύμφωνα με την τοπική παράδοση, ήταν η κατοικία του **βασιλιά Καρλέλη**, δηλαδή του **Καρόλου Τόχκου**, του τελευταίου υπερασπιστή της Ακαρνανίας κατά την εισβολή των Τούρκων. Διηγούνται στην περιοχή ότι ο θησαυρός αυτού του πρίγκιπα είναι ακόμη θαμμένος στα ερείπια: Κλέφτες, καθισμένοι μια μέρα στον ήλιο, είδαν να βγαίνει από το τείχος ένας αρουραίος, που κρατούσε ανάμεσα στα δόντια του ένα χρυσό σκούδο ολοκαίνουργιο. Το όνομα **Ελληνικούλι**, που δίνεται σε έναν λόφο γειτονικό του κάστρου, πάνω στον οποίο βρίσκονται κάποια ίχνη θεμελίων από μεγάλες πέτρες και μερικοί τάφοι, αποδεικνύει ότι ένα ελληνικό οχυρό υψωνόταν στην αρχαιότητα προς το ίδιο μέρος.

Όχι μακριά από τις πηγές του Μπζάκου και τον οικισμό **Πατιόπουλο**, ένα άλλο ελληνικό φρούριο, που δεσπόζει πάνω σε ένα απόκρημνο πλάτωμα, έκλεινε το βάθος της κοιλάδας. Στην άλλη πλευρά των βουνών, που κοιτάζει προς τη χώρα των Αγράφων, θα αναφέρω επίσης τις ακροπόλεις του **Μπονίκοβου**, της **Ρίγανης**, του **Σακαρεσιού**, του **Μπλέτση** και των **Βρουβιανών**. Δεν υπάρχει χωριό που να μην έχει τη δική του. Δεσπόζουν, σε διαφορετικές αποστάσεις, πάνω από τους γκρεμούς στους πρόποδες των οποίων ο Αχελώος κυλά σε ένα τρομακτικό βάθος. Οι δύο όχθες του βαράθρου στο βάθος του οποίου στροβιλίζεται το ποτάμι είναι, σε πολλά σημεία, τόσο κοντά μεταξύ τους, που αρκεί να ρίξει κανείς κορμούς δέντρων για να φτιάξει μια γέφυρα. Επίσης, μερικές φορές στήνουν ένα σύστημα από τροχαλίες με σχοινιά, από τα οποία κρεμιέται κανείς για να περάσει από τη μία όχθη στην άλλη.

Αυτές οι πολίχνες και οι οχυρές θέσεις, από τις οποίες η χώρα είναι κατάσπαρτη, δεν βρίσκονταν όλες στην κατοχή των Αμφιλόχων. Μια άλλη φυλή, που δεν ανήκε κυρίως στην ελληνική γενιά, οι **Αγραίοι**⁴⁷, κατοικούσε σε μια γωνιά αυτής της ορεινής περιοχής. Το όνομά τους υποδηλώνει έναν άγριο λαό δοσμένο στο κυνήγι (άγρα). Ήταν, όπως οι Ευρυτάνες, οι Αποδοτοί και άλλοι βάρβαροι της ίδιας φυλής, μέλη της **Αιτωλικής Συμπολιτείας**, και, υπό αυτή την ιδιότητα, ορμισμένοι εχθροί των Ακαρνάνων. Είναι δύσκολο να προσδιοριστεί, ελλείπει πληροφοριών, ποια ακριβώς ήταν τα σημεία που κατείχαν και μέχρι πού εκτεινόταν τα όριά τους. Βλέπουμε, στο τρίτο βιβλίο του Θουκυδίδη, τον στρατό του Ευρύλοχου, πριν εισβάλει στην Αμφιλοχία, να καταφεύγει στην **Αγραΐδα**, και από εκεί, περνώντας από τις άγριες κλιτύες του όρους **Θύαμος**, να κατεβαίνει τη νύχτα στην πεδιάδα του Άργους.

Ο Kierpert, ακολουθώντας τον συνταγματάρχη Leake, εκτείνει τη χώρα των Αγραίων προς τα δυτικά μέχρι τον κόλπο του Καρβασαρά, μέσω μιας μακράς λωρίδας που χωρίζει την Αμφιλοχία από την Ακαρνανία. Τίποτα δεν είναι λιγότερο φυσικό: δύο περιοχές, σύμμαχοι μεταξύ τους, δεν θα είχαν επιτρέψει σε αυτό το στενό έδαφος να διαιρεί τα σύνορά τους. Αυτό σημαίνει ότι φέρνουν την Αγραΐδα πάνω στον δρόμο των Πελοποννησίων, ενώ στην πραγματικότητα εκείνοι πήγαν να την αναζητήσουν. Προφανώς έκαναν έναν μεγάλο κύκλο, όχι έναν απλό ελιγμό, και εισχώρησαν αρκετά βαθιά προς τα ανατολικά: ο σκοπός τους ήταν να αποφύγουν τους Ακαρνάνες που ήταν τοποθετημένοι στις Κρήνες, οι οποίοι τους έκλειναν την άμεση οδό από την πλευρά της θάλασσας.

Η Αγραΐδα, χώρα απομακρυσμένη στο εσωτερικό, έπρεπε να καταλαμβάνει το κατώτερο τμήμα της κοιλάδας του Μπζάκου· η είσοδος σε αυτήν γινόταν από το πέρασμα της **Βαριάδας**. Οι ακροπόλεις του **Αϊ-Γιάννη**, του **Γούλα**, της **Μακρουάδας**, μαζί με εκείνες που συναντάμε στα βουνά του Μπονίκοβου, ήταν οι κύριες πολίχνες της. Το οχυρό του **Μαρανέλι** ορίζει, αν θέλουμε, το σημείο όπου το ποτάμι έπαυε να ανήκει στους Αμφιλόχους. Όσο για τον **Θύαμο**, από την κλιτύα του οποίου κατέβηκε ο στρατός για να περάσει τη νύχτα ανάμεσα στις Κρήνες και το Άργος, αυτός δεν είναι, όπως θα ήθελε ο συνταγματάρχης Leake, ο **Πεταλάς**, που βρίσκεται νότια του Καρβασαρά· αλλά μάλλον ο ζυγός του **Κουτουπά**, του οποίου οι τελευταίες πλαγιές καταλήγουν στην πεδιάδα της Βλίσχας.

Επίσης στην Αγραΐδα βρήκαν καταφύγιο οι Πελοποννήσιοι και οι Αμβρακιώτες μετά την ήττα τους. Όπως αρκετές βάρβαρες φυλές αυτών των περιοχών, οι Αγραίοι κυβερνώνταν ακόμη από έναν βασιλιά. Εκείνος που βασίλευε τότε ονομαζόταν **Σαλύνθιος**. Η βασιλεία του έπρεπε να είναι κάτι παρόμοιο με την ισχύ των καπεταναίων του Βάλτου πριν από εκατό χρόνια. Τον φανταζόμουν να κατοικεί στο βάθος του μικρού του βασιλείου, στην αδρή ακρόπολη της Μακρουάδας: το τετράγωνο κτίσμα που βλέπουμε εκεί, ένα είδος μεγάλου πύργου με μια στενή στοά, θα ήταν το «ψηλό σπίτι», ο **πύργος** αυτού του πολεμικού αρχηγού.

47 Άγραϊοι, Άγραεις.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4.

ΑΡΧΑΙΕΣ ΠΟΛΕΙΣ ΤΟΥ ΝΟΤΙΟΥ ΒΑΛΤΟΥ (ΚΑΤΩ ΑΚΑΡΝΑΝΙΑ)

Ο Νότιος Βάλτος, ο οποίος παλαιότερα αποτελούσε τμήμα της Ακαρνανίας και όχι της Αμφιλοχίας, προσεγγίζει τη φύση του Ξηρομέρου. Το έδαφος εκεί δεν αποτελείται πλέον από αργιλώδες χώμα, αλλά, σχεδόν παντού, από **ασβεστολιθικό πέτρωμα**. Από αυτόν τον βράχο είναι σχηματισμένο εξ ολοκλήρου το όρος **Πεταλάς**, μια μακριά και υψηλή ράχη η οποία, από τη θάλασσα, κατεβαίνει λοξά προς την κατεύθυνση του Αχελώου, σκιασμένη στις πλαγιές της από βελανιδιές. Ορθώνεται σαν τείχος ανάμεσα στα δύο περάσματα που φέρνουν σε επικοινωνία την πεδιάδα της Βλίας και όλο τον Άνω Βάλτο με την υπόλοιπη Ακαρνανία.

Το ένα από αυτά τα μονοπάτια περνά από τα ανατολικά και, ανεβαίνοντας μια στενή προέκταση της πεδιάδας —ή μάλλον μια κοίτη χειμάρρου που ονομάζεται **Ξηρόκαμπος**— φτάνει γρήγορα στα πλευρά του βουνού. Το άλλο παραπλέει αρχικά την τραχιά ακτή της θάλασσας μέχρι τη μικρή πόλη του **Καρβασαρά**, η οποία είναι χτισμένη στο βάθος ενός κόλπου που αποτελεί την πιο απόμερη γωνιά του Αμβρακικού· στη συνέχεια, εισχωρώντας στην κοιλάδα της **μεγάλης Οξερού** ή **λίμνης της Αμβρακίας**, περνά ανάμεσα στη λίμνη και τις κλιτύς του Πεταλά, και ξεπροβάλλει τελικά στην πεδιάδα που εκτείνεται στη δεξιά όχθη του Ασπροποτάμου. Αυτή η οδός αποτελεί συνέχεια εκείνης που έρχεται από την Άρτα μέσω του Μακρυνόρους και του λόφου της Παλαιο-Αυλής· είναι το **Μεγάλο Δερβέσι** που εισέρχεται στην Ελλάδα διασχίζοντας την Ακαρνανία και την Αιτωλία.

1. Ερείπια του Καρβασαρά: Λιμναία

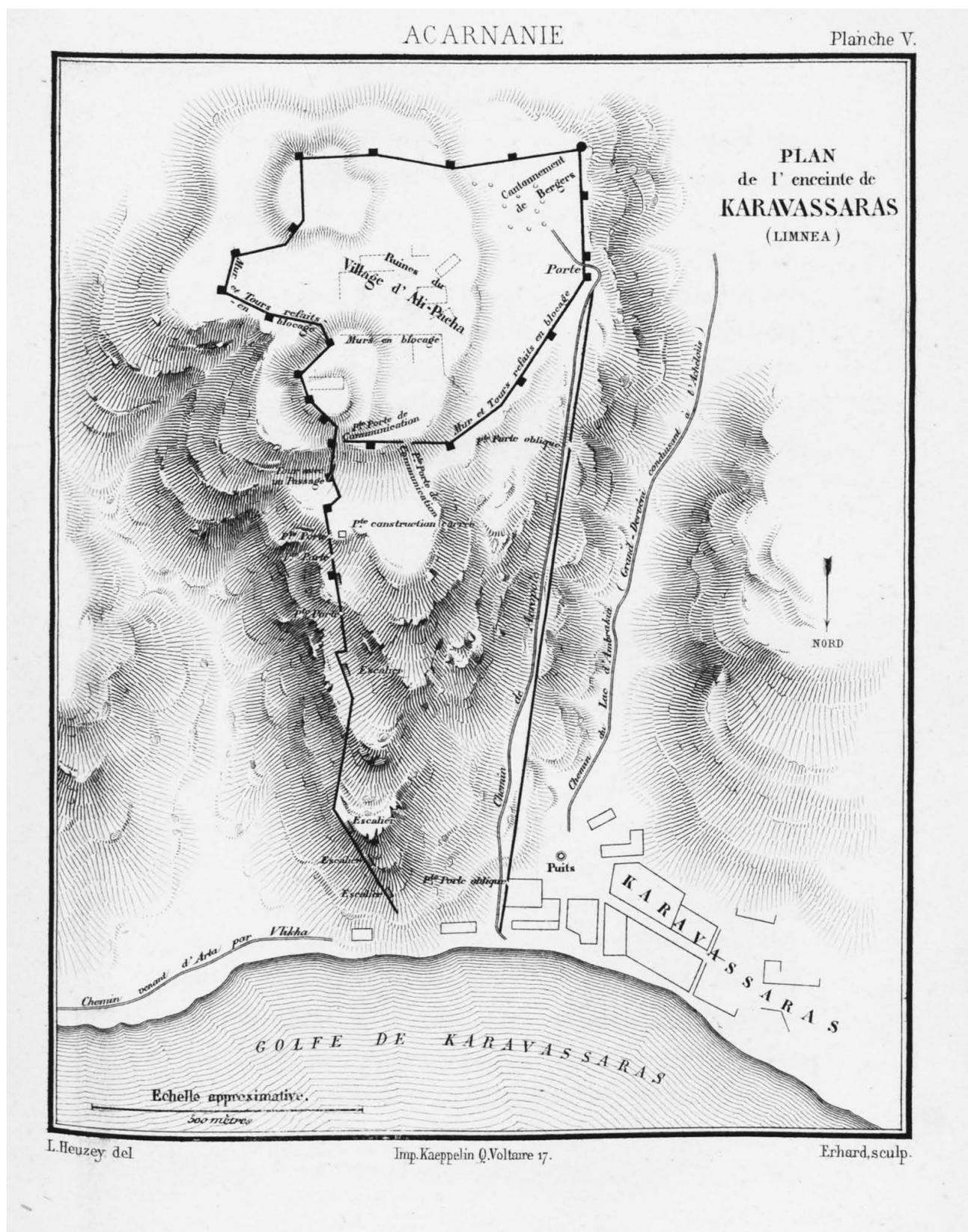
Πάνω από τον Καρβασαρά (τη σημερινή Αμφιλοχία), σε έναν μακρύ πετρώδη λόφο που κατηφορίζει μέχρι τη θάλασσα, διακρίνονται ακόμη τα τείχη μιας αρχαίας πόλης η οποία, ως κυρίαρχος αυτής της οδού, δέσποζε ταυτόχρονα στο βάθος του κόλπου και στην αρχή της λίμνης (Αμβρακίας). Αυτά τα ερείπια δεν έχουν περιγραφεί ποτέ· ο συνταγματάρχης Leake, που δεν μπόρεσε να τα δει παρά μόνο από μακριά, αναφέρει ελάχιστα λόγια γι' αυτά. Πρέπει εντούτοις να συγκαταλέγονται ανάμεσα στα πιο περιέργα της Ελλάδας, τόσο λόγω της κατάστασης διατήρησής τους, όσο και για τις ιδιαίτερες λεπτομέρειες που παρουσιάζουν⁴⁸.

48 Βλ. Πίνακα V (το σχέδιο που παραθέσατε).

Το σημαντικότερο τμήμα της πόλης, και ίσως το μόνο κατοικημένο, φαίνεται να ήταν το υψηλό μέρος, η **ακρόπολη**. Πρόκειται για ένα αρκετά εκτεταμένο πλάτωμα, διαρρυθμισμένο κατάλληλα για να φέρει σπίτια και οικοδομήματα. Ένα τείχος ενισχυμένο με μεγάλο αριθμό πύργων το περιβάλλει από όλες τις πλευρές και ακολουθεί τις ανωμαλίες του εδάφους. Από αυτόν τον πρώτο περίβολο ξεκινούν δύο μακρά τείχη, τα οποία κατηφορίζουν μέχρι τη θάλασσα, πλησιάζοντας ανεπαίσθητα το ένα το άλλο. Ο χώρος που περικλείουν είναι μια στενή και τραχιά πλαγιά, κατάσπαρτη από βράχους, που δύσκολα θα επέτρεπαν την ανέγερση μεγάλου αριθμού κατοικιών. Δυσκολεύεται κανείς να φανταστεί ότι ένας τόσο στενός χώρος καταλαμβάνονταν από μια συνοικία της πόλης. Αυτός ο επιμήκης περίβολος ήταν μάλλον ένα σύστημα άμυνας, προορισμένο να εξασφαλίζει τις επικοινωνίες της ακρόπολης με το αγκυροβόλιο στο βάθος του κόλπου, και αναμφίβολα με ένα παραθαλάσσιο προάστιο, χτισμένο κατά μήκος της ακτής, στη θέση της μικρής πόλης του Καρβασαρά. Θα είχαμε εδώ ένα παράδειγμα αυτού του είδους των οχυρώσεων που οι αρχαίοι ονόμαζαν **σκέλη** (μακρά τείχη), παράδειγμα μοναδικό, αν δεν απατώμαι, τουλάχιστον σε τέτοια κατάσταση διατήρησης.

Το ένα από τα δύο τείχη, αυτό που βλέπει προς τη δύση, σχηματίζει μια απολύτως ευθεία γραμμή, χωρίς πύργους ή προεξοχές· προστατευόταν επαρκώς από τις απότομες κλιτύες των οποίων δεσπόζει. Ένα τμήμα του διακρίνεται αρκετά καλά διατηρημένο κοντά στη θάλασσα· η δομή του είναι ακανόνιστη, οι αρμοί συχνά λοξοί, οι στρώσεις οριζόντιες αλλά η μία εισέχει στην άλλη. Μια μικρή πύλη με ευθύ ανώφλι είναι ανοιγμένη λοξά στο πάχος του τείχους (πλάτος 1,80 μ.). Πιο ψηλά, δεν βρίσκουμε παρά μία ή δύο στρώσεις, με τα ίχνη μιας άλλης λοξής πύλης. Κατά μήκος των ερειπίων αυτού του τείχους περνά σήμερα το μονοπάτι που οδηγεί στην ακρόπολη.

Το ανατολικό τείχος υψώνεται ακόμη, σχεδόν σε όλο του το μήκος, σε περισσότερο από είκοσι πόδια. Χωρίς να παρεκκλίνει από τη γενική του κατεύθυνση, σχηματίζει έναν αριθμό γωνιών και η γραμμή που διαγράφει είναι σπασμένη σε πολλά σημεία. Προστατεύεται από ένα σύστημα **οδοντώσεων** (*redans*) και πύργων, συνδυασμένων με τέχνη. Αυτά τα έργα, τέλεια διατηρημένα, δείχνουν την επιδεξιότητα που ανέπτυσαν οι αρχαίοι στις στρατιωτικές τους κατασκευές· πώς ήξεραν να προστατεύουν τα αδύνατα σημεία, να καλύπτουν την πρόσβαση των πυλών, να δημιουργούν από σημείο σε σημείο προεξέχοντα τμήματα για να ελέγχουν το τείχος. Στο εσωτερικό, ξαναβρήκα τις περισσότερες από τις σκάλες που ανέβαιναν στη γαλαρία (τον δρόμο της επάλξεως)· τις τοποθετούσαν κατά προτίμηση κοντά στους πύργους και τις οδοντώσεις. Παρατήρησα ότι ήταν πολύ κοντά η μία στην άλλη στα σημεία όπου το τείχος, κατεβαίνοντας σε απότομη κλίση, έπρεπε να αλλάξει επίπεδο πολλές φορές.

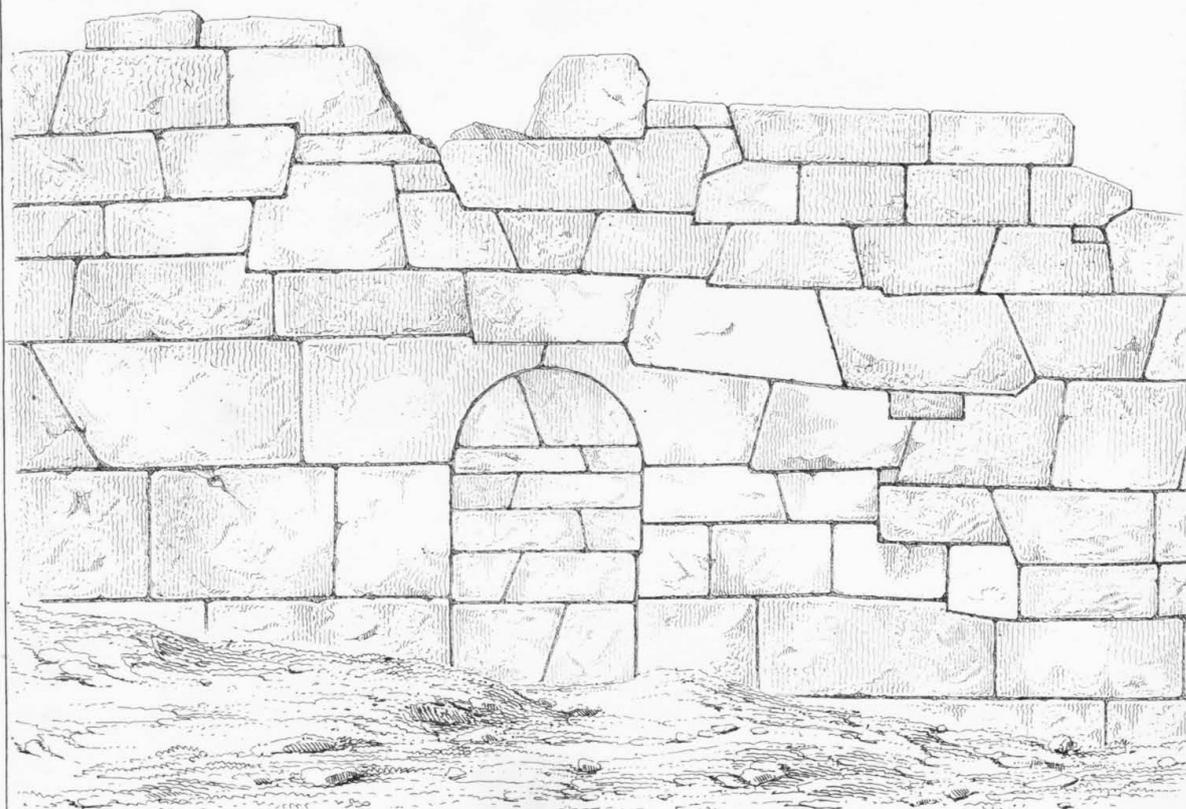

Η εξωτερική επένδυση του τείχους είναι ακανόνιστης ελληνικής δομής. Αυτή η ακανόνιστη μορφή κάθε άλλο παρά ομοιόμορφη είναι. Σε ορισμένα τμήματα, οι στρώσεις παύουν να είναι παράλληλες και σχεδόν συγχέονται· πέτρες κάθε διάστασης θηλυκώνουν η μία στην άλλη χωρίς πολλή τάξη, σχηματίζοντας μια διάταξη που δεν είναι λιγότερο περίπλοκη από εκείνη των **πολυγωνικών κατασκευών**. Σε άλλα σημεία, αντίθετα, βρίσκουμε μεγάλους ογκολίθους, μήκους έως 2 μ. και πλάτους 1 μ., λαξευμένους τετράγωνα και ευθυγραμμισμένους σε σχεδόν κανονικές στρώσεις. Αυτή η ποικιλία είναι αναμφίβολα τυχαία· εξηγείται από τις διαφορετικές διαστάσεις των υλικών που είχαν οι εργάτες στα χέρια τους και δεν υποδηλώνει διαφορά εποχής στην κατασκευή.

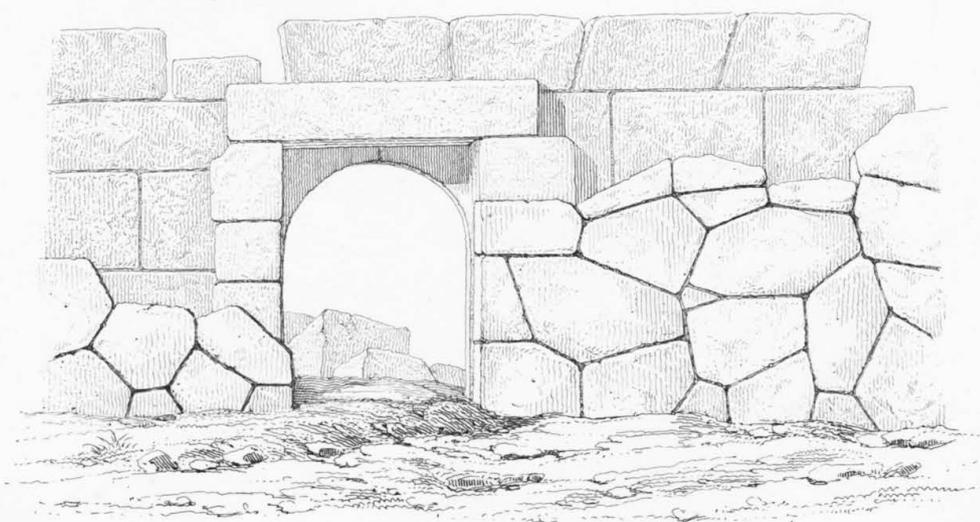
Ένα γεγονός εκπληκτικό και το οποίο, εκ πρώτης όψεως, φαίνεται ανεξήγητο, είναι ότι το τείχος, χτισμένο εξωτερικά με ελληνική δομή, είναι **διπλασιασμένο εσωτερικά με πολυγωνική**: η εσωτερική του επένδυση σχηματίζεται παντού από πέτρες μεσαίου μεγέθους, λαξευμένες και συναρμοσμένες σύμφωνα με το σύστημα των κυκλώπειων κατασκευών. Δεν μπορούμε ωστόσο να δεχτούμε ότι η μία όψη είναι παλαιότερη της άλλης. Αυτή η ιδιαίτερη διάταξη αποδεικνύει με ενάργεια ότι η δομή που ονομάζεται κυκλώπεια συνέχισε να χρησιμοποιείται από τους Έλληνες ταυτόχρονα με εκείνη που ονόμασαν με το όνομά τους. Είναι κατανοητό ότι παρέμεινε δημοφιλής κυρίως στην Ακαρνανία, όπου οι συνήθειες και οι αδρές τέχνες της ηρωικής εποχής συνεχίστηκαν σχεδόν μέχρι τους τελευταίους καιρούς της ελληνικής ελευθερίας.

Αλλά εδώ προκύπτει μια άλλη αρχαιολογική δυσκολία, όχι λιγότερο περίπλοκη. Αυτό το παχύ τείχος, πρωτόγονης κατασκευής, διατρύπεται από τρεις μικρές **τοξωτές πύλες** (ύψος 2,10 μ., πλάτος 1,35 μ.)⁴⁹. Είναι γνωστό ότι η θολωτή κατασκευή χρησιμοποιήθηκε πολύ αργά στην Ελλάδα· είτε επειδή οι Έλληνες αγνοούσαν για καιρό το μυστικό της, είτε επειδή το σχήμα του τόξου προσέβαλλε την αισθητική τους. Αν έκαναν μερικές φορές χρήση αυτής, ήταν σε συγκεκριμένες κατασκευές όπου ήταν απαραίτητη, όπως στους διαδρόμους ορισμένων θεάτρων και σε υπόγειους αγωγούς. Θα δούμε ωστόσο, στη συνέχεια, ότι η Ακαρνανία αποτελεί εξαίρεση και ότι οι κυκλικές πύλες είναι εκεί πολυάριθμες, στα τείχη των πόλεων και των οχυρών.

49 Πίνακας VI, αρ. 1 (η πύλη που παραθέσατε στο σχέδιο).

1. Porte murée après coup.

2. Porte vue de l'intérieur de la Place.

Είναι αλήθεια ότι εκείνες του φρουρίου του Καρβασαρά, όπως και πολλές άλλες, δεν είναι στην πραγματικότητα θολωτές πύλες: το τόξο είναι απλώς **σχηματισμένο από τη λάξευση των λίθων** και σκαλισμένο στους δύο μεγάλους ογκολίθους που αντικαθιστούν το ανώφλι των ευθύγραμμων πυλών. Στο πάχος του τείχους, η πύλη δεν έχει καν το σχήμα του τόξου· καλύπτεται από οριζόντιες πέτρες και το ανώφλι της είναι ευθύ από την εσωτερική πλευρά⁵⁰. Αυτή η απομίμηση του τόξου, αυτό το αδρό τέχνασμα για να παραχθεί η εξωτερική εμφάνισή του, αποδεικνύουν τουλάχιστον ότι ήταν γνωστό στην Ακαρνανία και ότι οι Ακαρνάνες αγαπούσαν το σχήμα του, χωρίς να είναι γι' αυτό πολύ επιδέξιοι στην κατασκευή πραγματικών θόλων. Πρέπει λοιπόν να πιστέψουμε ότι, ήδη από μια μακρινή αρχαιότητα, είχαν δανειστεί από την Ιταλία —με την οποία γειτνιάζουν περισσότερο από τους άλλους Έλληνες— το γούστο για ένα είδος αρχιτεκτονικής που εφευρέθηκε αρχικά από τους Ετρούσκους; Θα θέλαμε να φανταστούμε αυτή την ημιάγρια περιοχή να υποδέχεται πρώτη μια τέχνη άγνωστη στην υπόλοιπη Ελλάδα.

Ωστόσο, παρουσιάζεται μια αντίρρηση: οι θολωτές κατασκευές άρχισαν να χρησιμοποιούνται συχνότερα στην Ελλάδα υπό τους βασιλείς της Μακεδονίας· ορισμένοι από τους ακαρνανικούς περιβόλους, παρόλο που διατήρησαν έναν χαρακτήρα πολύ τραχύ και πρωτόγονο, ίσως να μην ανάγονται πέρα από εκείνη την εποχή· οι τεχνίτες του τόπου θα είχαν προσαρμόσει, όπως μπορούσαν, αυτό το νέο σχήμα στα ογκώδη τείχη που ήξεραν να χτίζουν. Ας αρκεστούμε να θέσουμε εδώ ένα ερώτημα που θα μπορέσει να επιλυθεί μόνο με νέα παραδείγματα στο τέλος αυτής της εργασίας⁵¹.

Μία από τις τοξωτές πύλες του Καρβασαρά δίνει αφορμή για μια αξιοπερίεργη παρατήρηση: **είχε χτιστεί (φραχθεί)** ήδη από την αρχαιότητα· οι κάτοικοι τη θεωρούσαν περιττή ή κακά προστατευμένη και, για μεγαλύτερη ασφάλεια, είχαν φράξει το άνοιγμα με μια μικρή ελληνική κατασκευή, της οποίας η ανώτερη στρώση προσαρμόζεται στο τόξο της πύλης⁵². Θα αναφέρω ακόμη, ως ενδιαφέρουσες λεπτομέρειες, έναν πύργο χτισμένο στη γωνία μιας οδόντωσης και, κοντά εκεί, έναν άλλον πύργο πολύ πλατύ, στον οποίο καταλήγει εσωτερικά μια μικρή ράμπα· ο πύργος αυτός φαίνεται να διασχίζόταν, στο πάχος του, από ένα λοξό πέρασμα, υπερβολικά στενό· είναι δυστυχώς πολύ ερειπωμένος για να μπορέσει κανείς να αντιληφθεί καλά αυτή τη διάταξη.

Στην ακρόπολη, το καλύτερα διατηρημένο τμήμα του περιβόλου περιλαμβάνεται ανάμεσα στα δύο τείχη που κατηφορίζουν προς τη θάλασσα. Παρατηρεί κανείς εκεί, προς τα ανατολικά, δύο μικρές πύλες επικοινωνίας με ευθύ ανώφλι· προς τα δυτικά, ένα άνοιγμα ανάμεσα σε δύο τετράγωνους πύργους, που φαίνεται να είναι εκείνο μιας μεγάλης πύλης. Η κατάσταση των ερειπίων με εμπόδιζε να αναγνωρίσω αν οδηγούσε, όπως οι άλλες δύο, στα "σκέλη" (τα μακρά τείχη) ή αν άνοιγε απευθείας προς τα έξω. Η δομή του τείχους είναι και εδώ ελληνική εξωτερικά, πολυγωνική εσωτερικά. Σχεδόν όλος αυτός ο περίβολος της ακρόπολης φαίνεται να έχει αποκατασταθεί κατά τον Μεσαίωνα: οι πέτρες έχουν συνδεθεί σε πολλά σημεία, εκ των υστέρων, με κονίαμα, και ολόκληροι πύργοι έχουν ανακατασκευαστεί με αργολιθοδομή.

50 Πίνακας VI, αρ. 2 (η πύλη όπως φαίνεται από το εσωτερικό).

51 Βλ. παρακάτω: Στράτος, Πάλαιρος, Κόροντα, Παλαιο-Ενέα, Οινιάδες.

52 Πίνακας VI, αρ. 1.

Είναι προφανές ότι κατά τη βυζαντινή εποχή η ακρόπολη της αρχαίας πόλης ήταν ακόμη ένα οχυρό που υπερασπιζόταν αυτό το σημαντικό πέρασμα. Η λαϊκή παράδοση δεν διέσωσε το όνομά της, αλλά ίσως το ξαναβρούμε στην ιστορία. Ο Καντακουζηνός, απαριθμώντας ορισμένες στρατιωτικές θέσεις της δυτικής Ελλάδας, κατονομάζει δύο οχυρά που αποκαλεί **Εύλοχο** και **Βάλτον**. Το πρώτο ήταν βεβαίως στην τοποθεσία που ονομάζεται σήμερα **Βλοχός** και υψωνόταν πάνω στα ίδια τα ερείπια του Θέρμου, της αρχαίας πρωτεύουσας της Αιτωλίας. Εκείνο του Βάλτου κατείχε, πιστεύω, την ακρόπολη του Καρβασαρά και όφειλε το όνομά του στη γειτνίαση της μεγάλης λίμνης Οζερού. Το όνομα **Βάλτος** παρέμεινε, στη συνέχεια, σε όλο το διαμέρισμα που αυτό ήλεγχε και του οποίου ο Καρβασαράς είναι ακόμη και σήμερα η πρωτεύουσα. Δεν θα μπορούσε να εξηγηθεί διαφορετικά πώς αυτή η ονομασία, που δηλώνει μια ελώδη περιοχή, δόθηκε σε μια χώρα καλυμμένη, σχεδόν σε όλη της την έκταση, από δάση και βουνά.

Κατεστραμμένο με τη σειρά του, το βυζαντινό φρούριο ήταν από καιρό έρημο, όταν ο **Αλή Πασάς** αποφάσισε να δημιουργήσει σε αυτό το σημείο ένα πληθυσμιακό κέντρο. Έχτισε εκεί σπίτια και μια εκκλησία: εγκατέστησε με τη βία τους κατοίκους της **Αμβρακίας**, ενός μεγάλου χωριού του οποίου τα ερείπια φαίνονται ακόμη σε μικρή απόσταση, πάνω στα οροπέδια. Ο Αλή είχε, όπως όλοι οι ικανοί πολιτικοί, το δαιμόνιο που ξέρει να επιλέγει τους τόπους: η θέση ήταν πράγματι πρώτης σημασίας και του έδινε το μέσο να κρατά σε έλεγχο όλη την Ακαρνανία. Μετά την πτώση του Βεζίρη, οι νέοι κάτοικοι δεν σκέφτηκαν να επιστρέψουν στις πρώτες τους κατοικίες: αλλά, βρίσκοντας συμφέρον να πλησιάσουν τη θάλασσα, κατέβηκαν στην άκρη του κόλπου. Η μικρή πόλη του Καρβασαρά, που είναι σήμερα η πρωτεύουσα του Βάλτου, οφείλει την καταγωγή της σε αυτή τη μετακίνηση. Δεν είναι, για να πούμε την αλήθεια, παρά μια πολίχνη που δεν αριθμεί διακόσια σπίτια, παρόλο που είναι η έδρα ενός επάρχου: ασκεί λίγο εμπόριο, κυρίως το εμπόριο του βελανιδιού.

Εσφαλμένες απόψεις, που κυκλοφορούν στην περιοχή χωρίς όμως να στηρίζονται σε καμία τοπική παράδοση, έκαναν πολλούς να πιστέψουν κατά καιρούς ότι αυτά τα ερείπια ανήκαν στην Αμβρακία ή στο Αμφιλοχικό Άργος. Η δεύτερη άποψη, η μόνη που έχει κάποια αληθοφάνεια, έρχεται σε αντίθεση, όπως είδαμε, με τη μαρτυρία των αρχαίων. Ο συνταγματάρχης Leake τοποθετεί εδώ τη **Λιμναία**: η άποψη αυτή, αν και παρουσιάζει ακόμη κάποιες δυσκολίες, είναι κατά πολύ προτιμότερη.

Ο Θουκυδίδης περιγράφει τη Λιμναία ως μια μικρή πόλη ή μάλλον ως μια πολίχνη της Ακαρνανίας, τοποθετημένη πάνω στον άμεσο δρόμο που έρχεται από την Αμφιλοχία. Το τρίτο έτος του Πελοποννησιακού Πολέμου, τρία χρόνια πριν από την εκστρατεία του Ευρύλοχου, ένας άλλος Σπαρτιάτης στρατηγός, ο **Κνήμος**, συμμαχώντας ομοίως με τους Αμβρακιώτες, κάνει μια πρώτη απόπειρα να κατακτήσει την Ακαρνανία και να την αποσπάσει από την αθηναϊκή συμμαχία. Επικεφαλής ενός πολυάριθμου στρατού, αποτελούμενου κατά το ήμισυ από βαρβάρους της Ηπείρου, ξεκινά από την Αμβρακία, διασχίζει τη χώρα του Αμφιλοχικού Άργους και, βαδίζοντας

κατά του Στράτου, βρίσκει στον δρόμο του τη Λιμναία, την οποία λεηλατεί⁵³. Τρία χρόνια μετά, είναι ο Ευρύλοχος που φτάνει από τον αντίθετο δρόμο: παρά τον μεγάλο κύκλο που έκανε προς τα δυτικά, δεν μπορεί να εισβάλει στην Αμφιλοχία παρά περνώντας και αυτός από τη Λιμναία⁵⁴.

Ο Πολύβιος μας πληροφορεί επιπλέον ότι ήταν παραθαλάσσια πόλη: ο Φίλιππος, πατέρας του Περσέα, στη μεγάλη του εκστρατεία κατά του Θέρμου, έρχεται από τη Λευκάδα με τον στόλο του, εισέρχεται στον Αμβρακικό κόλπο και αγκυροβολεί μπροστά στη Λιμναία. Αφήνοντας σε εκείνο το σημείο τις αποσκευές του με ένα σώμα εφεδρείας, φτάνει μέσα σε μια νύχτα στα περάσματα του Αχελώου· καταφέρει ένα μεγάλο πλήγμα στην Αιτωλία και επιστρέφει για να επιβιβαστεί ξανά στη Λιμναία, αφού έδωσε μια μάχη οπισθοφυλακής με την αιτωλική φρουρά του Στράτου⁵⁵. Όσο για τη θέση αυτής της πόλης στην άκρη μιας λίμνης, αποδεικνύεται από το ίδιο της το όνομα, του οποίου το όνομα **Βάλτος** δεν είναι παρά μια μετάφραση στη νεότερη γλώσσα.

Όλες αυτές οι λεπτομέρειες υποδεικνύουν, χωρίς περιθώριο λάθους, το Παλαιόκαστρο του Καρβασαρά. Μία μόνο αντίρρηση παρουσιάζεται, που φαίνεται σοβαρή εκ πρώτης όψεως: ότι ο Θουκυδίδης αποκαλεί τη Λιμναία «κώμην άτειχιστον» (ανοχύρωτο χωριό)⁵⁶. Τι γίνονται τότε αυτά τα παχιά τείχη, όλο αυτό το σύστημα οδοντώσεων και πύργων που στέκονται όρθια σήμερα; Είμαστε αναγκασμένοι να υποθέσουμε ότι η Λιμναία ήταν πράγματι μια ανοιχτή πόλη την εποχή του Θουκυδίδη· αλλά ότι οι Ακαρνάνες, διδαγμένοι από τα ίδια τα γεγονότα του πολέμου, αποφάσισαν στη συνέχεια να χτίσουν σε αυτό το σημείο έναν οχυρωμένο περίβολο. Η αρχαία πολίχνη που λεηλατήθηκε από τον Κνήμο, και η οποία κατελάμβανε το πλάτωμα στην κορυφή του λόφου του Καρβασαρά, περιβλήθηκε από τείχη, συνδέθηκε με τη θάλασσα με ένα σύστημα οχύρωσης του οποίου το παράδειγμα είχε δώσει η Αθήνα, και έγινε υπό την προστασία των προμαχώνων της μια μικρή στρατιωτική και εμπορική πόλη. Οι τοξωτές πύλες δεν είναι λοιπόν εδώ έργο μιας πολύ μακρινής αρχαιότητας και δεν ανάγονται πέρα από τον Πελοποννησιακό Πόλεμο.

2. Πέρασμα που οδηγεί στον Στράτο: ερείπια αρχαίου φρουρίου

Ο άλλος δρόμος που, από την Αμφιλοχία, οδηγεί στην πεδιάδα του Στράτου και στα περάσματα του Αχελώου, είναι ένα ορεινό μονοπάτι· ακολουθεί αρχικά τη χαράδρα του **Ξηρόκαμπου**, της οποίας η είσοδος φυλασσόταν στην αρχαιότητα από το μικρό οχυρό της **Βίγλας**. Στο άκρο του φαραγγιού, λίγο πριν φτάσει κανείς στο υψηλότερο σημείο του περάσματος, βρίσκονται ελληνικά ερείπια που οι χωρικοί ονομάζουν **Πελεγρινιάτσα**⁵⁷.

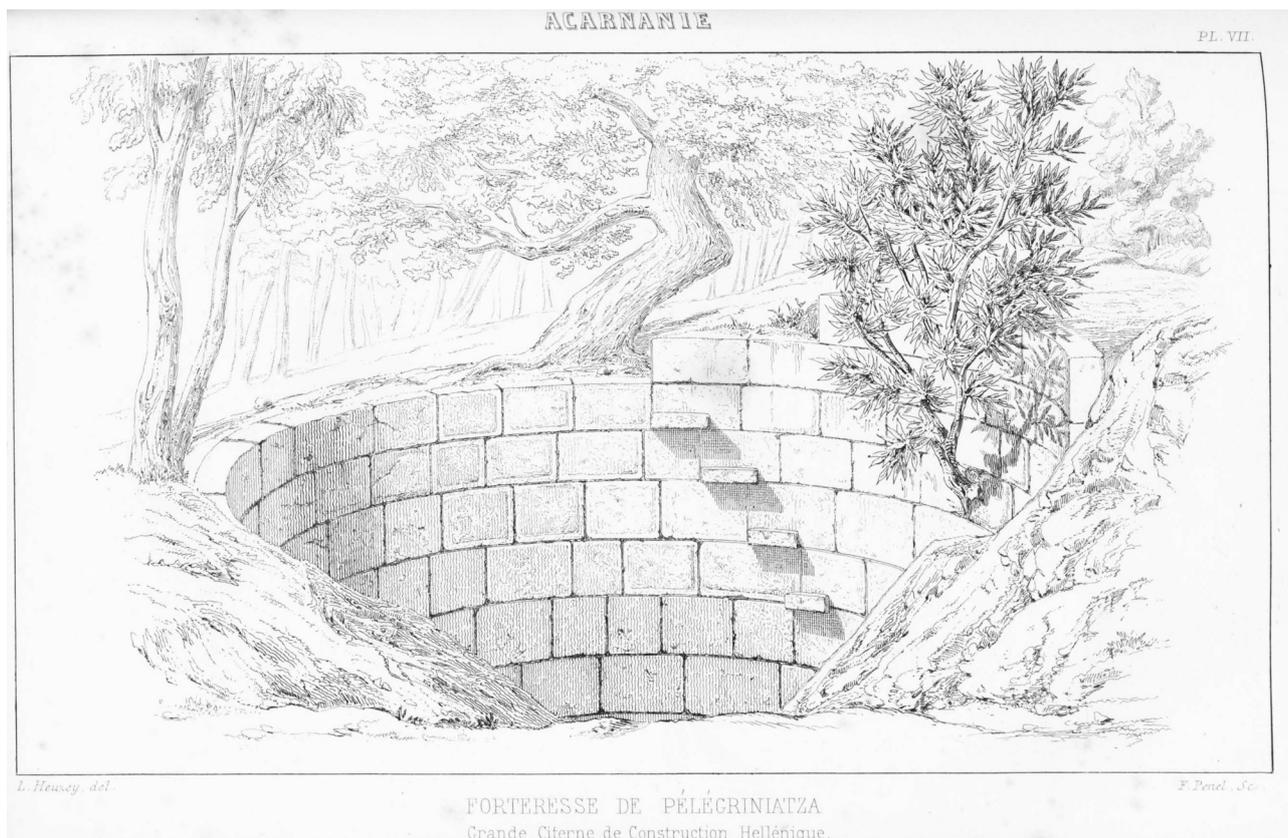
53 Θουκ. II, 80.

54 Θουκ. III, 106.

55 Πολύβιος, V, 5, 6, 14.

56 Κώμην άτειχιστον.

57 Και όχι Kékhriniatza, όπως την αποκαλεί ο συνταγματάρχης Leake.

Απόκρημνοι βράχοι σχηματίζουν σε αυτό το σημείο ένα είδος υψηλού ακρωτηρίου, που οριοθετείται από όλες τις πλευρές από γκρεμούς, εκτός από τα ανατολικά, όπου συνδέεται με τα βουνά του Βάλτου. Όλες οι γύρω πλαγιές καλύπτονται από μεγάλα δάση αιθαλούς δρυός. Δεν απομένει από τον περίβολο της Πελεγρινιάτσας παρά ένα κομμάτι τείχους σχεδόν κανονικής ελληνικής δομής, ενισχυμένο από δύο τετράγωνους πύργους, που οριοθετεί ακόμη το μονοπάτι στα δεξιά. Τα θεμέλια ενός λιγότερο παχιού τείχους εκτείνονται προς τον νότο, κατά μήκος των γκρεμών. Προς τον βορρά, όπου το έδαφος κατηφορίζει λιγότερο απότομα, βρίσκονται πολυάριθμα ίχνη αρχαίων κατοικιών.

Όμως η κατασκευή που αξίζει περισσότερο την προσοχή είναι μια μεγάλη **κυκλική στέρνα**, ελληνικής δομής, σήμερα μισομπαζωμένη από τις κατολισθήσεις⁵⁸. Βρίσκεται προς τη νοτιοανατολική γωνία του φρουρίου. Η διάμετρός της είναι 9,60 μ.· οι στρώσεις είναι τέλεια κανονικές, οι πέτρες πλατιές και λαξευμένες με «εξοχές» (bossages). Οι Έλληνες, στις συνηθισμένες τους κατασκευές, δεν χρησιμοποιούσαν κανένα συνδετικό υλικό· για μια στέρνα όμως, ήταν απολύτως απαραίτητο οι αρμοί να φράσσονται με ένα επίχρισμα: σε αυτήν εδώ, βρίσκουμε ανάμεσα σε όλες τις πέτρες τα υπολείμματα ενός πολύ σκληρού κονιάματος. Το νερό των πηγαδιών και των πηγών λείπει σχεδόν παντού στην Ακαρνανία· οι αρχαίοι κάτοικοι, όπως και οι σημερινοί, ήταν αναγκασμένοι να σκάβουν τεχνητές δεξαμενές, και δεν υπάρχει σχεδόν πόλη ή οχυρό που να μην έχει τη δική του. Εκείνη της Πελεγρινιάτσας, αξιοσημείωτη για την ομορφιά της κατασκευής της, είναι η καλύτερα διατηρημένη από όλες. Διακρίνονται

58 Βλ. Πίνακα VII (το σχέδιο της στέρνας που παραθέσατε).

ακόμη οι προεξέχουσες πέτρες, τοποθετημένες σαν σκαλοπάτια, που χρησίμευαν για την κατάβαση μέχρι το επίπεδο του νερού. Τα πολυάριθμα θραύσματα κεραμιδιών που βρίσκονται ανάμεσα στα χώματα υποδηλώνουν ότι η στέρνα αυτή καλυπτόταν από στέγη.

Η ιστορία δεν μας δίνει καμία πληροφορία για το όνομα αυτού του φρουρίου. Φαίνεται χτισμένο με περισσότερη φροντίδα από τις οχυρωμένες πολίχνες των Αγραίων και των Αμφιλόχων. Καθώς έκλεινε το πιο άμεσο πέρασμα που οδηγούσε στον Στράτο, επιτρέπεται να πιστέψουμε ότι εξαρτιόταν από αυτή την ισχυρή πόλη. Είχε χτιστεί για να της χρησιμεύει ως προκεχωρημένο φυλάκιο και ήταν εφοδιασμένο με όλα τα μέσα για να αντέξει μια πολιορκία. Ο Αθήναιος, παραθέτοντας τον Πολύβιο, μιλά για ένα μέρος γειτονικό του Στράτου που ονομαζόταν **Ρύγχος** (λέξη προς λέξη: το ράμφος, το ρύγχος). Το όνομα αυτό θα ταίριαζε αρκετά καλά στην επιμήκη, προεξέχουσα μάζα βράχων, που προβάλλει σαν πλώρη και φέρει τα ερείπια της Πελεγρινιαίας. Ο Πολύβιος ανέφερε το Ρύγχος στο έκτο βιβλίο της ιστορίας του, που σήμερα έχει χαθεί⁵⁹.

3. Ο περίβολος του Στράτου

Ο **Στράτος** ήταν η πρώτη και η μεγαλύτερη πόλη της Ακαρνανίας⁶⁰. Οι ενδείξεις που δίνουν οι αρχαίοι συγγραφείς δεν αφήνουν αμφιβολίες για τη θέση του. Τοποθετημένος πάνω στην ίδια την κοίτη του Αχελώου, του οποίου το πέρασμα υπερασπιζόταν, απείχε από τις εκβολές του λίγο περισσότερο από διακόσια στάδια. Δέσποζε σε μια εύφορη πεδιάδα, η οποία δεν ήταν παρά η συνέχεια της πεδιάδας της Τριχωνίδας, χωρισμένη στα δύο από αυτό το ποτάμι.

Τα ερείπια του Στράτου διακρίνονται ακόμη στην τοποθεσία που ονομάζεται σήμερα **Σουροβίγλι**, στην άκρη αυτής της πεδιάδας, όχι μακριά από το χωριό **Λεπενού**. Ο ελληνικός περίβολος, κατασκευής περισσότερο στερεάς παρά όμορφης και κανονικής, υψώνεται μόλις στο ύψος οκτώ ή δέκα στρώσεων λίθων· διατηρείται όμως σε όλη του την έκταση, με τις πύλες και τους πύργους του. Σχηματίζει έναν απέραντο κύκλο, αγκαλιάζοντας τέσσερις μακριούς λόφους που χαμηλώνουν παράλληλα και τα τρία λαγκάδια που τους χωρίζουν. Στα ανατολικά, ο **Αχελώος**, που ξεπροβάλλει σε αυτό το σημείο από τα βουνά, ρέει κατά μήκος του τείχους και το καθιστά απρόσιτο. Τα νερά του, φουσκωμένα τον χειμώνα, το καλοκαίρι χωρίζονται σε πολλά ορμητικά ρεύματα. Η πλατιά κοίτη του είναι στρωμένη με λευκά βότσαλα, στα οποία οφείλει αναμφίβολα το νεότερο όνομα **Άσπρος**: ο άνεμος που ανεβαίνει ή κατεβαίνει την κοιλάδα σηκώνει ασταμάτητα εκεί, αυτή την εποχή, στροβίλους σκόνης, όπως στους μεγάλους δρόμους.

59 Αθήν., III, σελ. 95.

60 Στράτον πόλιν μεγίστην τῆς Ἀκαρνανίας. (Θουκ. II, 80).

Στα νότια εκτείνεται η μεγάλη πεδιάδα που ο Πολύβιος ονομάζει κυριολεκτικά **Στρατική** και ο Θουκυδίδης **Ακαρνανική Πεδιάδα**⁶¹. Σήμερα είναι σχεδόν παντού κυριευμένη από τα δάση και, στο νότιο τμήμα της, χρησιμεύει ως λεκάνη για τη μικρή λίμνη **Οζερός**. Το δυτικό τείχος οριοθετεί την κοιλάδα της Λεπενούς, στην οποία καταλήγει ο δρόμος της Πελεγρινιάτσας. Τέλος, η πόλη στηρίζεται, στα βόρεια, στο υψηλότερο τμήμα των λόφων που εσωκλείει στις οχυρώσεις της. Αυτοί οι λόφοι, χωρίς να υψώνονται πολύ, επεκτείνονται και ενώνονται με τα βουνά του Άνω Βάλτου⁶².

Μια πόλη τόσο σημαντική είχε την κύρια δύναμή της όχι στη φυσική δυσκολία των προσβάσεών της, αλλά στην ίδια την έκταση του περιβόλου της, στον αριθμό και στο πολεμικό πνεύμα των κατοίκων της. Ήταν, όπως υποδηλώνει το όνομά της και όπως δείχνουν τα ερείπιά της ακόμη και σήμερα, ένας **στρατός** εγκατεστημένος σε μόνιμη θέση, ένα απέραντο στρατόπεδο που είχε γίνει μια ισχυρή πόλη ήταν το μεγάλο ορμητήριο και το στρατιωτικό κέντρο όλης της Ακαρνανίας.

Το τμήμα του περιβόλου που παρουσιάζει το μεγαλύτερο ενδιαφέρον για μελέτη είναι εκείνο που βλέπει προς την πεδιάδα· είναι γνωστό στην περιοχή με το όνομα **Πόρτες**. Ξαναβρήκα εκεί έξι μικρές πύλες, εκ των οποίων οι τρεις διατηρούνται τέλεια· φαίνεται ότι σε μια εποχή που το τείχος ήταν λιγότερο ερειπωμένο, αριθμούσαν τουλάχιστον δεκατέσσερις. Ακολουθώντας αυτό το τείχος από ανατολικά προς δυτικά, παρατηρεί κανείς πρώτα τον **γωνιακό πύργο** που δέσποζε στην όχθη του Αχελώου· οι διαστάσεις του είναι εντελώς εξαιρετικές: προεξέχει από το τείχος κατά 12 μέτρα και το πλάτος του είναι 8,20 μέτρα· ενώ οι άλλοι πύργοι έχουν μόλις πάνω από 3 μέτρα βάθος και 6 μέτρα μέτωπο. Χωρίζεται εσωτερικά από σταυρωτούς τοίχους, σχηματίζοντας έξι διαμερίσματα, τα οποία στη συνέχεια γέμισαν με χώμα και πέτρες, διάταξη που έδινε μεγαλύτερη στερεότητα στις επιχωματώσεις. Αυτή η γωνία της πόλης, στραμμένη προς την Αιτωλία, έπρεπε πράγματι να είναι, περισσότερο από κάθε άλλο σημείο, οχυρωμένη έναντι μιας απρόβλεπτης επίθεσης των αιώνιων εχθρών της Ακαρνανίας. Πάνω σε αυτόν τον προκεχωρημένο πύργο ένας σκοπός, πάντα σε εγρήγορση, αγκαλιάζοντας με τα μάτια του μια τεράστια έκταση της χώρας, έπρεπε να παρατηρεί ακατάπαυστα αν κάτι κινείτο στην αιτωλική όχθη και αν κάποια ομάδα ληστών διέσχιζε τα περάσματα του ποταμού.

Στην εισέχουσα γωνία του πύργου είναι ανοιγμένη λοξά μια μικρή πύλη, όμοια με εκείνη του Καρβασαρά, που σχηματίζει αδρά ένα τόξο, χωρίς να είναι πραγματικά θολωτή. Μόνο που εδώ, ο ψευδοθόλος δεν είναι απλώς σχεδιασμένος στην εξωτερική όψη του τείχους: κυριαρχεί σε όλο το πάχος του, που είναι 2,48 μ. Το ύψος της πύλης είναι 3 μ. και το πλάτος της 1,52 μ. Πίσω της διακρίνονται κάποια ίχνη τοίχου, που καθιστούσαν την άμυνά της ευκολότερη. Αυτή η κυκλική πύλη δεν προστέθηκε εκ των υστέρων· είναι της ίδιας εργασίας και της ίδιας εποχής με τον υπόλοιπο περίβολο. Η Στράτος είναι ήδη στον Θουκυδίδη πόλη περιτειχισμένη: βλέπουμε από αυτό ότι το σχήμα του τόξου, που χρησιμοποιήθηκε στην Ακαρνανία και μετά τον Πελοποννησιακό Πόλεμο, είχε εντούτοις εισαχθεί εκεί πριν από εκείνη την εποχή.

61 Θουκ. II, 102. Πολύβιος, IV, 63.

62 Βλ. Πίνακα VIII (το σχέδιο που παραθέσατε).

Προς το μέσο της ίδιας γραμμής οχυρώσεων, το τείχος κάνει μια πολύ έντονη προεξοχή, προκειμένου να περιβάλλει έναν από τους τέσσερις λόφους, ο οποίος προχωρά περισσότερο από τους άλλους μέσα στην πεδιάδα. Πίσω από αυτό το προεξέχον τμήμα βρίσκεται η **κύρια είσοδος** της πόλης. Καθώς η επίστεψη του τείχους είναι ερειπωμένη, δεν μπορούμε να πούμε αν η πύλη ήταν τοξωτή ή αν κατέληγε σε ευθύ ανώφλι. Το έργο που προστατεύει την πρόσβαση σχηματίζει μπροστά ένα είδος προθαλάμου, στον οποίο εγκλωβίζονταν όσοι ήθελαν να παραβιάσουν την είσοδο. Πρόκειται για δύο τοίχους σε σχήμα γάντζου, που καταλήγουν σε δύο μικρούς τετράγωνους πύργους, οι οποίοι προτείνουν ο ένας προς τον άλλον. Ακριβώς δίπλα στη μεγάλη πύλη, όπως στα δικά μας κάστρα, βλέπει κανείς μια μικρή, που χρησίμευε ως διόδος διαφυγής όταν η άλλη ήταν κλειστή. Αυτή ήταν τοξωτή, γεγονός που οδηγεί στο συμπέρασμα ότι και η μεγάλη ήταν ομοίως τοξωτή. Κοντά εκεί, κατά μήκος του δρόμου που κατηφορίζει στην πεδιάδα, είναι παραταγμένοι μερικοί ελληνικοί τάφοι, ανάμεσα στους οποίους διακρίνεται ένα μικρό οικοδόμημα με κυλινδρική θολωτή στέγη· ίσως πρόκειται επίσης για ταφικό θάλαμο.

Δεν θα ακολουθήσω όλο τον κύκλο των τειχών· δεν παρουσιάζει παρά μια σειρά πύργων, όλων όμοιων μεταξύ τους, και, εδώ κι εκεί, κάποια ερειπωμένη πύλη. Όταν εισέρχεται κανείς στον περίβολο, εκπλήσσεται αρχικά που δεν βλέπει ακρόπολη. Ο σημαντικότερος και υψηλότερος από τους λόφους που κατηφορίζουν από βορρά προς νότο επιστέφεται, σε όλο του το μήκος, από ένα **παχύ τείχος**, που κόβει την πόλη στα δύο. Βρίσκει κανείς βέβαια, κατά μήκος αυτού του τείχους, ένα μικρό ανάχωμα που φαίνεται να είχε οχυρωθεί και, ψηλότερα, εντελώς στα βόρεια του περιβόλου, μια μικρή ακρόπολη ορθογώνιου σχήματος· κανένα όμως από αυτά τα έργα δεν είναι αρκετά σημαντικό ώστε να έχει παίξει τον ρόλο ακρόπολης στο αμυντικό σύστημα της θέσης. Το μεγάλο έργο εσωτερικής άμυνας είναι αυτό το μακρύ **διαχωριστικό τείχος**, το οποίο ανάγκαζε τους επιτιθέμενους να κάνουν δύο πολιορκίες, καθώς μια πρώτη επιτυχία δεν τους παρέδιδε ποτέ παρά τη μισή πόλη. Δεν είναι ούτε λιγότερο πλατύ ούτε λιγότερο στερεό από το εξωτερικό τείχος. Διακρίνονται ακόμη τα ίχνη μιας πύλης επικοινωνίας, προστατευόμενης από έναν πύργο από την ανατολική πλευρά· αυτή η λεπτομέρεια αποδεικνύει ότι το δυτικό τμήμα της Στράτου ήταν το σημαντικότερο και εκείνο που ήθελαν κυρίως να υπερασπιστούν. Η χρήση διπλών περιβόλων είναι άλλωστε κοινή σε αρκετές πόλεις της Ακαρνανίας· την είδαμε ήδη σε ορισμένες από τις οχυρωμένες πολίχνες του Βάλτου.

Τα ίδια τα σπίτια, των οποίων συναντά κανείς παντού ίχνη, φαίνεται να σχημάτιζαν, μέσα στην πόλη, ένα ολόκληρο σύστημα οχυρώσεων, που επέτρεπε την άμυνα βήμα προς βήμα. Τα κατάλοιπα δεν είναι πουθενά περισσότερα από ό,τι κατά μήκος του εσωτερικού τείχους, στη δυτική κλιτύα του λόφου στον οποίο δεσπόζει. Πρόκειται για μια διαδοχή τετράπλευρων περιβόλων, διατεταγμένων σε ταράτσες και πυκνωμένων σε πολλές σειρές. Οι τοίχοι κάθε ταράτσας, χτισμένοι με ελληνικούς ογκολίθους, δεν είναι σχεδόν καθόλου λιγότερο στερεοί από τείχη φρουρίου. Κοντά στην πύλη που φέρει σε επικοινωνία τα δύο τμήματα του περιβόλου, αυτές οι κατοικίες είναι παραταγμένες έτσι ώστε να σχηματίζουν ένα λοξό στενό, διαμορφωμένο επίτηδες για να αυξάνει τη δυσκολία του περάσματος. Εδώ, όπως κάθε κάτοικος ήταν ένας εκπαιδευμένος στρατιώτης, έτσι και κάθε κατοικία γινόταν, αν χρειαζόταν, μια μικρή ακρόπολη. Τίποτα δεν δίνει καλύτερα την ιδέα μιας ένοπλης και εντελώς πολεμικής πόλης, όπως ήταν η Στράτος.

Ανάμεσα σε αυτά τα ερείπια ιδιωτικών κατασκευών, προσδιόρισα τη θέση τριών δημόσιων οικοδομημάτων. Κοντά στην κύρια πύλη, βλέπει κανείς ένα πλατύ πλάτωμα ισοπεδωμένο από ανθρώπινο χέρι, περιτριγυρισμένο από θεμέλια που σχεδιάζουν ένα ορθογώνιο. Στη μία από τις μεγάλες πλευρές του ορθογωνίου, γραμμές εσωτερικών θεμελίων σχηματίζουν μια σειρά τετράγωνων διαμερισμάτων. Η διάταξη αυτών των κατασκευών, η έκταση του ισοπεδωμένου χώρου που περιβάλλουν, η θέση τους κοντά στις πύλες και πάνω στον δρόμο που οδηγεί απευθείας σε αυτές, με κάνουν να πιστεύω ότι ανήκαν στην αρχαία *Αγορά*.

Στην αντίθετη κλιτύα του ίδιου λόφου, ανατολικά του μεγάλου εσωτερικού τείχους, αναγνωρίζει κανείς το σχήμα ενός *θεάτρου* μικρών διαστάσεων. Βρίσκεται σε ένα υψηλό σημείο, απ' όπου η θέα εκτείνεται στον Αχελώο και σε ένα μέρος της πεδιάδας της Αιτωλίας. Οι κερκίδες, κατεστραμμένες σήμερα ή κρυμμένες κάτω από το έδαφος, στηρίζονταν σε μια πλαγιά φυσικά κοίλη και κυκλική. Είναι σπάνιο φαινόμενο στην Ακαρνανία ένα θέατρο, και εκπλήσσεται κανείς που συναντά ένα μνημείο αυτού του είδους ανάμεσα σε όλο αυτό το σύστημα στρατιωτικών κατασκευών. Ποια έργα παριστάνονταν σε αυτή τη σκηνή μπροστά σε έναν τέτοιο λαό; Οι Ακαρνάνες της Στράτου έρχονταν εκεί για να ακούσουν τα λόγια και παθιασμένα έργα του Ευριπίδη ή του Μενάνδρου; Ή μήπως το πνεύμα των κατοίκων υπήρξε ποτέ αρκετά επινοητικό, σε αυτή την απόμακρη επαρχία, ώστε να δημιουργήσει τουλάχιστον μερικά αδρά δράματα στην τραχιά διάλεκτο του τόπου; Μπορεί αυτό το θέατρο να μην χτίστηκε πριν από την εποχή της μακεδονικής κυριαρχίας, τότε που μια ορισμένη κοινή τάση πνευματικής καλλιέργειας άρχισε να εξαπλώνεται αδιάκριτα μεταξύ όλων των Ελλήνων. Οι τέχνες και τα ήθη της πολιτισμένης Ελλάδας είχαν λοιπόν εισχωρήσει, με τον καιρό, στην πρωτεύουσα της Ακαρνανίας, τουλάχιστον μεταξύ της πλουσιότερης τάξης της πόλης, και είχαν αναμειχθεί με τις συνήθειες μιας ζωής απλής και πολεμικής.

Το τρίτο μνημείο του Στράτου είναι ένας ναός *δωρικού ρυθμού*, του οποίου τα σημαντικά λείψανα φαίνονται προς τα δυτικά της πόλης. Το τείχος κάνει σε εκείνο το σημείο μια απότομη προεξοχή, για να εγκλείσει έναν μικρό λόφο που προβάλλει προς την κοιλάδα της Λεπενούς. Πάνω στο πλάτωμα αυτού του λόφου ο ναός, ορθωμένος σαν σε ακρωτήριο, προβαλλόταν, τρόπον τινά, μπροστά στα βλέμματα. Κανένα τμήμα των τοίχων ή της στοάς δεν έμεινε όρθιο· βρίσκει κανείς όμως, διάσπαρτα στο έδαφος, όλα τα στοιχεία μιας αναστήλωσης. Οι σπόνδυλοι των κιόνων, τα θραύσματα των ζωφόρων και των επιστυλίων έχουν καταρρεύσει ανακάτω πάνω στα θεμέλια. Όλα αυτά τα συντρίμμια είναι από έναν πολύ σκληρό γκριζο ασβεστόλιθο.

Συγκρίνοντας τις μετρήσεις με εκείνες των κυριότερων δωρικών ναών, βλέπουμε ότι ο ναός του Στράτου έπρεπε να είναι λίγο μεγαλύτερος από εκείνους της *Αίγινας* και του *Σουνίου*. Η εργασία σε όλα τα μέρη απέχει πολύ, αναμφίβολα, από το να έχει εκτελεστεί από χέρια τόσο επιδέξια και εξασκημένα όσο στα αθηναϊκά μνημεία· όμως το στυλ της αρχιτεκτονικής ανήκει σε μια καλή εποχή. Είναι ο γνήσιος δωρικός ρυθμός, με εκείνες τις σταθερές φόρμες που είχε λάβει στην Αθήνα και τις οποίες όλη η Ελλάδα μιμήθηκε. Το κιονόκρανο δεν είναι πλέον προεξέχον και πλατύ όπως στην Κόρινθο· δεν είναι ακόμη στενό και κυρτό όπως στη Νεμέα: έχει όλη τη στιβαρότητα των γραμμών και όλη την ανάπτυξη της επιφάνειας που κάνουν την ομορφιά των κιονοστοιχιών αυτού του ρυθμού.

Οι ραβδώσεις, είκοσι στον αριθμό, σκαλίστηκαν μόνο στα δύο άκρα του κίονα, ενώ το μέσο του στελέχους παρέμεινε λείο. Πρόκειται για μια διάταξη της οποίας έχουν βρεθεί αρκετά παραδείγματα, κυρίως στην Αττική (Ελευσίνα, Ραμνούς, Θορικός). Καθώς οι Έλληνες τεχνίτες σκάλιζαν τις ραβδώσεις αφού ο κίονας είχε τοποθετηθεί στη θέση του, θεωρήθηκε ότι αυτό το «περίβλημα» προοριζόταν πάντα να αφαιρεθεί μετά την πλήρη αποπεράτωση του οικοδομήματος: ότι αφέθηκε σε αρκετά μνημεία μόνο από αμέλεια ή έλλειψη χρημάτων. Ωστόσο, στον ναό του Στράτου, ανάμεσα στο ραβδωτό και το λείο τμήμα, υπάρχει ένας μικρός οδοντωτός διάκοσμος, ένα αρκετά περίπλοκο κυμάτιο. Είναι πιο φυσικό να πιστέψουμε ότι έχουμε εδώ μια παραλλαγή του δωρικού ρυθμού. Ίσως αυτό που αρχικά ήταν αποτέλεσμα μιας ημιτελούς εργασίας άρεσε στους Έλληνες καλλιτέχνες και το μετέτρεψαν σε αρχιτεκτονική φόρμα.

Δεν θέλω να πω ότι ο ναός του Στράτου είναι σύγχρονος των ομορφότερων ναών της Αττικής. Μια περιοχή τόσο απομακρυσμένη και άγρια όσο η Ακαρνανία έπρεπε να υστερεί κατά πολλά χρόνια σε όλες τις προόδους που γίνονταν στην Ελλάδα. Ανήκει όμως σε μια εποχή όπου οι αληθινές παραδόσεις της τέχνης ήταν ακόμη σε εκτίμηση. Ορισμένες λεπτομέρειες φαίνεται να προδίδουν μια τέχνη πιο κοντά στην εποχή του Δημοσθένη παρά στον αιώνα του Περικλή (π.χ. το ύψος της ζωφόρου είναι πολύ μικρό σε σύγκριση με τις άλλες διαστάσεις).

Στην πεδιάδα που εκτείνεται στους πρόποδες του ναού, ξαναβρίσκει κανείς τα ίχνη πολυάριθμων κατασκευών και τάφων που γέμιζαν τα περίχωρα της πόλης. Από αυτή την πλευρά εκτεινόταν, αναμφίβολα, ένα απέραντο προάστιο, μια συνοικία έξω από τα τείχη, που καθιστούσε τον Στράτο τη μεγαλύτερη πόλη της Ακαρνανίας· διότι η έκταση του περιβόλου του δεν θα αρκούσε για να δικαιολογήσει αυτόν τον τίτλο που του δίνει ο Θουκυδίδης, και η πόλη των *Οινιαδών* θα μπορούσε να του τον διεκδικήσει με αξιώσεις. Σε απόσταση ενός χιλιομέτρου, στον δρόμο που έρχεται από τη λίμνη της Αμβρακίας, φαίνονται τα θεμέλια αρκετών οικοδομημάτων· ίσως ήταν στρατώνες για ένα προκεχωρημένο φυλάκιο ή κάποιος σταθμός για τους ταξιδιώτες που κατευθύνονταν προς τα περάσματα του Αχελώου και δεν ήθελαν να σταματήσουν στον Στράτο.

Από επιγραφές, βρήκα μόνο έναν κατάλογο κυρίων ονομάτων στον τοίχο ενός σπιτιού στο Σουροβίγλι (*Σαρπηδών, Κλέανδρος, Σωσιάδας, Άνθιμος*) και, στο χωριό Λεπενού, μια επιτύμβια στήλη με το όνομα μιας γυναίκας: *Δικκώ, θυγάτηρ του Λάμπωνος*. Το όνομα Δικκώ, αντί να είναι χαραγμένο, είναι σκαλισμένο ανάγλυφα. Στο ίδιο μέρος, μου μίλησαν για δύο χάλκινα αγαλματίδια που είχαν βρεθεί στην τοποθεσία της αρχαίας πόλης· το ένα από αυτά, σύμφωνα με την περιγραφή των χωρικών, έπρεπε να αναπαριστά έναν Διόσκουρο ή ίσως έναν Κάβειρο.

Η Στράτος αποτελεί ήδη, από την εποχή του Πελοποννησιακού Πολέμου, μια στρατιωτική θέση πρώτης σημασίας, περιτριγυρισμένη από στερεά τείχη, πάνω στα οποία προσκρούει και αποτυγχάνει, το 429 π.Χ., ο τρομερός στρατός του Σπαρτιάτη *Κνήμου*. Ο στρατός αυτός αποτελούνταν από Πελοποννήσιους, Αμβρακιώτες, Λευκάδιους και ομάδες μισθοφόρων από όλες τις βάρβαρες φυλές του βορρά της

Ελλάδας. Οι Αμβρακιώτες, σύμφωνα με τη μαρτυρία του Θουκυδίδη, διαβεβαίωναν τον Λακεδαιμόνιο στρατηγό ότι η κατάληψη αυτής και μόνο της πόλης θα του επέτρεπε να θέσει εύκολα υπό τον έλεγχό του όλη την Ακαρνανία και να την αποσπάσει από τη συμμαχία της Αθήνας⁶³.

Αυτά τα στρατεύματα, ερχόμενα από τη Λιμναία, ξεπρόβαλαν στην πεδιάδα του Αχελώου από τον δρόμο της λίμνης της Αμβρακίας· ήταν χωρισμένα σε τρία σώματα που βιάζονταν σε μεγάλη απόσταση το ένα από το άλλο. Οι Έλληνες αρχικά σκέφτονταν μόνο πού θα επέλεγαν σημείο για να στρατοπεδεύσουν· όμως οι βάρβαροι, που αποτελούσαν το κέντρο, όρμησαν κατά της πόλης με τη φυσική τους ορμητικότητα και σύντομα βρέθηκαν εκτός οπτικού πεδίου των υπολοίπων. Οι κάτοικοι της Στράτου είχαν προετοιμάσει ενέδρες μπροστά από τα τείχη τους: έκαναν εγκαίρως μια σθεναρή έξοδο και, πιέζοντας τους επιτιθέμενους από δύο πλευρές ταυτόχρονα, τους κατέσφαξαν. Η μάχη έλαβε χώρα, πιθανότατα, προς τα νοτιοδυτικά του περιβόλου, στην πλευρά της κύριας πύλης. Οι Έλληνες, που δεν είχαν λάβει κανένα μέρος στη δράση, απογοητευμένοι στις ελπίδες τους από αυτή την ήττα των συμμάχων τους, ενώθηκαν σε ένα ενιαίο στρατόπεδο. Το στρατόπεδο αυτό έπρεπε να βρίσκεται στο άκρο του λόφου που σχηματίζει την απέναντι κλιτύα της κοιλάδας της Λεπενούς. Ενοχλούμενοι όλη την ημέρα από τους Ακαρνανές σφενδονήτες, που τους περικύκλωναν από μακριά και τους κατέκλυζαν με πέτρες, οι εισβολείς έσπευσαν, ήδη από την επόμενη νύχτα, να υποχωρήσουν και δεν σταμάτησαν παρά στις όχθες του **Ανάπου**, ογδόντα στάδια από τη Στράτο.

Η θέση αυτού του ποταμού, σημειωμένη σε κάποιους χάρτες, είναι δύσκολο να προσδιοριστεί επί τόπου. Βρισκόταν νότια της Στράτου, αφού η τελική υποχώρηση έγινε μέσω των **Οινιαδών**, πόλης της νότιας Ακαρνανίας· όμως ο Ασπροπόταμος δεν δέχεται σήμερα κανέναν παραπόταμο σε αυτή την κατεύθυνση. Η μόνη δυνατή εξήγηση είναι να υποθέσουμε ότι η μικρή λίμνη **Οζερός** δεν υπήρχε στην αρχαιότητα· οι υπόγειες πηγές που την τροφοδοτούν σχημάτιζαν τότε ένα υδάτινο ρεύμα, το οποίο ανακόπηκε στη συνέχεια και απωθήθηκε από τις διαδοχικές προσχώσεις του Αχελώου. Η λίμνη αυτή δεν εκτονώνεται πλέον σήμερα παρά μόνο μέσω μιας τάφρου που ανοίχτηκε από ανθρώπινο χέρι· όμως, τον χειμώνα, τα νερά της ενώνονται ακόμη με τα υπερχειλισμένα ρεύματα του ποταμού.

Τα σχέδια των Πελοποννησίων κατά της Στράτου κατέληξαν σε ταπείνωση. Το 426 π.Χ., όταν ο **Ευρύλοχος**, επικεφαλής ενός άλλου στρατού, διασχίζει από την αντίθετη κατεύθυνση την πεδιάδα του Αχελώου, προσέχει να μην πλησιάσει αυτή την επίφοβη πολεμική θέση. Φαίνεται μάλιστα να φοβάται μήπως ενοχληθεί από μια έξοδο της φρουράς αν εισέλθει στη στενή κοιλάδα της λίμνης της Αμβρακίας. Αυτός ο λόγος και μόνο μπορεί να εξηγήσει την περιφερειακή του πορεία μέσω των πόλεων των **Φοιτών** και του **Μεδεώνος**, που βρίσκονται στα οροπέδια του Ξηρομέρου⁶⁴.

Η Στράτος επανεμφανίζεται στη συνέχεια στους ιστορικούς κατά την εποχή των διαδόχων του Αλεξάνδρου, το 314 π.Χ. Η Ακαρνανία είναι τότε εξασθενημένη από τον ατέρμονο πόλεμο που διεξάγει, εδώ και έναν αιώνα, κατά των γειτόνων της. Ο **Κάσσανδρος** σχεδιάζει να την αναζωογονήσει και να την κάνει στήριγμά του κατά της

63 Θουκ. II, 80.

64 Θουκ. III, 106.

Αιτωλικής Συμπολιτείας· θέλει πάνω απ' όλα να αποδώσει στο μεγάλο στρατιωτικό κέντρο της χώρας, τη Στράτο, την παλιά της ισχύ. Ο πληθυσμός της είχε αναμφίβολα μειωθεί πολύ· συγκέντρωσε εκεί τους κατοίκους αρκετών λιγότερο σημαντικών θέσεων⁶⁵.

Ωστόσο, η Στράτος κατέληξε να πέσει στα χέρια των **Αιτωλών** και έγινε στη συνέχεια ένας από τους κύριους προμαχώνες τους. Ο Φίλιππος, πατέρας του Περσέα και θανάσιμος εχθρός τους, έρχεται μια πρώτη φορά να στρατοπεδεύσει δέκα στάδια από την πόλη και να λεηλατήσει την περιοχή της⁶⁶. Δύο χρόνια μετά, το 218 π.Χ., επιστρέφοντας από τη λεηλασία του Θέρμου, υποχωρεί και πάλι μπροστά σε μια έφοδο και συνεχίζει τον δρόμο του, αφού έκανε μόνο μια στάση εκτός βολής των βλημάτων. Μην μιμούμενος τη φρόνηση του Σπαρτιάτη Ευρύλοχου, εισέρχεται στα στενά της λίμνης της Αμβρακίας· βλέπει για μια στιγμή την οπισθοφυλακή του να δέχεται επίθεση από έναν αιτωλικό στρατό που κάνει ξαφνική έξοδο, ο οποίος όμως, αποκρουόμενος στο πρώτο χτύπημα, καταδιώκεται μέχρι τα τείχη της πόλης και μέσα στις πύλες της⁶⁷.

Τέλος, με μοναδικό σκοπό να γίνει κύριος αυτής της θέσης, που ήταν ένα από τα κλειδιά της δυτικής Ελλάδας, ο **Περσέας** έκανε την περίφημη χειμερινή του πορεία μέσα από όλη την οροσειρά της Πίνδου, μια από τις πιο εκπληκτικές προσπάθειες αυτού του τολμηρού πρίγκιπα. Η τόλμη του δεν του απέδωσε αυτή τη φορά. Ένας Ρωμαίος υποστράτηγος, ο **Ποπίλιος**, είχε προλάβει να εισέλθει στην πόλη: είχε ζητήσει να του παραδοθούν τα κλειδιά των πυλών και είχε εμπιστευτεί την άμυνα των τειχών στους δικούς του στρατιώτες. Καθώς είχε λόγο να δυσπιστεί προς την ίδια τη φρουρά της Στράτος και προς ένα σώμα επτακοσίων Αιτωλών που είχε ενωθεί μαζί της, «τους περιόρισε», λέει ο Τίτος Λίβιος, «στην ακρόπολη, με το πρόσχημα να τους την δώσει να την φυλάνε⁶⁸». Είναι δύσκολο η μικρή ακρόπολη που βρίσκεται στα βόρεια του περιβόλου να χώρεσε τόσο κόσμο· όμως ένα μέρος αυτών των στρατευμάτων μπορεί να είχε τοποθετηθεί κατά μήκος του εσωτερικού τείχους και πάνω στο μικρό οχυρωμένο ύψωμα που συνδέεται με αυτό. Ήταν «στους λόφους που δεσπόζουν στο υψηλό τμήμα της πόλης», προσθέτει ο ιστορικός —δηλαδή ακριβώς κοντά στη μικρή βόρεια ακρόπολη— που ο Περσέας ήρθε να εγκατασταθεί και θέλησε να έρθει σε διαπραγματεύσεις με τους κατοίκους⁶⁹. Όμως, αποκρουόμενος με βλήματα, αναγκάστηκε να εγκαταλείψει την ελπίδα που είχε τρέψει. Ξαναπαίρνοντας τον δρόμο του προς τη Μακεδονία, πήγε να στρατοπεδεύσει πέντε στάδια από την πόλη, στον **Πετίταρο**· είναι το ποτάμι που ονομάζεται σήμερα **Ζέρβας**, το οποίο χύνεται στον Ασπροπόταμο, στην αριστερή του όχθη, λίγο πάνω από τα ερείπια της Στράτος.

65 Οί πλείστοι μὲν εἰς Στράτον πόλιν συνώκησαν ὀχυρωτάτην οὖσαν καὶ μεγίστην. (Διόδ. Σικ., XIX, 65).

66 Πολύβιος, IV, 63.

67 Πολύβιος, V, 13, 14: «...ἕως εἰς τὰς πύλας καὶ πρὸς τὰ τείχη.»

68 «In arcem.» (Τίτ. Λίβ., XLIII, 23).

69 «Perseus ab imminentibus superiori parti urbis tumultibus colloquiiis.» (Τίτ. Λίβ., ὁ.π.).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5.

ΑΡΧΑΙΕΣ ΠΟΛΕΙΣ ΣΤΑ ΥΨΙΠΕΔΑ ΤΟΥ ΞΗΡΟΜΕΡΟΥ (ΜΕΣΟΓΑΙΑ ΤΗΣ ΑΚΑΡΝΑΝΙΑΣ)

Τα υψίπεδα του Ξηρομέρου αποτελούσαν την κεντρική περιοχή, αυτό που οι Έλληνες συγγραφείς ονομάζουν *Μεσογαία της Ακαρνανίας*. Υψωνόμενα απότομα πάνω από την πεδιάδα του Αχελώου και τη λίμνη της Αμβρακίας, εκτείνονται σαν ένα φαρδύ σκαλοπάτι ανάμεσα στην πεδινή χώρα και τις απότομες πλαγιές των βουνών που βρέχονται από το Ιόνιο Πέλαγος.

Το βόρειο τμήμα αυτών των υψιπέδων, όπου βρίσκεται η μεγάλη κωμόπολη της *Κατούνας*, είναι το υψηλότερο και το πλέον ορεινό· παρουσιάζει ένα σύνολο από στρογγυλεμένους λόφους, άλλοτε καλυμμένους με εξαιρετικό χώμα και άλλοτε στείρους, αφήνοντας γυμνό τον ασβεστολιθικό βράχο. Η ακτή βρέχεται από τα νερά του Αμβρακικού κόλπου, που σχηματίζουν εκεί τον βαθύ όρμο του *Λουτρακίου*.

1. Κωμόπολη της Κατούνας, λείψανα του Μεδεώνος.

Όχι μακριά από την Κατούνα, το οροπέδιο διασχίζεται από τα βορειοδυτικά προς τα νοτιοανατολικά από μια βαθιά κοιλάδα, η οποία κατηφορίζει από τη μία πλευρά προς τη λίμνη της Αμβρακίας και, από την άλλη, καταλήγοντας σε ένα στενό πέρασμα, φτάνει μέχρι το αγκυροβόλιο του Λουτρακίου. Δεν παρατηρείται εκεί κάποια ροή νερού, παρά μόνο μια μικρή ελώδης λίμνη. Στην άκρη του οροπεδίου, στα ανατολικά και σε απόσταση ενός χιλιομέτρου από την κωμόπολη, βρίσκονται τα λείψανα μιας αρχαίας πόλης, η οποία ήλεγχε αυτό το πέρασμα και όλη την περιοχή μέχρι τη θάλασσα.

Αυτά τα ερείπια είναι πολύ λιγότερο διατηρημένα από τα περισσότερα ακαρνανικά ερείπια· όμως η έκταση του εδάφους που καταλαμβάνουν αποδεικνύει ότι μια σημαντική πόλη υψωνόταν σε αυτή την τοποθεσία. Ένας πρώτος περίβολος, που οι κάτοικοι ονομάζουν *Καστράκι*, περιβάλλει έναν αρκετά υψηλό λόφο· αυτή ήταν η *ακρόπολη*. Χαμηλότερα εκτείνεται ο λόφος *Βλιχίδι*, στην κορυφή του οποίου υπάρχει ένα τείχος που φαίνεται να χώριζε την ακρόπολη από την υπόλοιπη πόλη.

Στη συνέχεια, ο περίβολος κατηφορίζει κατά μήκος μιας απότομης πλαγιάς και ανηφορίζει ξανά προς τα βορειοανατολικά για να κλείσει μια έκταση εδάφους λιγότερο ανώμαλη, με αντίθετη κλίση. Εδώ κι εκεί βρίσκονται μόνο οι πρώτες σειρές λίθων του τείχους, το οποίο συνορεύει σχεδόν παντού με βαθιές και δασωμένες χαράδρες. Ο τρόπος δόμησης είναι *κυκλώπειος*, χωρίς ιδιαίτερο χαρακτήρα. Αναζήτησα μάταια τα

λείψανα ενός υδραγωγείου και το ύψωμα σε σχήμα θεάτρου, για τα οποία μιλά ο συνταγματάρχης Leake. Στο βάθος της κοιλάδας, ορισμένα προκεχωρημένα οχυρωματικά έργα, των οποίων τα συντρίμμια είναι ακόμη ορατά, υπερασπίζονταν τις προσβάσεις της θέσης.

Πιστεύω, μαζί με τον συνταγματάρχη Leake, ότι αυτά τα ερείπια ανήκουν στον **Μεδεώνα** ή Μέδιον, πόλη που αναφέρεται από τον Θουκυδίδη με αφορμή την πορεία του Ευρυλόχου⁷⁰. Ο Λακεδαιμόνιος στρατηγός είχε οδηγήσει τον στρατό του στα υψίπεδα της κεντρικής Ακαρνανίας για να αποφύγει τους κινδύνους της απευθείας οδού που οδηγούσε στη Λιμναία. Είναι αλήθεια ότι δεν περνά μέσα από την ίδια την πόλη του Μεδεώνος, αλλά μόνο «στα έσχατα όρια της επικράτειάς της⁷¹». Είναι πιθανό ότι, πλησιάζοντας περισσότερο στη λίμνη της Αμβρακίας, πήρε τον δρόμο που κατηγοριάζει σήμερα από το χωριό **Στάνος**.

Αυτή η θέση του Μεδεώνος εξηγεί καλά τη σημασία που απέκτησε η πόλη αργότερα, όταν η νότια και ανατολική Ακαρνανία έπεσαν, μαζί με τη Στράτο, στα χέρια των Αιτωλών. Έγινε τότε το προπύργιο των άλλων ακαρνανικών πόλεων και η πρώτη θέση εκτεθειμένη στις επιθέσεις του εχθρού, όντας η πλησιέστερη στα σύνορα της Αιτωλίας.

Υπό τη βασιλεία του Δημητρίου, πατέρα του Φιλίππου, ολόκληρος ο στρατός των Αιτωλών είχε συγκεντρωθεί για να την αποκλείσει και πίεζε την πολιορκία με το πείσμα που χαρακτήριζε αυτόν τον λαό σε όλες του τις επιχειρήσεις. Οι κάτοικοι έβλεπαν ότι ήταν έτοιμοι να παραδοθούν και ήδη οι πολιορκητές είχαν συμφωνήσει μεταξύ τους για τη διανομή των λαφύρων, όταν μια αναπάντεχη βοήθεια άλλαξε ξαφνικά την τύχη. Πέντε χιλιάδες **Ιλλυριοί**, μισθωμένοι από τον βασιλιά της Μακεδονίας, φτάνουν από τα βόρεια της Αδριατικής με εκατό ελαφρά πλοία. «Αποβιβάζονται τη νύχτα», λέει ο Πολύβιος, «στην επικράτεια του Μεδεώνος, όσο το δυνατόν πλησιέστερα στην πόλη⁷²».

Πράγματι, τα ερείπια της Κατούνας, παρόλο που δεσπόζουν σε μια παραθαλάσσια περιοχή, απέχουν από τη θάλασσα επτά χιλιόμετρα. Το Λουτράκι είναι προφανώς το σημείο αποβίβασης των βαρβάρων. Ξεκινούν αμέσως την πορεία τους και βαδίζουν κατευθείαν προς το στρατόπεδο των Αιτωλών, το οποίο ήταν εγκατεστημένο, κατά πάσα πιθανότητα, όχι στη βαθιά κοιλάδα που περνά στους πρόποδες των τειχών του Μεδεώνος, αλλά στα υψίπεδα που γειτνιάζουν με τα ύψη στο Καστράκι και το Βλιχίδι. Οι Αιτωλοί, στη θέα ενός εχθρού που δεν περίμεναν καθόλου, εξίσου ορμητικού και άπληστου για λεηλασίες όσο και οι ίδιοι, παρατάχθηκαν για μάχη μπροστά από τα οχυρώματά τους. Είχαν τοποθετήσει μόνο σε ορισμένα υψώματα, μπροστά από τις γραμμές τους, ιππικό και ελαφρά στρατεύματα.

70 Μεδεών, Μεδίων· η περιοχή, Μεδιωνία.

71 Θουκυδίδης, III, 106: "Μεδεώνος παρ' έσχατα" (στα έσχατα όρια του Μεδεώνος).

72 Πολύβιος, II, 2.

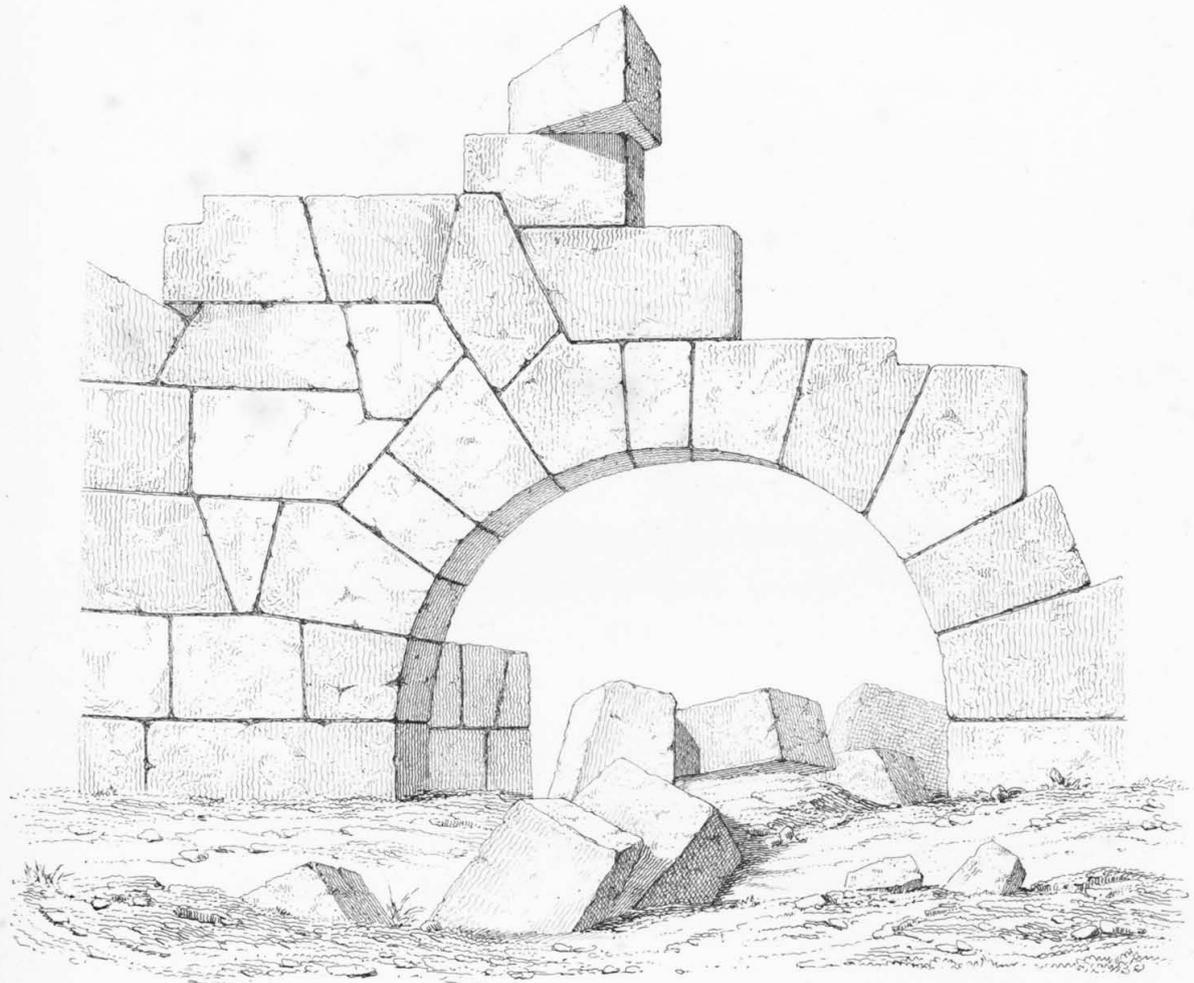
Εξήντα χρόνια αργότερα, ο Αντίοχος επιδιώκει να αποσπάσει την Ακαρνανία από τη συμμαχία των Ρωμαίων· από τη Στράτο κατευθύνεται προς τη Λευκάδα. Ο Μεδεών, που αιφνιδιαάζεται πρώτος, πέφτει στα χέρια του, ενώ οι άλλες πόλεις έχουν τον χρόνο να τεθούν σε κατάσταση άμυνας και να ανακόψουν την πορεία του κλείνοντάς του τις πόρτες τους⁷³.

2. Περίβολος του Κομποτή: μια άγνωστη πόλη.

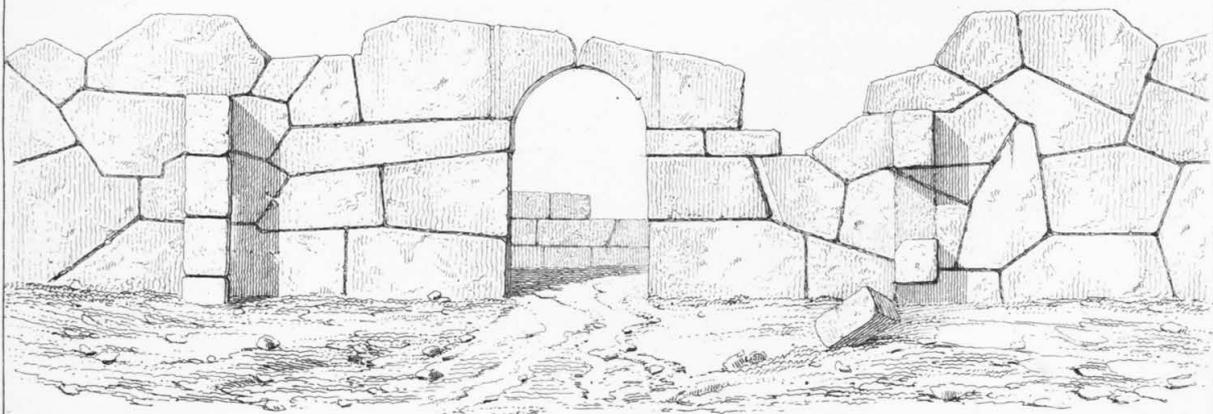
Σε απόσταση τεσσάρων χιλιομέτρων περίπου από τα προηγούμενα ερείπια, βαδίζοντας κατευθείαν προς τα δυτικά, βρίσκονται άλλα ερείπια που δεν έχουν περιγραφεί ποτέ. Ο χάρτης του Γενικού Επιτελείου περιορίζεται στο να τα σημειώνει ως κατάλοιπα ενός απλού οχυρού. Εντούτοις, η έκταση του περιβόλου και τα αξιοπερίεργα λείψανα που περιέχει δείχνουν ότι επρόκειτο για μια πόλη, εξίσου μεγάλη και εξίσου σημαντική με τον Μεδεώνα, του οποίου ήταν γειτονική. Το όνομά της δεν μας παραδίδεται από την ιστορία· οι χωρικοί την αποκαλούν σήμερα **Παλαιόκαστρο του Κομποτή**, από το όνομα ενός χωριού. Ήταν τοποθετημένη πάνω στην κύρια εσωτερική οδό της Ακαρνανίας, εκείνη που, διασχίζοντάς την σε όλο της το μήκος, φτάνει στη Βόνιτσα και στην είσοδο του Αμβραχικού κόλπου. Καταλαμβάνει έναν υψηλό λόφο, ο οποίος ορθώνεται μπροστά από τα όρη **Περγαντί** και **Μπούμιστος**: είναι το ίδιο σημείο όπου ένα δύσβατο μονοπάτι ανεβαίνει τις πλαγιές αυτών των βουνών, για να περάσει ανάμεσα στις δύο κορυφές και να συναντήσει τα στενά που κατηφορίζουν προς τον όρμο του Μύτικα, στο Ιόνιο Πέλαγος.

Η τοποθεσία είναι από τη φύση της πολύ ισχυρή. Ο λόφος δεν έχει πλαγιά, κατά κάποιον τρόπο, από την πλευρά των βουνών, όπου είναι κομμένος κάθετα· είναι ένα είδος επιπέδου που κλίνει μόνο από τη μία πλευρά, προς τα ανατολικά και προς τα οροπέδια. Καταλήγει σε αυτό το τμήμα, που είναι το λιγότερο υπερυψωμένο, σε μια στρογγυλεμένη ράχη, η οποία δεσπόζει ακόμη, από μεγάλο ύψος, στην περιβάλλουσα περιοχή. Ο περίβολος περιβάλλει αρχικά αυτό το φαρδύ ύψωμα, στενεύει σε ένα σημείο· στη συνέχεια τα δύο τείχη ανεβαίνουν σχεδόν σε ευθεία γραμμή κατά μήκος των συνεχόμενων κλίσεων μέχρι την υψηλότερη κορυφή και μέχρι τον γκρεμό που την οριοθετεί.

73 Τίτος Λίβιος (T.-L.), XXXVI, 11, 12.

1. Grande Porte de Kékropoula.

2. Portique de Construction Cyclopéenne
À KOMBOTI

L. Heusey del.

F. Penel sc.

Μου φάνηκε ότι αναγνώρισα, στη γωνία που σχηματίζεται από αυτή τη γραμμή των απότομων βράχων και από το νότιο τείχος, μια μικρή ακρόπολη χωρισμένη από τον υπόλοιπο περίβολο, αλλά ανοιχτή από την πλευρά των κρημνών που αρκούν για να την υπερασπιστούν. Εκεί βλέπει κανείς τα ίχνη ορισμένων αρχαίων κατοικιών και λείψανα που σημαδεύουν ίσως τη θέση ενός μικρού ναού. Το τείχος επανεμφανίζεται λίγο πιο πέρα, αν και οι βράχοι δεν είναι λιγότερο απότομοι. Ήταν μάλιστα διατηρημένο από μια μικρή πύλη, που άνοιγε πάνω στην άβυσσο, και η οποία είχε προβλεφθεί, αναμφίβολα, για να επιτρέπει, σε περίπτωση πολιορκίας, σε λίγους άνδρες να βγαίνουν κρυφά, πιανόμενοι από τις πέτρες και τους θάμνους. Κατά τα άλλα, το οχυρωματικό σύστημα είναι από τα πλέον απλά και δεν παρουσιάζει καμία από τις πολυπλοκότητες που παρατηρήσαμε σε πόλεις λιγότερο καλά προστατευμένες από τη φύση. Το τμήμα του τείχους που είναι στραμμένο προς τα οροπέδια είναι το μόνο που πλαισιώνεται από δύο μεγάλους πύργους· παντού αλλού ο περίβολος δεν έχει για άμυνα παρά τις παχιές επενδύσεις του σε **κυκλώπεια δόμηση**. Στα σημεία όπου τα ερείπια διατηρούνται καλύτερα, παρατήρησα ότι η κατασκευή έπαυε να είναι πολυγωνική σε ύψος περίπου πέντε μέτρων, και ότι σε αυτό το ύψος έτρεχε μια στενή οριζόντια στρώση λίθων, υπερκείμενη από μια δεύτερη στρώση μεγάλων λίθων, λαξευμένων τετράγωνα.

Οι πύλες ήταν τοποθετημένες στο πιο στενό σημείο του περιβόλου. Η μεγάλη πύλη, ανοιγμένη στο βόρειο τείχος, είναι εφοδιασμένη με δύο πύργους διαφορετικού σχήματος και διαστάσεων. Εκείνος στα δεξιά είναι ένας μεγάλος τετράγωνος πύργος, και εκείνος στα αριστερά ένα είδος συμπαγούς όγκου, πλατύτερου παρά βαθύ, που προεξέχει ελάχιστα από το τείχος. Λίγο πιο πέρα, στην ίδια πλευρά, βρίσκεται μια μικρή πύλη με ευθύ ανώφλι. Μια άλλη πύλη, τοποθετημένη λοξά, ανοίγει στο νότιο τείχος, απέναντι από εκείνες του βορρά, και επικοινωνεί μαζί τους μέσω ενός δρόμου, που πρέπει να ήταν η κύρια οδός της πόλης. Το έδαφος σχηματίζει σε αυτό το τμήμα μια ελαφρώς κοίλη κοιλάδα· εκεί βρισκόταν αναμφίβολα η **Αγορά**, περιβαλλόμενη από μεγάλα οικοδομήματα, των οποίων τα λείψανα φαίνονται ακόμη εδώ κι εκεί.

Ένα από αυτά τα οικοδομήματα είναι ημιδιατηρημένο· μας δίνει μια ιδέα για το σχήμα και το στυλ των δημόσιων κατασκευών σε αυτές τις απομακρυσμένες και σχεδόν βάρβαρες πόλεις. Είναι, με αυτή την ιδιότητα, ένα πολύ αξιοπερίεργο ερείπιο. Ας φανταστεί κανείς, πάνω σε μια πλατφόρμα, λίγο πάνω από τη δημόσια πλατεία, ένα είδος γαλαρίας ή στοάς, της οποίας η πρόσοψη παρουσιάζει ανάπτυγμα 70 βημάτων. Ο εξωτερικός τοίχος παρέμεινε όρθιος σε όλο του το μήκος και υψώνεται ακόμη σε ύψος άνω των 3 μέτρων· είναι κυκλώπειας δόμησης. Οι Ακαρνανές προσάρμοζαν, όσο καλύτερα μπορούσαν, στις ανάγκες του πολιτικού βίου αυτή την τραχιά αρχιτεκτονική, που φαίνεται κατάλληλη κυρίως για στρατιωτικές κατασκευές και που υποχωρεί με δυσκολία στην παραμικρή ποικιλία σχήματος.

Στο μέσον της πρόσοψης ανοίγει μια μικρή τοξωτή πύλη, της οποίας το τόξο σχηματίζεται, όπως στη Στράτο και τη Λιμναία, από δύο λίθους λαξευμένους σε τεταρτοκύκλιο. Παρατηρούνται πάνω σε αυτούς τους λίθους δύο κάθετες αυλακώσεις, που χρησίμευαν ίσως για τη στερέωση ξύλινων παραστάδων. Ο τοίχος, που έχει πάχος μόνο 0,50 μ., υποστηρίζεται εξωτερικά από μια σειρά δέκα αντηρίδων (αντερείσματα), χονδροειδώς συνδεδεμένων με την πολυγωνική δόμηση. Καθένας από αυτούς τους πεσσούς αποτελείται από αρκετούς επάλληλους δόμους, οι οποίοι είναι εναλλάξ είτε ενσωματωμένοι στην υπόλοιπη κατασκευή είτε απλώς παρεμβαλλόμενοι ανάμεσα σε

δύο άλλους δόμους· γι' αυτό και οι πέτρες της ενδιάμεσης στρώσης έχουν σχεδόν όλες πέσει σήμερα⁷⁴. Είναι πιθανό ότι αυτές οι αντηρίδες στήριζαν μια μικρή ανοιχτή κιονοστοιχία, με χαρακτήρα εξίσου βάρβαρο όσο και το υπόλοιπο οικοδόμημα. Βρίσκονται, πεσμένοι στο έδαφος, επτά ή οκτώ κορμοί κιόνων από ασβεστόλιθο, πλάτους 0,45 μ. στη βάση, και διακοσμημένοι με κιονόκρανα τόσο άμορφα που δεν μπορούν να αποδοθούν σε κανέναν ρυθμό.

Το οπίσθιο τμήμα του μνημείου είναι ερειπωμένο· αναγνωρίζει κανείς τη διάταξη του μόνο από τα θεμέλια και από μερικές γραμμές δόμων. Ένας δεύτερος τοίχος, πολυγωνικής δόμησης, υψωνόταν παράλληλα προς τον πρώτο, σε απόσταση έξι βημάτων, και σχημάτιζε, σε όλο το μήκος της πρόσοψης, έναν διάδρομο, που φαίνεται να ήταν χωρισμένος σε τέσσερα διαμερίσματα άνισου μεγέθους. Σε ένα τμήμα αυτού του διαδρόμου άνοιγαν, στο πίσω μέρος και στη σειρά, έξι μικρά τετράγωνα δωμάτια, της ίδιας κατασκευής. Πιο πέρα, το έδαφος αρχίζει να ανηφορίζει· εκεί παρατηρούνται άλλα θεμέλια, τα ίχνη δύο κυκλικών δεξαμενών, μεγάλοι κυβικοί δόμοι με σημάδια συνδέσμων· αλλά όλα αυτά τα κατάλοιπα φαίνεται να ανήκουν σε άλλα οικοδομήματα. Μπροστά από την πρόσοψη παρατηρούνται επίσης γραμμές θεμελίων πιο δύσκολο να ακολουθηθούν, που σχεδιάζουν έναν μακρύ διάδρομο και μεγάλα τμήματα ορθογώνιου σχήματος.

Θα θέλαμε να προσδιορίσουμε με βεβαιότητα τη χρήση αυτής της ιδιόμορφης κατασκευής. Τα μνημεία που αναζητούνται συνήθως γύρω από την Αγορά, στις αρχαίες πόλεις της Ελλάδας, είναι το Πρυτανείο, το Βουλευτήριο, το Δικαστήριο. Όμως τα ερείπια που μας απασχολούν δεν προσφέρονται για κανέναν από αυτούς τους προορισμούς. Αυτή η μακρά και στενή γαλαρία, με μια σειρά από δωμάτια ή κελιά, δεν είναι φτιαγμένη για να χρησιμεύει στις συγκεντρώσεις των αρχόντων ή των πολιτών. Θα έβλεπα σε αυτήν μάλλον ένα οικοδόμημα προορισμένο για τη φύλαξη διαφόρων αντικειμένων που ανήκαν στην πόλη, ένα είδος δημόσιας αποθήκης, ίσως ένα οπλοστάσιο, όπου κρατούσαν κλεισμένα και τακτοποιημένα όπλα και πολεμοφόδια, αυτό που οι Έλληνες ονόμαζαν **όπλοθήκη**.

Για τις δικές τους κατοικίες, οι κάτοικοι δεν είχαν αναζητήσει κάποιο ελαφρύτερο σύστημα δόμησης: τις είχαν κατασκευάσει, όπως τα δημόσια κτίριά τους και όπως τα τείχη τους, συσσωρεύοντας κυκλώπειους δόμους. Συναντά κανείς σε κάθε βήμα, εντός του περιβόλου, τα ερείπια αυτών των πρωτόγονων κατοικιών, πιεσμένων η μία πάνω στην άλλη, που σχηματίζουν ακόμη στενούς δρόμους. Διακρίνονται μάλιστα μερικές φορές οι εσωτερικές διαιρέσεις: εδώ, μετρούμε έξι μικρά δωμάτια· εκεί, τρία δωμάτια μόνο, που βλέπουν σε έναν προθάλαμο. Όλες αυτές οι κατοικίες, με τους παχείς τοίχους και τα μικρά διαμερίσματα, δεν μπορούσαν παρά να είναι πολύ σκοτεινές και πολύ άβολες· στέγαζαν έναν πολυάριθμο πληθυσμό, με ήθη απλά και τραχιά, αφοσιωμένο στις αγροτικές εργασίες όταν δεν ήταν απασχολημένος με τον πόλεμο, και του οποίου ο κύριος πλούτος πρέπει να ήταν τα μεγάλα κοπάδια που κατείχε στα γύρω βουνά. Ελλείπει κειμένων που να μας πληροφορούν για αυτά τα ερείπια, μπορούμε να τους δώσουμε, με κάθε επιφύλαξη, το όνομα **Μάραθος**, που αναφέρεται από τον Στέφανο Βυζάντιο ως το όνομα μιας ακαρνανικής πόλης.

74 Πίνακας ΙΧ.

3. Άγνωστο φρούριο. Στενό του Αετού.

Θα πω λίγα λόγια για το κάστρο του **Ψαρή**, που βρίσκεται στην ίδια περιοχή, λίγο νοτιότερα από το χωριό **Κονοπίνα** (Κωνοπίνα). Πρόκειται για έναν περίβολο εντελώς ερειπωμένο, από ακατέργαστες πέτρες· ακολουθεί κανείς ακόμη τα ίχνη του γύρω από έναν στρογγυλό λόφο, περιβαλλόμενο από δάση. Στα περίχωρα βρίσκονται πολυάριθμα πηγάδια, ορισμένα από τα οποία είναι ελληνιστικά. Οι Ακαρνάνες είχαν εκεί μια οχυρωμένη κώμη, αναμφίβολα μία από εκείνες που ο Κάσσανδρος τους συμβούλευσε να εγκαταλείψουν για να συγκεντρωθούν στις μεγάλες πόλεις. Ο Θουκυδίδης δεν ονόμασε αυτή την ελάχιστος σημασίας θέση, η οποία ωστόσο βρισκόταν στον δρόμο του Ευρυλόχου, όταν ο στρατηγός αυτός βιάδιζε προς τον Μεδών. Ο Στέφανος Βυζάντιος σημειώνει, στο λεξικό του για τα γεωγραφικά ονόματα, μια ακαρνανική κώμη που ονομαζόταν **Μήλος** και, στην τοπική διάλεκτο, **Μάλος**.

Τα δασωμένα ύψη της Κονοπίνας προσφέρουν πολυάριθμα παραδείγματα από αυτές τις καταβόθρες που είναι ιδιαίτερες στο Ξηρόμερο. Ένα μέρος του νερού που απορροφούν συσσωρεύεται στην ελώδη λίμνη της **Βοδοβινίτσας**, που βρίσκεται στο κέντρο μιας μικρής κοίλης πεδιάδας, στρωμένης με χόρτο και γεμάτης με αγριοαχλαδιές. Έμεινα έκπληκτος βρίσκοντας σε αυτό το μέρος βοσκούς και μεγάλα κοπάδια, τα οποία προσελκύει η γειτνίαση των υδάτων και η ευκολία της βοσκής. Θυμήθηκα ένα γεγονός που αναφέρει ο Ξενοφών, όταν διηγείται την εκστρατεία του Αγησίλαου στην Ακαρνανία. Ο στρατηγός αυτός είχε αρχίσει λεηλατώντας συστηματικά και βήμα-βήμα, επί δεκαπέντε ημέρες, μια γωνιά της χώρας. Η βραδύτητα της πορείας του καθησύχασε τους Ακαρνάνες αγρότες, οι οποίοι είχαν αρχικά κλειστεί στις πόλεις και είχαν κρύψει τα κοπάδια τους στα βουνά: οι καλλιεργητές ξανάρχισαν τις διακοπείσες εργασίες τους και οι βοσκοί εγκατέλειψαν το καταφύγιό τους. Τότε ήταν που ο Αγησίλαος, διανύοντας με μία φορά 160 στάδια (29 χιλιόμετρα), έφτασε στις όχθες μιας λίμνης (λίμνη), όπου βρήκε συγκεντρωμένα σχεδόν όλα τα κοπάδια των Ακαρνάνων· δεν είχε παρά να βάλει χέρι σε αυτή την πλούσια λεία⁷⁵.

Αυτή η λίμνη, σύμφωνα με τον ίδιο συγγραφέα, βρισκόταν σε μια πεδιάδα και περιβαλλόταν από βοσκοτόπια· αλλά γύρω από την πεδιάδα εκτεινόταν ένας κύκλος βουνών, από όπου δεν μπορούσε κανείς να βγει παρά μόνο από μια στενή έξοδο⁷⁶. Σύννεφα σφενδονιστών και ακοντιστών κάλυψαν σύντομα όλα τα ύψη και ανάγκασαν τον Αγησίλαο, που είχε εγκαταστήσει το στρατόπεδό του στις πλαγιές, να κατέβει στην ανοιχτή πεδιάδα. Την επομένη, παρενοχλήθηκε τόσο έντονα κατά την υποχώρησή του που, πλησιάζοντας στο στενό, δεν θέλησε να προχωρήσει περισσότερο χωρίς να δώσει μάχη. Οι πλαγιές που βρίσκονταν στα αριστερά του ήταν οι πιο προσβάσιμες· έστειλε προς εκείνη την πλευρά, τρέχοντας, τους πιο ευκίνητους από τους οπλίτες του, υποστηριζόμενους από το ιππικό του, και ενίσχυσε ο ίδιος την κίνηση με το κύριο σώμα του στρατού του. Οι Ακαρνάνες διασκορπίστηκαν· οι εφεδρείες τους, τοποθετημένες στα ύψη, δεν άντεξαν την πρώτη σύγκρουση με τον εχθρό.

75 Ξενοφών, Ελληνικά, IV, 6.

76 "Ἦν μὲν ἡ ἕξοδος ἐκ τοῦ περὶ τὴν λίμνην λειμῶνός τε καὶ πεδίου στενή διὰ τὰ κύκλῳ περιέχοντα ὄρη." (Η έξοδος από το λιβάδι και την πεδιάδα γύρω από τη λίμνη ήταν στενή λόγω των βουνών που την περιέβαλλαν κυκλικά). Ξενοφών, IV, 6.

Ο Ξενοφών, που περιγράφει με σχολαστική φροντίδα τους τόπους που έγιναν μάρτυρες αυτού του αιφνιδιασμού, δεν μπαίνει στον κόπο να τους κατονομάσει· ξεχνά ακόμη και να μας πληροφορήσει από ποιο σημείο ο Αγησίλαος εισήλθε στην Ακαρνανία. Είναι πιθανό ωστόσο ότι αυτό έγινε από τον νότο, αφού ερχόταν από την Πελοπόννησο για να βοηθήσει, εναντίον των Ακαρνάνων, τους Αχαιούς, κυρίους τότε της Καλυδώνας και ενός τμήματος της κάτω Αιτωλίας. Η λίμνη για την οποία πρόκειται δεν μπορεί να είναι ούτε η μεγάλη *Οξερός* ούτε καν, σύμφωνα με την άποψη του Leake, ο βάλτος που βρίσκεται στα βορειοανατολικά της Κατούνας. Και οι δύο περιβάλλονται πολύ στενά από τα βουνά και δεν προσφέρουν άνετο χώρο για τη συγκέντρωση των κοπαδιών· τα φαράγγια που οδηγούν εκεί πλαισιώνονται, δεξιά και αριστερά, από πλαγιές πολύ απότομες για να επιτρέψουν, σε οποιοδήποτε σημείο, επίθεση ιππικού ή έφοδο πεζικού με τροχάδην. Τα ύψη του Κομποτή, της Κατούνας, της Κονοπίνας, του Ψαρή, που περιβάλλουν τη λίμνη της Βοδοβινίτσας, προσφέρονται πολύ καλύτερα για τις κινήσεις που αναφέρει ο Ξενοφών. Σχηματίζουν μια λεκάνη, από όπου δεν μπορεί κανείς να βγει, πράγματι, προς τον νότο, παρά μόνο από περάσματα αρκετά στενά και εύκολα στην υπεράσπιση: εκεί ορθώνονται σήμερα, πάνω σε έναν μυτερό λόφο, τα ερείπια ενός κάστρου του Μεσαίωνα, ονομαστού σε όλη τη χώρα, του *κάστρου του Αετού*.

Ο Αετός ήταν, κατά τη βυζαντινή εποχή, μια ακμάζουσα πόλη. Τα ερειπωμένα σπίτια του και οι πολυάριθμες εκκλησίες του φαίνονται κοντά στο σύγχρονο χωριό με το ίδιο όνομα, σε κάποια απόσταση από το κάστρο. Ήταν έδρα επισκόπου, υπαγόμενου στον μητροπολίτη Ναυπάκτου και Άρτας. Η πλήρης διασπορά των κατοίκων δεν χρονολογείται πέραν των εκατόν είκοσι ετών· τα χωράφια τους, που εκτείνονταν μέχρι την Κατούνα, οργώνονταν ακόμη, εκείνη την εποχή, από χίλια ζευγάρια βόδια. Ο πληθυσμός, διασκορπισμένος σήμερα στα νησιά, δεν έχει χάσει τη μνήμη της καταγωγής του, και αρκετές οικογένειες έχουν μάλιστα διατηρήσει, μέσω της παράδοσης, τα ιδιοκτησιακά τους δικαιώματα.

Το κάστρο είναι μια κατασκευή των Δεσποτών της Ηπείρου ή των Φράγκων ηγεμόνων του οίκου της Κεφαλονιάς. Την εποχή του Μελετίου, ο επίσκοπος του Αετού είχε εγκαταστήσει εκεί την κατοικία του. Πλαισιωμένο από υψηλούς πύργους, το φρούριο αυτό οφείλει το όνομά του στη θέση του πάνω σε μια απόκρημνη κορυφή, που το έκανε να μοιάζει με αετό κουρνιασμένο σε απρόσιτα βράχια ή που υπερίπταται από ψηλά. Έχει τον θρύλο του στην περιοχή. Κατά την εισβολή των Τούρκων, κατοικούνταν, λένε, από μια μάγισσα που ονομαζόταν *Κούλτσινα*. Αφού άντεξε μια μακρά πολιορκία, η Κούλτσινα κατέφυγε, για να εξασφαλίσει τη φυγή της, στα μυστικά της τέχνης της. Τοποθέτησε μουσικά όργανα που θα έπαιζαν για δεκαπέντε ημέρες, χωρίς να τα αγγίζει κανείς, ώστε να κάνει τον εχθρό να πιστεύει ότι βρισκόταν ακόμη στο κάστρο. Φρόντισε μάλιστα να φορέσει τα παπούτσια της ανάποδα, για να εμποδίσει οποιονδήποτε να την ακολουθήσει από τα ίχνη των βημάτων της, τέχνασμα που θυμίζει τον μύθο του Κάκου. Οι θρύλοι της νεότερης Ελλάδας δεν γεννήθηκαν εξ ολοκλήρου από το πνεύμα του Μεσαίωνα, όπως εκείνοι της δικής μας υπαίθρου. Σπάνια δεν αναγνωρίζει κανείς σε αυτούς κάποιο στοιχείο δανεισμένο από τις αφηγήσεις της αρχαίας μυθολογίας.

4. Ερείπια των Φοιτιών.

Τα στενά του Αετού οδηγούν στο νότιο τμήμα των υψιπέδων του Ξηρομέρου. Αυτή η περιοχή διαφέρει από εκείνη του βορρά, επειδή είναι χαμηλότερη και το έδαφος βαθαίνει περισσότερο σε σχήμα κοιλάδας. Στα ανατολικά εκτείνονται τα πέτρινα βουνά του **Λιγοβίτσι**, που οριοθετούν την πεδιάδα της Στράτου και τη λεκάνη του μικρού Οζερού σαν ένα υψηλό τείχος, αλλά από αυτή την πλευρά μοιάζουν με λόφους. Στα δυτικά, η οροσειρά του Περγαντί και του Μπούμιστου συνεχίζεται με μια σειρά από στρογγυλεμένες και καταπράσινες ράχες. Ο χώρος που περιλαμβάνεται ανάμεσα σε αυτά τα βουνά παρουσιάζει παντού γόνιμο έδαφος· είναι ένας πλατύς πυθμένας κοιλάδας, ο οποίος, χωρίς να διασχίζεται από κανένα ρυάκι, κλίνει και στενεύει προς τον νότο, καταλήγοντας σε ένα μακρύ δασωμένο φαράγγι. Στην άκρη των κλιτύων είναι παραταγμένα, σε μια διπλή γραμμή, μεγάλα χωριά με άσπρα σπίτια: ο **Μαχαλάς**, η **Μπαμπίνη**, ο **Μαχαιράς**, ο **Πρόδρομος** και η **Χρυσοβίτσα**.

Τρεις πόλεις μοιράζονταν στην αρχαιότητα αυτή την εύφορη επικράτεια. Η πρώτη και σημαντικότερη βρισκόταν ανάμεσα στα χωριά Αετός και Μπαμπίνη· τα ερείπιά της καταλαμβάνουν το βόρειο άκρο μιας μικρής σειράς από απότομους λόφους, που χωρίζει την κοιλάδα κατά μήκος. Στην ίδια τοποθεσία βρίσκεται ένα μοναστήρι, σήμερα εγκαταλελειμμένο, που ονομάζεται στην περιοχή **Παναγία της Πόρτας**, αναμφίβολα εξαιτίας κάποιας από τις πύλες της αρχαίας πόλης. Το τείχος αυτής της πόλης είναι μια παχιά κυκλώπεια κατασκευή, της οποίας η δόμηση σχηματίζει ένα αρκετά τακτικό δίκτυο, καθώς όλοι οι δόμοι είναι περίπου του ίδιου μεγέθους. Από την κορυφή όπου είναι χτισμένο το μοναστήρι, ο περίβολος κατηφορίζει σε μια μακρά πλαγιά στραμμένη προς τα βορειοανατολικά, χαμηλώνει μέχρι το επίπεδο του οροπεδίου και υψώνεται στη συνέχεια για να περιβάλει μια μικρή απομονωμένη κορυφή, στεφανωμένη με οδοντωτά βράχια, που απολήγει προς τον βορρά στη σειρά των λόφων. Αυτή η κορυφή, αν και δεν είναι το υψηλότερο σημείο της πόλης, ήταν το ισχυρότερο σημείο της, το πιο δύσκολο στην προσέγγιση, και χρησίμευε ως **ακρόπολη**. Φαίνεται ακόμη ένα τμήμα του τείχους που τη χώριζε από την υπόλοιπη θέση και τα ίχνη μιας σκάλας λαξευμένης στον βράχο που έδινε πρόσβαση σε αυτήν.

Στους πρόποδες της ακρόπολης, σε ένα κοίλο τμήμα, βρισκόταν η δημόσια πλατεία (αγορά), περιτριγυρισμένη από μεγάλα οικοδομήματα, από τα οποία δεν απομένουν παρά μόνο οι υποδομές. Ελλείπει πηγών και υδραγωγείων, είχε, κατά τη συνήθεια των πόλεων της Ακαρνανίας, τη μεγάλη της δεξαμενή, η οποία είναι τετράγωνου σχήματος και ωραίας, κανονικής κατασκευής. Προς τα δυτικά της Αγοράς βρισκόταν η κύρια πύλη, προστατευμένη από μια προεξοχή σε σχήμα δοντιού και λίγο πιο πέρα από έναν φαρδύ πύργο. Προς τα ανατολικά εκτείνεται ένα άνδηρο (ταράτσα), που στηρίζεται στον περίβολο και επενδύεται, από την πλευρά της πλατείας, από έναν τοίχο ωραίας ελληνικής δόμησης· έφερε αναμφίβολα έναν ναό στη θέση του ερειπωμένου παρεκκλησίου που βλέπει κανείς εκεί σήμερα. Λόγω μιας ιδιόμορφης διάταξης, η υποδομή αυτού του εσωτερικού ανδρήρου πλαισιώνεται από έναν τετράγωνο πύργο, προορισμένο να υπερασπίζεται, από μέσα, μια μικρή πύλη που ανοίγει εκεί κοντά, μέσα στο τείχος. Άλλες πύλες είναι ανοιγμένες σε διάφορα σημεία. Ο περίβολος ήταν οχυρωμένος με μια σειρά από οδοντώσεις (redans) και μερικούς πύργους. Αρκετοί από αυτούς τους πύργους, κυρίως οι ανατολικοί, είναι ελληνικής τεχνοτροπίας και φαίνονται να έχουν προστεθεί μεταγενέστερα. Ένας τεράστιος

κυκλώπειος πύργος, τοποθετημένος κοντά στο μοναστήρι, σχηματίζει από μόνος του ένα μικρό οχυρό, που προστάτευε την επάνω συνοικία της πόλης. Ανακαλύπτονται κατά καιρούς, γύρω από τα τείχη, αρχαίοι τάφοι, φτιαγμένοι από μεγάλες πλάκες και περιέχοντες μεγάλα μαύρα αγγεία, χωρίς παραστάσεις. Οι χωρικοί μου έδειξαν έναν από αυτούς τους τάφους, όπου είχαν βρει τέσσερις σκελετούς τον έναν πάνω στον άλλο. Η μόνη επιγραφή που συνάντησα ανάμεσα στα ερείπια είναι μια επιτύμβια επιγραφή σχεδόν σβησμένη.

Ο Θουκυδίδης τοποθετεί στην Ακαρνανία, νότια του Μεδεώνος, μια πόλη που ονομάζει **Φυτία**, την πρώτη που συναντά ο Ευρύλοχος στον δρόμο του, όταν ανεβαίνει από την πεδιάδα της Στράτου. Στον Πολύβιο, ο Φίλιππος, ερχόμενος από την Ήπειρο μέσω του Ακτίου και κατηφορίζοντας προς τον Αχελώο, καταλαμβάνει μια θέση που ο ιστορικός ονομάζει **Φοιτία**. Δύο χρόνια αργότερα, διασχίζοντας την πεδιάδα για να εισβάλει στην Αιτωλία, αφήνει στα αριστερά του τη Στράτο και στα δεξιά του την πόλη του **Φοιταίου**. Αυτά τα τρία ονόματα δεν είναι παρά διαφορετικές μορφές του ίδιου ονόματος και αναφέρονται στην ίδια πόλη, αυτήν της οποίας μόλις περιέγραφα τα ερείπια⁷⁷. Πράγματι, οι μόνοι βολικοί δρόμοι που συνδέουν την πεδιάδα του Ασπροποτάμου με τα υψίπεδα του Ξηρομέρου εκβάλλουν βόρεια των βουνών του Λιγοβίτσι, προς το χωριό Μαχαλάς: τα ερείπια της Πόρτας, τοποθετημένα απέναντι από το πέρασμα, από το οποίο απέχουν μόλις 3 χιλιόμετρα, είναι τα μόνα καλά τοποθετημένα για να ελέγχουν την πρόσβαση σε αυτό.

Έτσι, η πόλη των Φοιτιών υπερασπιζόταν την είσοδο των υψιπέδων από την πλευρά της Στράτου και κάλυπτε, ταυτόχρονα, τη Στράτο και την επικράτειά της ενάντια στις επιθέσεις που προέρχονταν από την άνω Ακαρνανία. Γι' αυτό και οι Αιτωλοί, μόλις έγιναν κύριοι της πρωτεύουσας των Ακαρνανών, έσπευσαν να καταλάβουν και αυτή την άλλη θέση και να την εντάξουν στην ομοσπονδία τους. Ο Πολύβιος διηγείται ότι βλέποντάς την να δέχεται επίθεση από τον Φίλιππο, έστειλαν αμέσως προς βοήθειά της ένα σώμα πεντακοσίων ανδρών. Η ενίσχυση έφτασε πολύ αργά: δύο ημέρες μιας πολιορκίας που πιέστηκε σθεναρά ήταν αρκετές για να αναγκάσουν τους κατοίκους να συνθηκολογήσουν. Οι Αιτωλοί στρατιώτες, προελαύνοντας κατά τη διάρκεια της νύχτας, συνάντησαν τον Φίλιππο, ο οποίος, ήδη προειδοποιημένος, τους περίμενε σε μια ευνοϊκή τοποθεσία. Επιτιθέμενος εναντίον τους, εξόντωσε ένα μέρος τους και έπιασε τους υπόλοιπους αιχμαλώτους. Αυτή η ενέργεια έλαβε χώρα πιθανότατα προς την ανάβαση του Μαχαλά. Η μεγάλη ποσότητα σιταριού που οι πολιορκητές, σύμφωνα με την αναφορά του ίδιου ιστορικού, βρήκαν συγκεντρωμένη στην πόλη, εξηγείται από τη γονιμότητα όλης αυτής της περιοχής του Ξηρομέρου.

Τα ερείπια της Πόρτας βρίσκονται στη συμβολή δύο άλλων δρόμων, οι οποίοι οδηγούν στη θάλασσα μέσα από τα βουνά της δύσης. Ο ένας κατηφορίζει στον **Μύτικα** μέσω των χωριών του **Αετού** και της **Ζάβιτσας**: ο άλλος στον κόλπο του **Αστακού** μέσω του περάσματος των **Βλιζιανών** και της μακράς κοιλάδας που καταλήγει στο **Δραγαμέστι** (Καραϊσκάκη). Πάνω σε αυτόν τον τελευταίο δρόμο, κοντά στα Βλιζιανά

77 Φυτία, Φοιτία, Φοίτεον, Φοιτία (πρόβλ. φυτεία, φυτείες, αμπελώνες): οι κάτοικοι, Φοιτιάνες. Οι μορφές με -οι- συναντώνται μόνο στις επιγραφές. Η εναλλαγή του -οι- και του -υ- είναι ιδιαίτερη στην αιολική διάλεκτο, την οποία οι Ακαρνανέες μιλούσαν σε όλη της την τραχύτητα: π.χ. Φοιτάλμιος αντί Φυτάλμιος. — Θουκ. III, 106· Πολύβ. IV, 63· V, 7· Στεφ. Βυζ.

και στο υψηλότερο σημείο του περάσματος, βρήκα μερικά λείψανα ενός μικρού δωρικού ναού, ο οποίος εξαρτάτο αναμφίβολα από τις Φοιτίες και σηματοδοτούσε, προς αυτή την κατεύθυνση, τα όρια της επικρατείας τους. Μια μεγάλη αρχαία δεξαμενή, σκαμμένη κοντά στον ναό, εξυπηρετούσε τους ταξιδιώτες που διέσχιζαν αυτά τα άνυδρα βουνά. Υπάρχει και μια άλλη παρόμοια δεξαμενή μέσα στο ίδιο το χωριό τα Βλιζιανά.

Τα συντρίμια του ναού χρησιμοποιήθηκαν για την οικοδόμηση της εκκλησίας της **Αγίας Δευτέρας**. Εντοπίζονται περίπου δέκα τμήματα κιόνων με είκοσι ραβδώσεις· θραύσματα άλλων κιόνων, ενσωματωμένων κατά το ένα τρίτο· μερικά κιονόκρανα, ένα τρίγλυφο και μεγάλος αριθμός λαξευμένων λίθων. Η διάμετρος των κιόνων είναι 0,55 μ., η πλευρά του κιονοκράνου 0,65 μ.· το τρίγλυφο έχει διαστάσεις 0,58 επί 0,38 μ. Ήταν ένα πολύ μικρό μνημείο, με αρκετά αμελή εκτέλεση, αλλά χτισμένο σύμφωνα με τους κανόνες του ελληνικού δωρικού ρυθμού. Είχαν χρησιμοποιηθεί δύο διαφορετικά είδη πέτρας: ένας σκληρός ασβεστόλιθος για τους κίονες της στοάς και για τα επιστύλια· ένα είδος γκριζου πόρου για τους ημικίονες, που χρησίμευαν πιθανώς ως παραστάδες, για τα τρίγλυφα και για τις στρώσεις του σηκού.

5. Ερείπια της Σκουρτούς και του Λιγοβιτσίου: άγνωστη πόλη και φρουρίο.

Η δεύτερη πόλη ήταν πολύ λιγότερο σημαντική. Τα ερείπιά της βρίσκονται στους πρόποδες των βουνών του **Λιγοβιτσίου**, από την πλευρά που βλέπει προς τα υψίπεδα, κοντά στον οικισμό της **Σκουρτούς**. Το τείχος, ελληνικής δόμησης, είναι χτισμένο με μεγαλύτερη κανονικότητα και φροντίδα από τους περισσότερους ακαρνανικούς περιβόλους· όμως περιβάλλει μόνο έναν μικρό κυκλικό λόφο, γύρω από τον οποίο σχεδιάζει απλώς ένα τετράγωνο με κομμένες γωνίες.

Στο εσωτερικό του περιβόλου, οι κατοικίες και τα οικοδομήματα σχημάτιζαν αρκετούς ομόκεντρους κύκλους, των οποίων το κέντρο ήταν η κορυφή του λόφου. Από αυτές τις εσωτερικές κατασκευές δεν απομένουν παρά μόνο γραμμές θεμελίων, άλλες ελληνικής και άλλες πολυγωνικής τεχνοτροπίας, καθώς και μερικά ίχνη σκαμμένα στον βράχο. Η πόλη είχε τέσσερις πύλες, εκ των οποίων η κυριότερη, στραμμένη προς τα νοτιοανατολικά, θυμίζει με τη διάταξή της την πύλη του φρουρίου των **Ελευθερών**· είναι ανοιγμένη, ομοίως, στο πλάι ενός μεγάλου τετράγωνου πύργου. Η πρόσβαση σε αυτήν προστατεύεται από ένα προκεχωρημένο οχύρωμα, ενώ παρατηρούνται στο ίδιο σημείο τα ίχνη ενός δρόμου χαραγμένου στον βράχο. Παρατήρησα, κοντά σε αυτή την πύλη, ένα πλαίσιο λαξευμένο σε έναν από τους λίθους του τείχους, προορισμένο αναμφίβολα να δεχθεί μια μικρή μαρμαρίνη πλάκα με μια επιγραφή, ίσως ένα ανάγλυφο προς τιμήν κάποιου θεού προστάτη της πόλης. Σε μικρή απόσταση από τον περίβολο, προς τα βορειοδυτικά, βρίσκεται ακόμη μια υποδομή σχηματισμένη από οριζόντιες στρώσεις, η οποία φαίνεται να ανήκει σε ναό.

Από αυτή την πόλη εξαρτάτο ένα μικρό οχυρό τοποθετημένο στην υψηλότερη κορυφή των βουνών του Λιγοβιτσίου, πάνω από ένα μοναστήρι με το ίδιο όνομα. Φτάνει κανείς εκεί από ένα επίπονο μονοπάτι, που ελίσσεται ανάμεσα σε δάση και βράχια. Ο συνταγματάρχης Leake είδε σε αυτό το μέρος μόνο μεσαιωνικά ερείπια. Πράγματι, ένα τμήμα του περιβόλου του κάστρου, σχεδόν όλοι οι πύργοι του, τα σπίτια και οι ερειπωμένες εκκλησίες που περιβάλλει, είναι κατασκευές από τούβλα ή αργολιθοδομή συνδεδεμένα με κονίαμα, κατάλοιπα μιας οχυρωμένης κώμης, σύγχρονης

με το κάστρο του Αετού. Όμως, ανάμεσα σε αυτά τα ερείπια, διακρίνονται τα ίχνη ενός μικρότερου περιβόλου, προφανώς ελληνικού, του οποίου η ακανόνιστη δόμηση προσεγγίζει την πολυγωνική. Πλαισιώνεται από δύο πύργους της ίδιας κατασκευής. Παρατήρησα, ανάμεσα στα φράγγικα ή βυζαντινά ερείπια, ένα άλλο έργο που δεν μπορεί παρά να ανάγεται στους αρχαίους Έλληνες: είναι μια μεγάλη τετράγωνη δεξαμενή, λαξευμένη στον σκληρό βράχο. Βεβαιώθηκα ότι δεν υπήρχαν, στα περίχωρα, άλλα ελληνικά ερείπια. Επομένως, εσφαλμένα ο συνταγματάρχης Leake, βασιζόμενος στην αναφορά ενός χωρικού από τη Σκουρτού, πιστεύει στην ύπαρξη ενός σημαντικού περιβόλου προς τα νοτιοανατολικά του μοναστηριού· τοποθετεί σε εκείνο το σημείο τη σημαντική πόλη της **Μητρόπολης**, η οποία, σύμφωνα με τη μαρτυρία του ίδιου του Πολυβίου, βρισκόταν πολύ πιο κοντά στον Αχελώο.

Οι Ακαρνανές δεν είχαν σε αυτά τα ύψη παρά ένα απλό φρούριο· ήταν λιγότερο μια στρατιωτική άμυνα και περισσότερο ένα παρατηρητήριο. Από εκεί, ανακάλυπταν πράγματι το κέντρο και την καρδιά της Αιτωλίας· έβλεπαν να ορθώνεται στο βάθος ο κωνικός βράχος πάνω στον οποίο στηριζόταν το **Θέρμο**, η πρωτεύουσα των εχθρών τους, και να απλώνονται τα βουνά που χρησίμευαν ως καταφύγιο στους πιο άγριους αιτωλικούς πληθυσμούς.

Αν και οι λόφοι του Λιγοβιτσίου δεν φτάνουν σε μεγάλο υψόμετρο, η πεδιάδα που εκτείνεται στα πόδια τους ανοίγει μπροστά τους ένα απέραντο αμφιθέατρο. Είναι το πιο εκτεταμένο και το πιο όμορφο τοπίο που υπάρχει σε όλο αυτό το μέρος της Ελλάδας. Τίποτα δεν λείπει από όλα όσα έχει δημιουργήσει η φύση για τη γοητεία των οφθαλμών, ούτε το πράσινο, ούτε τα νερά, ούτε οι κορυφές που συσσωρεύονται στο βάθος. Το βλέμμα ανακαλύπτει τη θάλασσα από τρεις πλευρές ταυτόχρονα και μετρά, στον ίδιο ορίζοντα, έως και έξι λίμνες διαφορετικού μεγέθους και σχήματος. Στον βορρά, πίσω από τα κύματα του Αμβρακικού κόλπου, εμφανίζονται τα βουνά των **Ιωαννίνων** και του **Σουλίου**, και πίσω από τις χαράδρες του **Βάλτου**, η **Πίνδος** και οι κορυφές των **Αγράφων**. Στον νότο, βλέπει κανείς να λάμπει μια γωνιά του Ιονίου Πελάγους και του Κορινθιακού κόλπου, και να διαγράφεται με ένα αμυδρό περίγραμμα η ακτή της **Αχαΐας**. Όμως το πιο θαυμαστό θέαμα είναι προς την Ανατολή: πέρα από τις λίμνες του Οζερού, πίσω από τη λευκή γραμμή του **Αχελώου**, ξεκινά η αιτωλική πεδιάδα, όπου εκτείνονται η μία προς την άλλη, ανάμεσα στις σκιερές πλαγιές του **Αρακύνθου** και τους τολμηρούς βράχους του **Παναιτώλιου**, οι δύο όμορφες γαλάζιες λίμνες της **Τριχωνίδας**: μοιάζουν να αναζητούν η μία την άλλη για να ενωθούν και χωρίζονται μόνο από μια ζώνη δασών. Ο ίδιος ήλιος που φλογίζει τους βράχους της Αττικής, απλώνει πάνω σε αυτά τα νερά και σε αυτά τα δάση μια απίστευτη λαμπρότητα: ένα έντονο φως πλημμυρίζει τις κορυφές, πλανιέται πάνω στις υδάτινες επιφάνειες και σβήνει μέσα στο πράσινο. Στο βάθος, η γκριζα και γυμνή κορυφογραμμή του όρους **Κόρακα** σχεδιάζει στον ουρανό την οδοντωτή γραμμή της.

6. Στενό της Χρυσοβίτσας· ερείπια των Κορόντων.

Το στενό της Χρυσοβίτσας, που κατηφορίζει ανάμεσα σε ένα διπλό περιθώριο βράχων και δασών προς τις ελώδεις λίμνες της νότιας Ακαρνανίας και προς την αρχαία χώρα των Οινιάδων, κλείνει στην είσοδό του από έναν φαρδύ λόφο, ισοπεδωμένο σε μορφή οροπεδίου. Είναι η θέση μιας ακόμη ακαρνανικής πόλης, της οποίας τα ερείπια καλύπτουν μια έκταση σχεδόν ίση με εκείνη της Πόρτας ή του Κομποτή.

Ο περίβολος είναι διπλός. Ένα πρώτο τείχος, που παραμένει όρθιο από τη βόρεια πλευρά, με τις πύλες και τους πύργους του, περιβάλλει την πεπλατυσμένη κορυφή του λόφου και σχηματίζει ένα απέραντο τετράγωνο. Ο δεύτερος περίβολος συνδέει με αυτό το οροπέδιο τις πλαγιές που κατηφορίζουν στα ανατολικά και τα βορειοανατολικά. Ο επάνω περίβολος δεν είναι, κυριολεκτικά, μια ακρόπολη· διότι είναι τουλάχιστον εξίσου εκτεταμένος με τον άλλον. Σηματοδοτεί μάλλον τα αρχαία όρια της πόλης. Καθώς οι κατοικίες επεκτάθηκαν στην ανατολική κλιτύ, κατέστη αναγκαίο να προστατευθεί αυτή η συνοικία, που διαμορφώθηκε μεταγενέστερα, με ένα νέο σύστημα οχυρώσεων.

Η διαφορά που παρατηρείται στην κατασκευή των δύο περιβόλων δεν κάνει άλλο παρά να επιβεβαιώνει αυτή την άποψη· ο επάνω είναι φτιαγμένος από κυκλώπειους δόμους, ενώ ο κάτω είναι χτισμένος με φαρδιές οριζόντιες στρώσεις, ωραίας ελληνικής τάξης. Το μόνο σημείο όπου θα μπορούσε κανείς να τοποθετήσει μια ακρόπολη είναι ένα χαμηλό ύψωμα που δεσπόζει στον λόφο προς τα νοτιοδυτικά: εκεί βρίσκεται η υποδομή ενός μικρού ναού, μερικά λείψανα ενός άλλου οικοδομήματος και, όπως πάντα, μια μεγάλη δημόσια δεξαμενή· όμως κανένας περίβολος δεν περιέβαλλε αυτό το ύψωμα.

Η διάταξη των πύργων, και στα δύο τείχη, είναι εντελώς ακανόνιστη: άλλοι είναι στενοί και τοποθετημένοι λοξά· άλλοι, πλατύτεροι από τους συνηθισμένους πύργους, μοιάζουν με πραγματικούς προμαχώνες (bastions). Εκείνοι του κυκλώπειου τείχους είναι αρκετά χονδροειδούς ελληνικής δόμησης και, παρ' όλα αυτά, δεν φαίνεται να έχουν προστεθεί εκ των υστέρων, όπως συμβαίνει αλλού. Καθώς οι πύργοι είναι έργα που απαιτούν απόλυτη σταθερότητα, είναι κατανοητό ότι προτιμήθηκε η οικοδόμησή τους με κανονικές στρώσεις: διότι οι ωθήσεις προς διάφορες κατευθύνσεις, που παράγονται από την πολυγωνική δόμηση, έχουν πολύ μεγαλύτερο αποτέλεσμα σε μια στενή επιφάνεια, περιλαμβανόμενη ανάμεσα σε δύο προεξέχουσες γωνίες, παρά στο μήκος ενός συνεχούς τείχους. Γι' αυτό, σε πολλούς κυκλώπειους περιβόλους, η δόμηση των πύργων προσεγγίζει πάντα, λίγο ή πολύ, την ελληνική κατασκευή.

Αυτή η θέση δεν υπερασπιζόταν μόνο το στενό της Χρυσοβίτσας, αλλά και ένα άλλο πέρασμα, πιο δύσκολο και πιο απόμερο, που για καιρό φοβούνταν οι ταξιδιώτες λόγω των Κλεφτών που το λυμαίνονταν: το φαράγγι του **Λυκοδόντι** (το Δόντι του Λύκου), το οποίο οδηγεί απευθείας, μέσα από τα βουνά, στην κοιλάδα του Δραγαμεστίου και στον κόλπο του Αστακού. Από αυτόν τον δρόμο, αναμφίβολα, ο Φορμίων, τον χειμώνα που ακολούθησε τη μεγάλη εκστρατεία του Κνήμου, εισήλθε στην Ακαρνανία για να εξαρθρώσει, σε ορισμένες πόλεις του εσωτερικού, τη φατρία που ήταν αντίθετη προς την Αθήνα. Είχε αποβιβαστεί στον Αστακό με οκτακόσιους άνδρες· στον δρόμο του προς τη Στράτο συναντά μια πόλη ονομαζόμενη **Κόροντα**⁷⁸, όπου αποκαθιστά τον Κύνη, πολίτη με επιρροή και αρχηγό της αθηναϊκής φατρίας. Αυτές οι λεπτομέρειες, που δίνονται από τον Θουκυδίδη, μας γνωστοποιούν το αρχαίο όνομα των ερειπίων της Χρυσοβίτσας. Τα Κόροντα βρίσκονταν έτσι στη γειτονία των Οινιάδων, των οποίων ήλεγχαν την πρόσβαση από την πλευρά της Ακαρνανίας. Αυτή η

78 Τὰ Κόροντα. Θουκ. II, 102· Στεφ. Βυζ.

μεγάλη πόλη, σύμμαχος των Πελοποννησίων, πρέπει να είχε προσπαθήσει με κάθε μέσο να επιβάλει την επιρροή της στους ασθενέστερους γείτονές της· αυτή ήταν που, πιθανότατα, υποστήριζε εκεί, όπως και στον Αστακό, το εχθρικό προς την Αθήνα κόμμα.

Όσο για τα ερείπια της Σκορτούς, είμαστε αναγκασμένοι, προκειμένου να τα ονομάσουμε, να επιλέξουμε ανάμεσα στις ακαρνανικές πόλεις που αναφέρονται από τον Στέφανο Βυζάντιο χωρίς γεωγραφικές ενδείξεις. Αν ο Μάραθος βρισκόταν στο Κομποτή και ο Μάλος στον Ψαρή, το παλαιόκαστρο στη Σκορτού ήταν ίσως η **Εστιαία** της Ακαρνανίας⁷⁹.

Στη Χρυσοβίτσα φτάσαμε στις παρυφές του δάσους της **Μάνινας**, το οποίο ανήκει ήδη στην κάτω Ακαρνανία, μια ξεχωριστή περιοχή που θα περιγράψουμε αργότερα. Πρέπει τώρα να ανεβούμε ξανά προς τον βορρά και να ξαναπιάσουμε την ορεινή ακτή του Ιονίου Πελάγους.

www.pentalofo.gr

79 Στεφ. Βυζ. στο λήμμα Έστιαία.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 6.

ΑΡΧΑΙΕΣ ΠΟΛΕΙΣ ΣΤΗΝ ΠΕΡΙΟΧΗ ΤΗΣ ΒΟΝΙΤΣΑΣ (ΚΟΡΙΝΘΙΑΚΕΣ ΑΠΟΙΚΙΕΣ)

Από το Ξηρόμερο διακρίνεται, με το όνομα **Βονιτσάνικο**, μια παραθαλάσσια περιοχή που καταλαμβάνει τη βορειοδυτική γωνία του ακαρνανικού τριγώνου και εφάπτεται στις βόρειες πλαγιές του όρους Περγαντί. Οι ακτές της, με ήπια κλίση, καμπυλώνουν και απλώνονται, τρόπον τινά, σε σχήμα χερσονήσου, παρουσιάζοντας στον κύκλο που διαγράφουν επτά βαθείς όρμους, οι οποίοι χωρίζονται από ισάριθμα προεξέχοντα ακρωτήρια. Όποιος είναι κύριος αυτών των ακρωτηρίων και των λιμένων, ελέγχει ταυτόχρονα δύο σημαντικά θαλάσσια περάσματα: το διάυλο της Λευκάδας και κυρίως το στόμιο του Αμβρακικού κόλπου. Κρατά στην εξουσία του την είσοδο αυτής της μικρής εσωτερικής θάλασσας, όπου σήμερα εισέρχονται μόνο μικρά πλοία, αλλά η οποία θα μπορούσε, με ορισμένα έργα, να γίνει ένα μεγαλοπρεπές κλειστό αγκυροβόλιο, προσβάσιμο στα μεγαλύτερα σκάφη. Το στενό χρησιμεύει ταυτόχρονα ως οδός για όσους, ταξιδεύοντας από την ξηρά και ερχόμενοι από την Ήπειρο, κατευθύνονται προς την Ελλάδα: αντί να διακινδυνεύσουν στα στενά του Βάλτου, έρχονται σχεδόν πάντα να επιβιβαστούν στην Πρέβεζα, απ' όπου αποβιβάζονται σε λιγότερο από ένα τέταρτο της ώρας στις αμμουδιές της **Πούντας**, το αρχαίο ακρωτήριο του **Ακτίου**.

Αυτή η περιφέρεια φαίνεται προορισμένη, λόγω της εξαιρετικής της θέσης, να πέφτει στα χέρια κάθε θαλάσσιας δύναμης που κυριαρχεί στο Ιόνιο Πέλαγος. Οι Κορίνθιοι στην αρχαιότητα, οι Ενετοί στους νεότερους χρόνους, την κατέλαβαν διαδοχικά και, με τις εγκαταστάσεις τους, την κατέστησαν σαν ξένη προς την υπόλοιπη Ακαρνανία. Η **Βόνιτσα** είναι η πρωτεύουσά της. Είναι ένα μικρό λιμάνι, τοποθετημένο στα βαθιά νερά ενός κόλπου που φέρει το όνομά της. Εκεί βλέπει κανείς ένα ενετικό κάστρο, στο οποίο κυμάτισε για μια στιγμή, στα τέλη του περασμένου αιώνα, η σημαία της Γαλλίας. Η πόλη, άλλοτε ακμάζουσα, παρουσιάζει σήμερα μια άθλια όψη, και μετρούνται σε αυτήν λιγότερα σπίτια παρά καλύβες. Οφείλει εν μέρει την παρακμή της στα ανθυγιεινά μιάσματα που αναδίδουν οι γύρω βάλτοι. Η χώρα της οποίας είναι έδρα, διαιρεμένη από βραχώδεις λόφους που ορθώνονται προς κάθε κατεύθυνση ανάμεσα σε δάση και καλλιεργημένες εκτάσεις, προσφέρει μεγάλη ποικιλία τοπίων. Η Βόνιτσα υπήρχε ήδη με αυτό το όνομα κατά τη βυζαντινή εποχή και αναφέρεται από τον Καντακουζηνό το έτος 1339 μ.Χ.

1. Άγιος Βασίλειος και το νησάκι της Ρούγας: Το Θύρρειον και το επίνειό του, ο Εχίνος.

Οι δρόμοι που από την κεντρική Ακαρνανία εισέρχονται στην περιοχή της Βόνιτσας διασχίζουν αρχικά μια ορεινή περιφέρεια, στενεμένη ανάμεσα στην πλαγιά του όρους Περγαντί και την ακτή του Αμβρακικού κόλπου. Στην ίδια την καμπή του βουνού, στις τελευταίες του πλαγιές που αυλακώνονται από χαράδρες και σκιάζονται σήμερα από ένα απέραντο δάσος βελανιδιάς, βρισκόταν μία από τις μεγαλύτερες πόλεις της Ακαρνανίας, η οποία ήταν κυρίαρχος του περάσματος. Ο περίβολός της, στο μέσον του οποίου μοιάζει χαμένο το σύγχρονο χωριό του **Αγίου Βασιλείου**, δεν είναι σχεδόν καθόλου λιγότερο εκτεταμένος από εκείνον της ίδιας της Στράτου. Σε όλο το τμήμα που μπόρεσα να ακολουθήσω μέσα από τις λόχμες, δεν βρήκα ούτε πύργους ούτε προεξοχές, αλλά απλώς μια συνεχή ζώνη τειχών σε κυκλώπεια δόμηση, με ίχνη ορισμένων πυλών. Αυτός ο περίβολος προστατεύεται από όλες τις πλευρές από χαράδρες, εκτός από τον βορρά, όπου χαμηλώνει προς μια μικρή πεδιάδα που ανοίγεται ανάμεσα στα δάση. Περιλαμβάνει, προς τα βορειοανατολικά, έναν υψηλό γήλοφο που ονομάζεται **Σωρός**, ο οποίος δεσπόζει σε όλες αυτές τις κλίτιες, αλλά πάνω στον οποίο αναζήτησα μάταια τα λείψανα μιας ακρόπολης.

Αντίθετα με τη συνήθεια, στο χαμηλότερο τμήμα, στην άκρη της πεδιάδας και κάτω από τα σπίτια του Αγίου Βασιλείου, ένα εσωτερικό τείχος σχηματίζει μια ξεχωριστή μικρή πόλη, μια οχυρωμένη συνοικία, που καταλαμβάνει το ένα πέμπτο ολόκληρης της πόλης. Αυτό το τείχος, κατασκευής πολύ μεταγενέστερης από το εξωτερικό τείχος, σώζεται ακόμη σήμερα σε ύψος έξι δόμων, με ωραία ελληνική δόμηση και οκτώ τετράγωνους πύργους, οι οποίοι είναι στραμμένοι προς το εσωτερικό του μεγάλου περιβόλου. Τρεις πύλες βλέπουν προς την ύπαιθρο· ανοίγουν πλευρικά, ανάμεσα σε δύο τμήματα τειχών, εκ των οποίων το ένα βρίσκεται σε υποχώρηση ως προς το άλλο. Η κάτω πόλη, έτσι προστατευμένη, αποτελούσε μια ιδιαίτερη θέση· είχε, πάνω σε ένα ύψωμα, τη μικρή της ακρόπολη, της οποίας τα τείχη, διατεταγμένα περίπου σε τετράγωνο, περιβάλλουν σήμερα μια εκκλησία της Παναγίας.

Όλη αυτή η πλευρά της πόλης ήταν η πλέον κατοικημένη και, ίσως σε κάποια εποχή, η μόνη που είχε κατοίκους. Βλέπει κανείς εκεί ακόμη, σε μεγάλο αριθμό, υποδομές σπιτιών και γραμμές ελληνικών θεμελίων. Ακολούθησα μάλιστα αρκετούς δρόμους, εκ των οποίων ένας, που κατηφορίζει αρκετά απότομα προς μια πύλη στα ανατολικά, παρουσιάζει κατά διαστήματα ίχνη πλακόστρωσης που σχηματίζει φαρδιά σκαλοπάτια. Πάνω σε ένα οροπέδιο, οριοθετημένο από τη μία πλευρά από τοίχους αντιστήριξης, βρισκόταν η **Αγορά**, με μια μεγάλη κυκλική δεξαμενή, η οποία δεχόταν πιθανώς τα νερά μιας πηγής που βρισκόταν στον άλλο περίβολο: οι κάτοικοι του Αγίου Βασιλείου βρίσκουν, προς εκείνη την κατεύθυνση, πήλινους σωλήνες που ανήκουν σε αρχαίους αγωγούς. Πέρα από το ελληνικό τείχος, ανασύρουν επίσης, σκάβοντας τα θεμέλια των σπιτιών τους, λευκές πέτρες, λαξευμένες με φροντίδα και συνδεδεμένες μεταξύ τους με χάλκινους συνδέσμους, λείψανα κάποιου σημαντικού οικοδομήματος, ενός ναού αναμφίβολα, σήμερα θαμμένου κάτω από το έδαφος.

Φαίνεται προφανές, από την απλή και μόνο εξέταση του διπλού οχυρού, ότι ο πληθυσμός, που άλλοτε ήταν διεσπαρμένος στον περίβολο του Αγίου Βασιλείου, αναγνωρίζοντας την αδυναμία να υπερασπιστεί με επιτυχία μια τόσο εκτεταμένη γραμμή τειχών, επέλεξε μια συνοικία για να συγκεντρωθεί εκεί, χτίζοντας, όπως σε πολλές πόλεις της Ακαρνανίας, ένα εσωτερικό τείχος. Συγκεντρώθηκε όχι στο

υψηλότερο και ισχυρότερο τμήμα, αλλά στο πλέον βολικό για κατοίκηση, το πλησιέστερο στα χωράφια και τη θάλασσα, εκεί όπου τα σπίτια επεκτείνονταν από μόνα τους. Μια μικρή πόλη υψώθηκε σε μια γωνιά αυτού του απέραντου στρατοπέδου καταφυγής, που αρχικά ήταν γεμάτο με διάσπαρτες κατοικίες, αλλά προοριζόταν, σε καιρό πολέμου, να υποδέχεται, μαζί με τα κοπάδια τους, τους πληθυσμούς της περιοχής.

Δεν μπορούν να διαχωριστούν από αυτά τα ερείπια εκείνα της *Ρούγας*, που βρίσκονται σε απόσταση τεσσάρων χιλιομέτρων, πάνω σε ένα αμμώδες νησάκι στο μέσον ενός κόλπου που ανοίγεται ανάμεσα στα ακρωτήρια *Βαλέρι* και *Παλαιονήσι*. Η μικρή παραθαλάσσια πόλη που υψωνόταν σε αυτό το σημείο χρησίμευε προφανώς ως λιμάνι για τη μεγάλη στρατιωτική πόλη που ήταν χτισμένη στους πρόποδες των βουνών. Οι κάτοικοι ακολουθούν ακόμη μέσα από την ύπαιθρο τα ίχνη δύο φαρδιών δρόμων για άμαξες, οι οποίοι ξεκινούν από τις πύλες της κάτω πόλης του Αγίου Βασιλείου και κατηφορίζουν προς τον κόλπο της Ρούγας. Το νησάκι περιβαλλόταν από ένα κυκλώπειο τείχος. Από αυτόν τον περίβολο δεν απομένει παρά το δυτικό τμήμα, ύψους ακόμη σχεδόν 4 μέτρων, πλαισιωμένο από έναν μεγάλο πύργο της ίδιας κατασκευής, του οποίου η βάση βρέχεται από τη θάλασσα. Τα χόρτα και οι θάμνοι κρύβουν εδώ κι εκεί τα λείψανα διαφόρων κατασκευών. Το νησάκι της Ρούγας δεν είναι ακριβώς νησί, καθώς συνδέεται με στενές λωρίδες άμμου με τις δύο πλευρές του κόλπου.

Μέσω μιας από αυτές τις φυσικές υπερυψωμένες οδούς (chaussées), φτάνει κανείς στα δασωμένα οροπέδια που σχηματίζουν το ακρωτήριο του Παλαιονησίου· σε απόσταση μερικών εκατοντάδων βημάτων, συναντά κανείς εκεί την υποδομή ενός μεγάλου οικοδομήματος, το οποίο φαίνεται να είναι ναός· απομένουν μόνο τρεις κανονικές στρώσεις, των οποίων οι πέτρες είναι λαξευμένες με ανάγλυφη επιφάνεια (*bossages*), και ένα θραύσμα λείου κίονα. Χαμηλότερα, στην ακτή, φαίνονται τα ερείπια ενός ρωμαϊκού λουτρού χτισμένου με την τεχνική του *blocage*.

Η άλλη αμμώδης λωρίδα οδηγεί στους πρόποδες των υψωμάτων όπου βρίσκεται σήμερα ο οικισμός *Τσούγκρια*. Υπήρχε άλλοτε σε αυτή την κατεύθυνση μια λιθόστρωτη οδός, της οποίας τα συντρίμια φαίνονται κάτω από τα νερά. Ο ίδιος ο λόφος της Τσούγκριας κατοικούνταν στην αρχαιότητα και φέρει ίχνη ελληνικών θεμελίων.

Σύμφωνα με τους αρχαίους συγγραφείς, τα ερείπια του Αγίου Βασιλείου είναι πιθανώς εκείνα του *Θύρρειου*⁸⁰. Αναζήτησα μάταια κάποια επιγραφή που να επιβεβαιώνει τη μάλλον ασαφή μαρτυρία των κειμένων: βρήκα μόνο επιτύμβιες στήλες που έφεραν ονόματα ανδρών ή γυναικών, χωρίς να υποδηλώνουν την πατρίδα τους (Κλειώ, Έρωσις, Αριστονεΐα, Αμφιλαΐδης)⁸¹. Κανένας γεωγράφος δεν μιλά για το Θύρρειον. Εντούτοις, η πόλη αυτή εμφανίζεται στην ιστορία ως μια πολύ σημαντική θέση, η οποία υπήρξε μάλιστα, κατά τους τελευταίους χρόνους, ο τόπος συνεδρίασης της γενικής συνέλευσης των Ακαρνάνων. Κατελάμβανε μια πολύ ισχυρή θέση και οι κάτοικοί της ήταν φημισμένοι για τον πολεμικό τους χαρακτήρα⁸².

80 Θύρρεον (πρβλ. Νομίσματα), Θύρεον, Θύριον, Θούριον.

81 Βλ. Ακαρνανικές Επιγραφές (Inscr. acarnaniennes).

82 «Θυριεῦσι δὲ μάλα καὶ ἀνδρασιν ἀλκίμοις καὶ χωρίον καρτερόν ἔχουσιν ἐπολέμει.» (Πολέμησε εναντίον των Θυριέων, που ήταν άνδρες πολύ ανδρείοι και κατείχαν οχυρή θέση). Ξενοφών, Ελληνικά, VI, 2.

Βλέπουμε ακόμη ότι βρισκόταν στο τμήμα της Ακαρνανίας που γειτνιάζει με τη Λευκάδα και τις κορινθιακές αποικίες. Τα ωραία νομίσματα από χρυσό, άργυρο και χαλκό, που μαρτυρούν ακόμη και σήμερα τον πλούτο της, φέρουν συχνά τον κορινθιακό τύπο. Λόγω της γεωγραφικής της θέσης, καθώς και για λόγους πολιτικούς και εμπορικούς, είχε βρεθεί υπό την επιρροή της Κορίνθου και ίσως είχε συνάψει συμμαχία με τις κορινθιακές αποικίες.

Ήταν αρκετά κοντά στη θάλασσα, αφού δέχθηκε επίθεση από τον ναύαρχο Ιφικράτη, τον οποίο ένας αθηναϊκός στόλος είχε αποβιβάσει στην ακτή, και αργότερα απειλήθηκε από μια επιδρομή Αιτωλών πειρατών⁸³. Ωστόσο, σύμφωνα με τον Τίτο Λίβιο, πρέπει να τοποθετηθεί σε κάποια απόσταση από την ακτή του Ακτίου και το διάυλο της Λευκάδας, που αποτελούν από εκείνη την πλευρά το έσχατο όριο της Ακαρνανίας. Κατά την εισβολή του Αντιόχου, αναφέρεται, μετά τον Μεδεώνα, ως μία από τις οχυρώσεις της ηπειρωτικής Ακαρνανίας⁸⁴. Ο βασιλιάς της Συρίας, που μόλις είχε αιφνιδιάσει την πρώτη και την είχε καταλάβει, βαδίζει αμέσως κατά του Θυρρείου· βρίσκοντας όμως τις πύλες κλειστές και τα τείχη επανδρωμένα με στρατιώτες, αναγκάζεται να υποχωρήσει. Η Ακαρνανία είχε, γύρω σε εκείνη την εποχή, περιοριστεί σχεδόν στην περιοχή της Βόνιτσας: οι προηγούμενες λεπτομέρειες ταιριάζουν απόλυτα στα ερείπια του Αγίου Βασιλείου, που ελέγχουν την είσοδο αυτής της περιφέρειας. Το ίδιο το όνομα του Θυρρείου (**θύρα**, **θυρεός**) υποδηλώνει μια ισχυρή θέση σε ένα σημαντικό πέρασμα.

Η πόλη αυτή βρισκόταν έτσι κοντά στον Αμβρακικό κόλπο, με τον οποίο επικοινωνούσε μέσω του μικρού λιμένος της Ρούγας. Πρέπει όμως να είχε και συχνές επικοινωνίες με το Ιόνιο Πέλαγος, μέσω του κόλπου της **Ζαβέρδας** (σημερινή Πάλαιρος), από τον οποίο απέχει μόνο τρεις λεύγες. Φαίνεται πιθανό ότι είχε και σε εκείνη την ακτή ένα σημείο αποβίβασης, μια «σκάλα», για τα πλοία που ήθελαν να αποφύγουν τον μεγάλο κύκλο του Αμβρακικού κόλπου. Από εκεί αναμφίβολα είδε να φτάνουν ο Ιφικράτης και οι Αιτωλοί πειρατές· και, αργότερα, ένας εντελώς ειρηνικός επισκέπτης, ο **Κικέρων**, ο οποίος, επιστρέφοντας από την επαρχία του και μεταβαίνοντας δια θαλάσσης στην Ιταλία, έκανε στάση κατά μήκος της ακαρνανικής ακτής. Κατά τη διάρκεια αυτού του αργού παράπλου, διατηρεί ενεργή αλληλογραφία με τον αγαπημένο του Τίρωνα, τον οποίο άφησε άρρωστο στην Πάτρα, και χρονολογεί κάθε επιστολή από τον τόπο όπου γράφει. Την όγδοη ημέρα πριν από τις ειδούς του Νοεμβρίου, εγκαταλείπει νωρίς το πρωί τον κόλπο του Μύτικα, όπου βρισκόταν τότε η πόλη της **Αλυζίας**· την επομένη, έχει φτάσει στο λιμάνι της Λευκάδας, από όπου αναχωρεί πριν από το βράδυ. Σε αυτό το μεσοδιάστημα πηγαίνει να περάσει δύο ώρες στο Θύρρειον, όπου γίνεται δεκτός, όπως αφηγείται, στο σπίτι ενός πλούσιου πολίτη ονόματι Ξενομένης⁸⁵. Έχει λοιπόν σταματήσει, την πρώτη ημέρα, στον κόλπο της Ζαβέρδας, όπου αποβιβάστηκε. Γιατί δεν κατευθύνθηκε τότε προς μια μικρή πόλη πιο

83 Πολύβιος, IV, 6.

84 Τίτος Λίβιος, XXXVI, 11, 12.

85 Cicero, Epist. famil., 16, 5: «Duas horas Thyrei fuimus, Xenomenes hospes, κλπ.» (Μείναμε δύο ώρες στο Θύρρειον, φιλοξενούμενοι του Ξενομένη...). — Από μια παράξενη σύμπτωση, το όνομα του Ξενομένη παρατηρείται σε αρκετά από τα ωραία νομίσματα του Θυρρείου.

κοντά στη θάλασσα, της οποίας τα ερείπια είναι γνωστά σήμερα με το όνομα **Κεκροπούλα**; Λόγοι που δεν γνωστοποιεί, ίσως η απλή επιθυμία να δει τον Ξενομένη, τον οικοδεσπότη του, τον ώθησαν να επισκεφθεί κατά προτίμηση τη μεγάλη πόλη του Θυρρείου, παρόλο που η απόσταση ήταν σχεδόν τριπλάσια.

Τα ερείπια που συναντά κανείς εδώ κι εκεί, σε μια απόσταση τριών λευγών, κατά μήκος του δρόμου από τον Άγιο Βασίλειο προς τη Ζαβέρδα, αποδεικνύουν ότι οι αρχαίοι κάτοικοι είχαν διαμορφώσει, προς αυτή την κατεύθυνση, μια οδό μέχρι το Ιόνιο Πέλαγος. Αυτά τα ερείπια είναι:

1. Κοντά στο χωριό **Μοναστηράκι**, η υποδομή ενός μεγάλου οικοδομήματος, χτισμένου στην άκρη των τρεχούμενων νερών που αναβλύζουν σε εκείνο το σημείο.
2. Πιο πέρα, προς τον οικισμό **Κονιδάρι**, ανάμεσα σε ορισμένους αρχαίους τάφους, οι διάσπαρτες πέτρες ενός μικρού μνημείου, διακοσμημένου με ιωνικά κυμάτια και οδόντες.
3. Πιο κοντά στη Ζαβέρδα, τα λείψανα ενός μεγάλου τετράγωνου πύργου, ονομαζόμενου **Κακαβούλα**, πλάτους 18 βημάτων επί 11 βάθους, χτισμένου με οριζόντιες στρώσεις.
4. Στο ίδιο σημείο, αλλά πάνω σε μια σχεδόν απρόσιτη κορυφογραμμή που δεσπόζει σε ένα μονοπάτι στα βουνά, το μικρό κυκλώπειο οχυρό του **Ξυλόκαστρου**, ένα είδος πύργου με στενωμένο σχήμα και χονδροειδή δόμηση. Αυτά τα αρχαία κατάλοιπα είναι άλλα τόσα ορόσημα που χρησιμεύουν για να σηματοδοτήσουν τη διαδρομή που ακολούθησε ο Κικέρων, μια οδό πολυσύχναστη από όλους εκείνους που ήθελαν να φτάσουν στο Θύρρειον χωρίς να εισέλθουν στον Αμβρακικό κόλπο.

Όσο για τη μικρή παραθαλάσσια πόλη της Ρούγας, ένα όνομα που αναφέρεται από τον Πλίνιο ανάμεσα σε εκείνα των ακαρνανικών πόλεων που βρίσκονταν στον Αμβρακικό κόλπο φαίνεται να της ταιριάζει: είναι το όνομα **Εχίνος**, το οποίο προσδιορίζει κυριολεκτικά ένα είδος πολύποδα, ένα ακανθώδες μαλάκιο που ζει στη θάλασσα. Η θέση του φρουρίου στο μέσον των υδάτων ή, αν προτιμάτε, η αφθονία αυτών των ζώων στις γύρω ακτές, θα εξηγούσε αυτή την ονομασία. Μια πόλη της Φθιώτιδας, τοποθετημένη επίσης στην ακτή της θάλασσας, έφερε το ίδιο όνομα. Ο Εχίνος της Ακαρνανίας, ως μικρό λιμάνι γειτονικό της Νικόπολης, είχε καταφέρει να διατηρήσει μέχρι την εποχή του Πλίνιου μια κάποια σημασία· ενώ το Θύρρειον είχε χάσει, ήδη από τη βασιλεία του Αυγούστου, το μεγαλύτερο μέρος των κατοίκων του, οι οποίοι κλήθηκαν να αυξήσουν τον πληθυσμό της μεγάλης πόλης που ίδρυσε ο αυτοκράτορας⁸⁶.

86 Anthol. graec., XI, 1.

2. Λόφος του Αϊ-Λιά· Ηράκλεια της Ακαρνανίας.

Εισερχόμαστε τώρα στην κυρίως κοιλάδα της Βόνιτσας. Αρδεύεται από ένα ρυάκι, το μοναδικό ρεύμα τρεχούμενου νερού που βρίσκεται σε όλο το Ξηρόμερο. Πηγάζει από την ίδια την πλαγιά του όρους Περγαντί, κοντά στο χωριό Μοναστηράκι, πάνω σε ένα οροπέδιο που η δροσιά και η κίνηση των υδάτων, το ύψος και η ομορφιά των πλατάνων που το περιβάλλουν, του χάρισαν το προσωνύμιο **Παραδείσι**. Από αυτά τα ύψη το ρυάκι κατηφορίζει στην κοιλάδα και χύνεται στον κόλπο, διασχίζοντας την πόλη.

Η Βόνιτσα, λόγω του πολιτικού και στρατιωτικού ρόλου που έπαιξε για καιρό, αντιπροσωπεύει την αρχαία πόλη του **Ανακτορίου**, την κύρια πόλη των Κορινθίων σε αυτή την ακτή. Όμως εσφαλμένα θεωρήθηκε ότι κατείχε τη θέση της: αν βρίσκονται στη Βόνιτσα ορισμένες αρχαιότητες, αυτές έχουν μεταφερθεί από τα περίχωρα. Η πόλη της οποίας η μικρή αυτή κοιλάδα αποτελούσε άλλοτε την επικράτεια, βρισκόταν περίπου μια λεύγα από τη θάλασσα, πάνω σε μια αλυσίδα λόφων ή μάλλον απόκρημνων βράχων, που εκτείνονται στα ανατολικά της Βόνιτσας και σχηματίζουν με τις προεκτάσεις τους το ακρωτήριο **Γελάδα**. Τα ερείπιά της εντοπίζονται πάνω σε ένα περιορισμένης έκτασης οροπέδιο, γειτονικό μιας κορυφής που ονομάζεται **Αϊ-Λιάς** (Hos Hillias). Από σχεδόν όλες τις πλευρές, απότομες κλίσεις άνω των 400 μέτρων καθιστούν τη θέση σχεδόν απρόσιτη. Ο Μελέτιος μιλά ήδη για αυτό το μέρος, το οποίο αποκαλεί Αϊλιά· εκεί αποκρυπτογράφησε μια αξιοπερίεργη επιγραφή που κάνει λόγο για ένα άγαλμα του Ηρακλή, στημένο από κάποιον Λαφάνη στον ιερό περίβολο του Απόλλωνα, έργο του γλύπτη Μαχάτα⁸⁷.

Ήταν μια μικρή μόνο πόλη, της οποίας τα τείχη, στεφανώνοντας τις άκρες του οροπεδίου, σχηματίζουν ένα είδος σταυρού ή αστεριού με τέσσερις κλάδους. Απομένουν από αυτά τα τείχη μόνο ορισμένα τμήματα των στρώσεων αντιστήριξης. Ο χαρακτήρας της κατασκευής δεν θυμίζει σε τίποτα τις τραχιές ακροπόλεις της Ακαρνανίας. Είναι μια δόμηση κομψή και κανονική, από επιμήκεις λευκές πέτρες, που θυμίζει μάλλον τα φρούρια του Ραμούντα ή των Ελευθερών. Ορισμένα αξιοπερίεργα θραύσματα που βρήκα περιδιαβαίνοντας τα ερείπια δείχνουν ότι ο πληθυσμός που ήταν εγκατεστημένος άλλοτε σε αυτά τα ύψη είχε μεγαλύτερη μέριμνα για τις τέχνες και την κομψότητα από τους κατοίκους των περισσότερων ακαρνανικών πόλεων. Σε ένα παλιό παρεκκλήσι που βρίσκεται στο κέντρο του περιβόλου, εξεπλάγην παρατηρώντας ανάμεσα στα συντρίμια, δίπλα σε μια ραβδωτή βάση λεκάνης και ένα θραύσμα κίονα, αρχιτεκτονικά κοσμήματα από οπτή γη (τερακότα), επικαλυμμένα με στόκο και χρώματα, λείψανα γείσων ή υδρορροών που είχαν πέσει από τη στέγη ενός αρχαίου ναού. Το πιο ενδιαφέρον από αυτά τα θραύσματα είναι ένα παχύ κομμάτι λευκής οπτής γης, που φέρει ανάγλυφη μια ανθέμιο ωχρού κίτρινου χρώματος, η οποία ξεχωρίζει πάνω σε κόκκινο βάθος· φαίνεται ακόμη η στρογγυλή τρύπα που χρησίμευε για τη σύνδεση αυτού του κομματιού με τα επόμενα μέσω ενός μικρού χάλκινου κυλίνδρου.

87 Boeck., Corp. Inscr., n° 1794.

Στα νότια, η πόλη εκτεινόταν πιθανώς έξω από τα τείχη, σε ένα έδαφος με ήπια κλίση, όπου βρίσκονται τα ερείπια ενός εγκαταλελειμμένου χωριού. Εκεί βρίσκεται ένα άλλο παρεκκλήσι χτισμένο με μεγάλες ελληνικές πέτρες, προερχόμενες από ένα αρχαίο οικοδόμημα. Εκεί διάβασα επίσης, πάνω σε μια στήλη, το όνομα **Απέλλιχος**. Όμως το σημαντικότερο μνημείο ήταν ένας μεμονωμένος ναός, τοποθετημένος στην κοιλάδα, σε ίση απόσταση από την πόλη και τη θάλασσα. Φαίνονται ακόμη οι υψηλές υποδομές του, που περιβάλλουν εν μέρει το ύψωμα της **Μαγούλας**. Από την ανατολική πλευρά, ο τοίχος είναι μιας πολύ ωραίας ελληνικής κατασκευής· στα νότια και στα δυτικά, η δόμηση προσεγγίζει την πολυγωνική: στον βορρά, ο βράχος είναι γυμνός και παρατηρούνται εκεί τα ίχνη ενός ανηφορικού δρόμου που έδινε πρόσβαση στην πλατφόρμα.

Σε όλες αυτές τις ενδείξεις, πρέπει να αναγνωρίσουμε μία από τις μικρές κορινθιακές πόλεις που είχαν εγκατασταθεί σε αυτή την ακτή· όχι τη σημαντική παραθαλάσσια πόλη του Ανακτορίου, αλλά κάποια οχυρή θέση, ιδρυμένη αναμφίβολα από εκείνη και υποκείμενη στην επιρροή της. Οι θεοί που οι κάτοικοι τιμούσαν με ιδιαίτερη λατρεία, δεν ήταν ο Ηρακλής, ο δωρικός ήρωας, και ο Απόλλων, αναμφίβολα ο **Άκτιος Απόλλων**, η μεγάλη θεότητα των Ανακτοριέων; Η τοποθεσία ταιριάζει στην **Ηράκλεια** της Ακαρνανίας, την οποία οι τύποι που αναπαρίστανται στα μετάλλιά της την κατατάσσουν μεταξύ των αποικιών της Κορίνθου, και την οποία ο Πλίνιος αναφέρει ως μία από τις πόλεις του Αμβραχικού κόλπου⁸⁸. Μπορούμε να υποθέσουμε ότι όφειλε το όνομά της στη γειτνίαση ενός ναού του Ηρακλή, σεβαστού από όλους τους Δωριείς αυτής της ακτής, και χτισμένου στον λόφο της Μαγούλας. Ο ναός του Απόλλωνα, όπου ο Λαφάνης είχε αφιερώσει ένα άγαλμα του Ηρακλή, ήταν αντίθετα τοποθετημένος στα ύψη του Αϊ-Λιά. Το παρεκκλήσι όπου βρήκα βαμμένα κεραμίδια, πιθανότατα υψώθηκε στη θέση του, και είναι αναμφίβολα στο ίδιο σημείο που βρισκόταν η επιγραφή που αποκρυπτογράφησε ο Μελέτιος.

Άγιος Πέτρος και η Πούντα: Ανακτόριο και Άκτιο.

Σύμφωνα με τη διπλή μαρτυρία του Θουκυδίδη και του Στράβωνα, η πρωτεύουσα αυτών των κορινθιακών αποικιών και το κύριο εμπορικό κέντρο της Ακαρνανίας, το **Ανακτόριο**, υψωνόταν πάνω σε μια χερσόνησο γειτονική του Ακτίου και στην ίδια την άκρη του στενού που δίνει πρόσβαση στον Αμβραχικό κόλπο· από το Άκτιο μέχρι το Ανακτόριο υπολογίζαν 40 στάδια (7 χιλιόμετρα)⁸⁹. Παρά την ακρίβεια αυτών των πληροφοριών, κανείς δεν είχε σκεφτεί, πριν από τον συνταγματάρχη Leake, να τοποθετήσει την πόλη του Ανακτορίου στο λιμάνι του **Αγίου Πέτρου**, σχαμμένο στην άκρη μιας προεξοχής που ονομάζεται ακρωτήριο Παναγία, απέναντι από το ακρωτήριο του Ακτίου. Αυτές οι δύο προεξοχές, προχωρώντας προς την ακτή της Ηπείρου, σχηματίζουν ένα μικρό κλειστό αγκυροβόλιο, το οποίο είναι σαν ο προθάλαμος του Αμβραχικού κόλπου και που οι ναυτικοί ονομάζουν **Πρόκολπο**. Εκεί ήταν που, γύρω στο έτος 630 π.Χ., ο Εχιάδης και ο Πυλάδης, νόθοι γιοι του τυράννου Κυψέλου, ίδρυσαν μια πόλη που έμελλε να εξασφαλίσει στους Κορινθίους αποίκους,

88 Πρόβλ. Στέφ. Βυζ.

89 «Ανακτόριον ἐπὶ χερσονήσου ἰδρῦμενον, Ἀκτίου πλησίον. Τοῦ δ' ἱεροῦ τετταράκοντα μὲν σταδίους ἀπέχει τὸ Ἀνακτόριον, ἐν τῷ κόλπῳ ἰδρῦμενον.» (Το Ανακτόριο είναι χτισμένο πάνω σε χερσόνησο, κοντά στο Άκτιο. Απέχει σαράντα στάδια από το ιερό, χτισμένο μέσα στον κόλπο). Στράβων, X, 2, 7.

εγκατεστημένους στον κόλπο, την ελεύθερη είσοδο και την πλήρη κατοχή αυτής της εσωτερικής θάλασσας, καθιστώντας την σαν μια κορινθιακή λίμνη. Άνθρωποι από την Κέρκυρα, καταγόμενοι από την ίδια μητρόπολη, ήρθαν να αυξήσουν τον πληθυσμό, και το Ανακτόριο υπήρξε έκτοτε μια κοινή αποικία της Κορίνθου και της Κέρκυρας⁹⁰.

Ο συνταγματάρχης Leake δεν βρήκε, γύρω από τους χαμηλούς λόφους που περιβάλλουν το μικρό λιμάνι του Αγίου Πέτρου, παρά μόνο έναν κύκλο ελληνικών θεμελίων. Προς τα νοτιοανατολικά, φαινόταν ακόμη μια σειρά από τετράγωνους πύργους, πολύ κοντά ο ένας στον άλλο και ισοπεδωμένοι στο επίπεδο του εδάφους, και, προς τα βορειοανατολικά, πάνω σε έναν επίπεδο λόφο που έκλεινε την είσοδο του λιμανιού, αναγνωριζόταν η θέση μιας ακρόπολης. Αυτά τα ίδια τα θεμέλια έχουν σήμερα εξαφανιστεί: ο Αλή-Πασάς, αναζητώντας υλικά για να χτίσει τα οχυρά της Πούντας, εκμεταλλεύτηκε αυτό το λατομείο από έτοιμες λαξευμένες πέτρες, που έβρισκε στην άκρη της θάλασσας· και δεν μπόρεσα να αναγνωρίσω το σχήμα του περιβόλου και τον αριθμό των πύργων παρά μόνο από τα χαντάκια που έσκαψαν οι εργάτες του: ένας μεγάλος αριθμός δόμων παραμένει ακόμη συσσωρευμένος στην ακτή. Στη Βόνιτσα μου έδειξαν μια στήλη που βρέθηκε στους λόφους του Αγίου Πέτρου, η οποία έφερε το όνομα μιας γυναίκας από τη Ζάκυνθο, της Χαιρίππας· οι κάτοικοι με διαβεβαίωσαν ότι συχνά ξέθαβαν, σε αυτούς τους τάφους, πολύτιμα αντικείμενα από χρυσό και ασήμι.

Όσο μπορεί κανείς να κρίνει από λείψανα τόσο σβησμένα, το Ανακτόριο δεν ήταν μια πολύ μεγάλη πόλη· απείχε πολύ από το να ισούται, σε έκταση περιβόλου και αριθμό κατοίκων, με τις κύριες πόλεις της Ακαρνανίας. Ως στρατιωτική θέση, η τοποθεσία της ήταν αδύναμη. Οι Κορίνθιοι άποικοι δεν είχαν επιλέξει, κατά το παράδειγμα των πολεμικών πληθυσμών ανάμεσα στους οποίους ήρθαν να εγκατασταθούν, κάποιον δύσβατο λόφο, μακριά από την ακτή· αρκούμενοι στο να εγκαταστήσουν, στην άκρη της θάλασσας, αποθήκες όπου θα κατέβαιναν για να κάνουν εμπόριο. Άνθρωποι του εμπορίου πάνω απ' όλα, ήξεραν ότι ο χρόνος και ο κόπος είναι αξίες που πρέπει κανείς να εξοικονομεί· χρειάζονταν τη θάλασσα σε κοντινή απόσταση, στο ίδιο το κέντρο των τειχών τους, και τη λιγότερη δυνατή απόσταση ανάμεσα στα σπίτια και τα πλοία τους. Το Ανακτόριο ήταν ένα από αυτά τα εμπορεία, όπως οι Έλληνες είχαν σπείρει σε όλες τις ακτές της Μεσογείου, προορισμένα να πέσουν αργά ή γρήγορα στα χέρια των ιθαγενών, εφόσον οι τελευταίοι γίνονταν ικανοί να σχηματίσουν μια ισχυρή και διαρκή συμμαχία.

Η εποχή της μεγαλύτερης ακμής του είναι προγενέστερη του Πελοποννησιακού Πολέμου. Τότε, παρά την απόστασή της, η πόλη αυτή συμμετέχει στα μεγάλα γεγονότα που ενδιαφέρουν την ελληνική φυλή: το όνομα των *Ανακτοριέων* φιγουράρει ακόμη και σήμερα, δίπλα σε εκείνο των Αμβρακιωτών και των Κορινθίων, πάνω στους χάλκινους όφεις που στήριζαν, στον ναό των Δελφών, τον χρυσό τρίποδα των Πλαταιών⁹¹. Αργότερα, αφού καταλήφθηκε από τους Κορινθίους κατά τον πόλεμό τους εναντίον της Κέρκυρας και έγινε καθαρά κορινθιακή, ενεπλάκη στις μεγάλες

90 Στράβων, X, 2, 8. Νικολ. Δαμασκηνός, fragm. III, 392. Θουκυδίδης, I, 55.

91 ΛΕΥΚΑΔΙΟΙ : FANAKTOPIEΣ. Επιγραφή της Στήλης των Όφειων στην Κωνσταντινούπολη. Πρβλ. Ηρόδοτος, IX. Οι Ακαρνανές έλεγαν λοιπόν Φανακτόριον. Βρήκα στην περιοχή ένα αξιοπερίεργο ίχνος της αιολικής δασείας: είναι η λέξη χάος, που προφέρεται χάζος και χρησιμοποιείται με την κυριολεκτική της σημασία για να δηλώσει τον κρημνό, το βράθρο.

εκστρατείες των Πελοποννησίων κατά της Ακαρνανίας. Όμως η καταστροφή των Αμβρακιωτών ενόπιον του Αμφιλοχικού Άργους τη στέρησε από το κύριο στήριγμά της σε αυτές τις περιοχές: το 425 π.Χ., δεχόμενη επίθεση από τους Ακαρνάνες και τον αθηναϊκό στόλο της Ναυπάκτου, παραδόθηκε με προδοσία. Οι Κορίνθιοι εκδιώχθηκαν και αντικαταστάθηκαν από αποίκους που ήρθαν από όλη την Ακαρνανία. Το Ανακτόριο, από εκείνη τη στιγμή, δεν έχει πια ιστορία. Γνωρίζουμε μόνο ότι κατά την εποχή του Αυγούστου μεγάλο μέρος των κατοίκων του μεταφέρθηκε στη Νικόπολη. Εντούτοις, η εξαιρετική θαλάσσια θέση του τού διατήρησε μια κάποια σημασία: έγινε το επίγειο, η αγορά της νέας πόλης⁹².

Το περίφημο ακρωτήριο του **Ακτίου**, που σχημάτιζε την είσοδο του Αμβρακικού κόλπου, αποτελούσε μέρος της επικράτειας του Ανακτορίου. Οι Ανακτοριείς ήταν αρχικά οι μόνοι κύριοι του φημισμένου ναού του Απόλλωνα που υψωνόταν σε αυτή την αμμόδη παραλία⁹³. Τα νομίσματά τους, που φέρουν ως έμβλημα την κεφαλή του θεού ή τη λύρα του, επιβεβαιώνουν σε αυτό το σημείο τις πληροφορίες της ιστορίας. Δεν γνωρίζουμε αν ο ναός υπήρχε πριν από την άφιξη της κορινθιακής αποικίας· όμως τα νομίσματα και οι επιγραφές μάς δείχνουν ότι μετά την κατάληψη του Ανακτορίου από τους Ακαρνάνες, έγινε το θρησκευτικό κέντρο όλης της Ακαρνανίας⁹⁴. Εκεί τελούνταν γυμνικοί αγώνες, όπου οι νικητές κέρδιζαν ως έπαθλο ένα στεφάνι. Ο Αύγουστος, μετά τη νίκη του επί του Αντωνίου, δεν έκανε παρά να επεκτείνει το αρχαίο ιερό και να το κοσμήσει, αφιερώνοντας στον θεό οκτώ πλοία από τον ηττημένο στόλο: υπήρχε ένα από κάθε μέγεθος, από την τριήρη μέχρι τη γαλέρα με δέκα σειρές κουπιών. Θέσπισε την επίσημη εορτή των **Ακτίων**, η οποία επαναλαμβανόταν κάθε πέντε χρόνια. Στις ασκήσεις της πάλης, στις ιπποδρομίες, στους μουσικούς και ποιητικούς διαγωνισμούς, είχε προσθέσει και ναυμαχίες, σε ανάμνηση της νίκης του⁹⁵. Ο Πλίνιος και ο Στέφανος ο Βυζάντιος είναι οι μόνοι που κάνουν μνεία μιας ρωμαϊκής αποικίας, ιδρυμένης σε αυτό το μέρος από τον αυτοκράτορα, υπό το όνομα **Άκτια**⁹⁶.

Οι ταξιδιώτες έχουν προ πολλού αναγνωρίσει, προς το μέσον της μακράς αμμόδους λωρίδας, σε σχήμα αιχμής, που οι Έλληνες ονόμαζαν **Ακτή** και οι Ενετοί θαλασσοπόροι ονόμασαν **Πούντα**, τη θέση του Ακτίου. Ένας εκτενής ορθογώνιος περίβολος, έργο προφανώς ρωμαϊκό, φτιαγμένο από πέτρες και κονίαμα, και ανήκον σε αυτό το είδος κατασκευών που ονομάζονται **δικτυωτές** (*opus reticulatum*), είναι ό,τι απομένει από τις επεκτάσεις και τα κτίσματα του Αυγούστου. Ήταν ο περίβολος, το ιερό τέμενος του Απόλλωνα· το μέρος αυτό, όταν οι Ενετοί κατείχαν την Πρέβεζα, ήταν ακόμη φυτεμένο με ένα μεγαλοπρεπές δάσος πορτοκαλεών. Η κατοικία του θεού ήταν στο κέντρο. Το έδαφος έκρυβε ακόμη μερικές πέτρες από τα θεμέλια, τις οποίες ο Αλή-Πασάς έβαλε να ξεθάψουν, όπως και στον Άγιο Πέτρο, για να χτίσει τα φρούριά

92 Έμποριον. Στράβων, X, 2, 2. — Θουκυδίδης, IV, 49.

93 «Έν Ακτίω τῆς Ανακτορίας γῆς οὗ τὸ ἱερόν τοῦ Ἀπόλλωνός ἐστιν, ἐπὶ τῷ στόματι τοῦ Ἀμβρακικοῦ κόλπου.» (Στο Ἄκτιο τῆς Ανακτορικῆς γῆς ὅπου εἶναι τὸ ἱερό τοῦ Ἀπόλλωνα, στο στόμιο τοῦ Ἀμβρακικοῦ κόλπου). Θουκυδίδης, I, 47.

94 Boeck., Corp. Inscr., 1793. Πρὸβλ. τὴ συλλογὴ τοῦ κ. Lebas, ὅπου αὐτὲς οἱ ἐπιγραφές τοῦ Ακτίου εἶναι σε μεγαλύτερο ἀριθμό.

95 Νέων ἄμιλλαι. — Ναὸν μεῖζω ὠκοδόμησεν. (Αγώνες πλοίων. — Ἐκτίσε μεγαλύτερο ναό). Δίων Κάσσιος, I, 12.

96 Στέφ. Βυζ., στο λήμμα Ἄκτια. Πλίνιος, IV, 2.

του: τα χαντάκια που διέταξε να ανοιχτούν σχεδιάζουν ακόμη στο έδαφος την κάτοψη του ναού. Στο ίδιο μέρος βρέθηκαν πολλές επιγραφές, όπου γίνεται μνεία των ιερέων του *Ακτίου Απόλλωνος*. Πρόκειται για ψηφίσματα της γενικής συνέλευσης των Ακαρνάνων, που απένειμαν το δικαίωμα της προξενίας σε διάφορα πρόσωπα· τα ψηφίσματα αυτά ήταν πιθανώς χαραγμένα, κατά τη συνήθεια, στις παραστάδες του σηκού. Από εκεί προέρχονται επίσης δύο γλυπτά σε γκρίζα πέτρα, που αναπαριστούν το ένα έναν όφι και το άλλο μια κεφαλή Σειληνού, τα οποία κοσμούν τώρα την πύλη του τουρκικού φρουρίου. Προς τον βορρά παρατηρούνται και άλλοι τοίχοι, της ίδιας κατασκευής με τον περίβολο, αλλά με διαφορετική κατεύθυνση, και, πίσω από το ανάχωμα ενός σύγχρονου οχυρού, σε μια μικρή ερειπωμένη εκκλησία, μερικές βάσεις κιόνων πολύ κακού στυλ. Αυτά τα συντρίμια είναι τα μόνα ίχνη του περιφήμου ιερού του Ακτίου. Δεν πρέπει να πιστέψουμε, λόγω μιας λέξης του Στράβωνα⁹⁷, ότι υπάρχει σε αυτό το σημείο λόφος· καθώς όμως στο άκρο της Πούντας το έδαφος χαμηλώνει κάπως και γίνεται ελώδες, ο ναός, ιδωμένος από τη θάλασσα, μπορούσε πράγματι να φαίνεται χτισμένος πάνω σε ύψωμα.

Νοτιοδυτικά αυτών των ερειπίων, κοντά σε ένα παρεκκλήσι των Αγίων Αποστόλων, η ακτή σχηματίζει έναν αβαθή όρμο, κοντά στον οποίο υπάρχει μια μικρή λιμνοθάλασσα. Εκεί βρισκόταν το λιμάνι του Ακτίου, το οποίο ήταν τοποθετημένο, σύμφωνα με τους γεωγράφους, στο Ιόνιο Πέλαγος⁹⁸. Κατά τα άλλα, όλη αυτή η ακτή, αυτοί οι όρμοι, αυτοί οι θαλάσσιοι βραχίονες που περιέβαλλαν το Άκτιο, αυτά τα γαλήνια νερά, πολύ ρηγά σήμερα για τα μεγάλα μας πλοία, αποτελούσαν για το ναυτικό των αρχαίων ένα σύνολο από πολύ ασφαλή αγκυροβόλια, έναν ιδανικό τόπο για ναυτικούς σταθμούς, με ένα καταφύγιο πάντα ανοιχτό στον Αμβρακικό κόλπο ενάντια στην κακοκαιρία και τον εχθρό. Ήδη από την εποχή του Πελοποννησιακού Πολέμου, βλέπουμε τα κορινθιακά πλοία, στις επιχειρήσεις τους κατά της Κέρκυρας, να έρχονται να αγκυροβολήσουν εκεί και να παραμένουν σε επιφυλακή κατά τη διάρκεια του χειμώνα⁹⁹. Ήταν η καλύτερη θέση για κάθε στόλο που ήθελε να κρατά υπό τον νόμο του το Ιόνιο Πέλαγος και την είσοδο της Αδριατικής.

Έτσι και ο Αντώνιος, ο οποίος προέλαυνε κατά της Ιταλίας με όλες τις δυνάμεις της Ανατολής, αφού έβαλε να ξεχειμωνιάσουν σε αυτό το μέρος οι μεραρχίες που αποτελούσαν την εμπροσθοφυλακή του, μετέβη σύντομα και ο ίδιος εκεί, ακολουθούμενος από όλα τα στρατεύματα ξηράς και θαλάσσης. Το στρατόπεδό του ήταν τοποθετημένο δίπλα ακριβώς στον ναό του Απόλλωνα, στις αμμουδιές της Πούντας· όμως ο στρατός κατείχε και τις δύο όχθες του διαύλου που σχηματίζει την είσοδο του κόλπου, και τις είχε οχυρώσει με πύργους, για να εξασφαλίσει στον στόλο ένα ήσυχο αγκυροβόλιο και την ελευθερία της διέλευσης. Ο Οκταβιανός, βαδίζοντας προς συνάντηση του Αντωνίου, πέρασε στην Ήπειρο και ήρθε να στρατοπεδεύσει στα υψίπεδα όπου αργότερα υψώθηκε η Νικόπολη· ο στόλος του ήταν προφυλαγμένος κατά μήκος της ακτής, στο λιμάνι του *Κομάρου*.

97 Έν λόφω ιδρύμενον . (X , 2, 2.)

98 Στράβων, X, 2, 7.

99 Θουκυδίδης, I, 30.

Από την άνοιξη μέχρι τις αρχές του φθινοπώρου, οι δύο στρατοί παρέμειναν να παρατηρούν ο ένας τον άλλον, προσφέροντας και αρνούμενοι διαδοχικά τη μάχη, και μοιάζοντας να διστάζουν να ξεκινήσουν μια ενέργεια που έμελλε να αποφασίσει τις τύχες της Ρώμης και του κόσμου. Τελικά ο Αντώνιος, αποθαρρυσμένος από ορισμένες μερικές αποτυχίες και ταραγμένος από τους δεισιδαιμονικούς φόβους της Κλεοπάτρας, αποφάσισε να υποχωρήσει και να μην προκαλέσει την τύχη αυτή τη φορά. Ο στόλος του, που μετέφερε όλο τον στρατό του, εξήλθε στις 2 Σεπτεμβρίου από το πέρασμα του Ακτίου, και αυτές οι μεγάλες γαλέρες, φορτωμένες με πύργους, τις οποίες οι ιστορικοί παρομοιάζουν με οχυρωμένα νησιά¹⁰⁰, ήρθαν να παραταχθούν σε μια πυκνή γραμμή, λίγο έξω από το στενό¹⁰¹. Πρόθεση του Αντωνίου ήταν να πολεμήσει τόσο όσο χρειαζόταν μόνο για να εκβιάσει τη διέλευση. Οι κινήσεις της μάχης δεν είναι δύσκολο να κατανοηθούν. Ο Οκταβιανός, με τα ελαφρά πλοία του, επιτέθηκε κατά μέτωπον, χωρίς να μπορεί να διασπάσει αυτή τη φοβερή γραμμή· ήταν μια έφοδος στη θάλασσα μάλλον παρά μια ναυμαχία. Τίποτα δεν προοιωνίζε ακόμη την έκβαση του αγώνα: όλοι γνωρίζουν πώς η εσπευσμένη αναχώρηση της Κλεοπάτρας, ακολουθούμενης από κοντά από τον Αντώνιο, άφησε τη νίκη και την αυτοκρατορία στα χέρια του αντιπάλου τους. Πρόκειται για γεγονότα που ανήκουν στη γενική ιστορία, και των οποίων αυτό το προεξέχον άκρο της Ακαρνανίας υπήρξε μόνο συμπτωματικά το θέατρο.

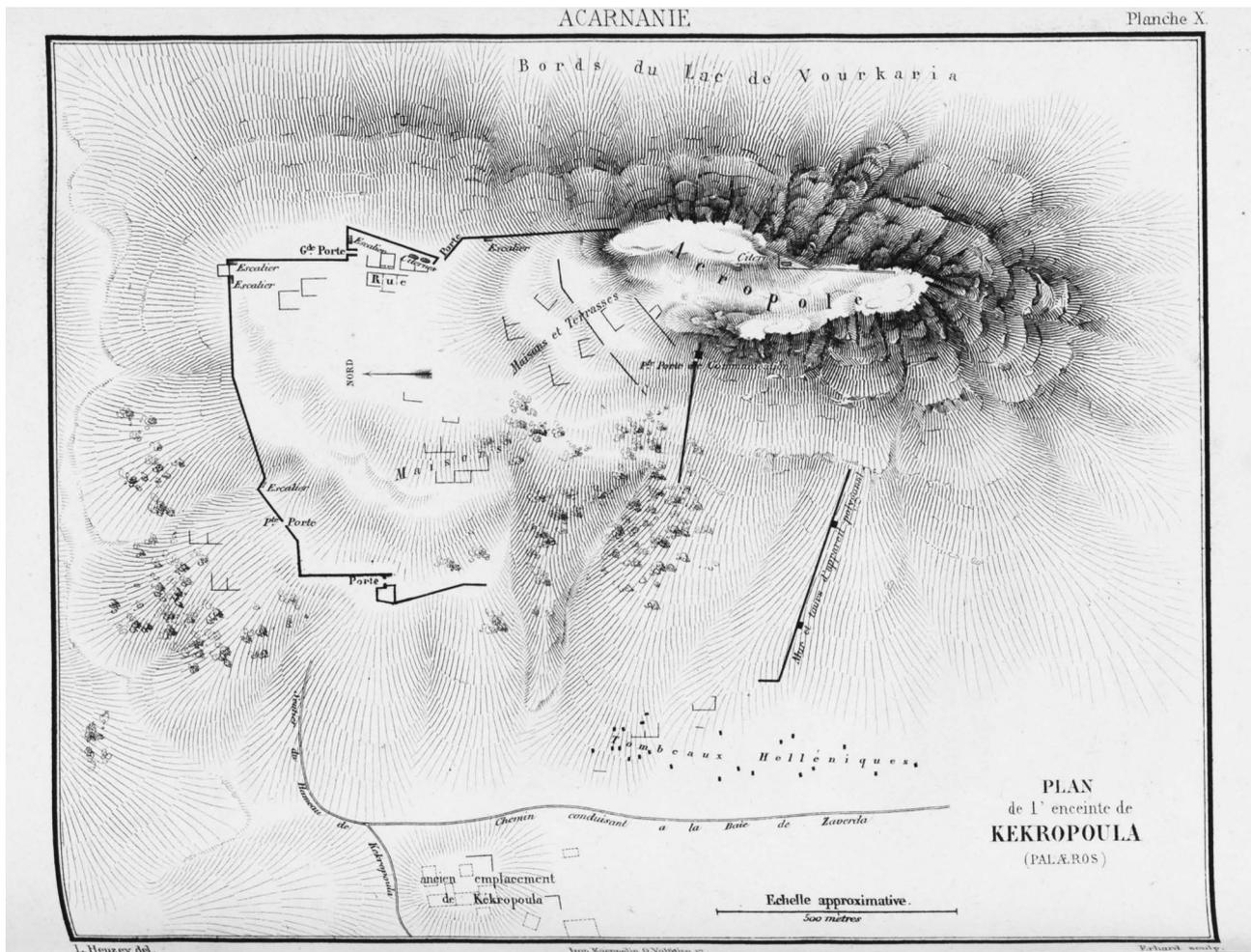
Πάλαιρος και Σόλλιον: Κεκροπούλα και Πλαγιά.

Το τμήμα του Βονιτσάνικου που μας απομένει να διατρέξουμε είναι στραμμένο προς το Ιόνιο Πέλαγος και βλέπει προς το νησί της Αγίας Μαύρας, τη γνωστή Λευκάδα. Πρόκειται για έναν όγκο πέτρινων λόφων, με μερικά δάση σπαρμένα εδώ κι εκεί στις πλαγιές, που περικλείεται ανάμεσα στον όρμο **Δέματα**, ο οποίος τον χωρίζει από την παραλία του Ακτίου, και τον βαθύ κόλπο της **Ζαβέρδας**. Στο πλέον απομακρυσμένο τμήμα βρίσκεται η λίμνη **Βουρκαριά**, εκείνη που ο Στράβων ονομάζει **Μυρτούντιον**, περιβαλλόμενη από έναν κύκλο σκιερών υψωμάτων και επικοινωνούσα, μέσω ενός αποστραγγιστικού καναλιού, με τα νερά του διαύλου της Λευκάδας¹⁰². Πάνω από τη λίμνη, στα δυτικά, όχι μακριά από την κοιλάδα που κατηφορίζει στη Ζαβέρδα, ορθώνεται το ελληνικό παλαιόκαστρο της **Κεκροπούλας**. Αυτά τα ερείπια είναι ονομαστά σε όλη τη χώρα, όχι μόνο λόγω της θαυμασίας κατάστασης διατήρησής τους, αλλά και επειδή χρησιμεύουν συχνά ως κρησφύγετο ληστών, οι οποίοι από τα νησιά έρχονται στην ήπειρο ή από την ήπειρο καταφεύγουν στα νησιά. Εκεί βρήκα ακόμη όρθιο όλο τον περίβολο μιας σημαντικής πόλης, και όχι ενός απλού φρουρίου, όπως είχαν πει στον συνταγματάρχη Leake. Δεν είναι στραμμένη προς τη λίμνη, στην οποία ωστόσο δεσπόζει: καταλαμβάνει τη δυτική κλιτύ των λόφων, σε ένα σημείο όπου στεφανώνονται από μια σειρά από κάθετους βράχους.

100 Δίων Κάσσιος, I, 12.

101 «Όλιγον ἔξω τῶν στενῶν.» (Λίγο έξω από τα στενά). Δίων Κάσσιος.

102 «Μεταξὺ δὲ Λευκάδος καὶ τοῦ Ἀμπρακικοῦ κόλπου λιμνοθάλαττά ἐστι Μυρτούντιον λεγομένη.» (Μεταξύ της Λευκάδας και του Αμπρακικού κόλπου υπάρχει λιμνοθάλασσα που ονομάζεται Μυρτούντιον). Στράβων, X, 2, 21.

Αυτή η επιμήκης κορυφογραμμή, σχηματισμένη από μια διπλή σειρά κάθετων βράχων, ήταν η **ακρόπολη**. Η φύση την έχει προστατεύσει τόσο καλά, ώστε δεν είχε κατασκευαστεί εκεί κανένα οχυρωματικό έργο, εκτός από ένα τμήμα τείχους σε ένα λιγότερο απόκρημνο σημείο και, κοντά εκεί, μια δεξαμενή. Ο περίβολος κατηφορίζει στις πλαγιές προς τα βορειοδυτικά και σχηματίζει ένα τετράγωνο που εφάπτεται στην ακρόπολη μόνο με τη μία γωνία του.

Το ανατολικό τείχος, που ακολουθεί τα υψώματα και βλέπει προς τη λίμνη, είναι το πλέον ενδιαφέρον προς μελέτη. Είναι **πολυγωνικής δόμησης**. Εκεί βλέπει κανείς αρχικά μια αρκετά φαρδιά πύλη, ανοιγμένη λοξά, από την οποία ξεκινά μια μεγάλη κάμψη ή οδόντωση (*redan*), παρόμοια με εκείνες του φρουρίου του Καραβασαρά. Στην εσωτερική όψη αυτού του έργου είναι ανοιγμένη μια άλλη πύλη, πλατύτερη από την πρώτη, την οποία στεφανώνει ακόμη και σήμερα μια ωραία ημικυκλική καμάρα, αποτελούμενη από χονδροειδώς λαξευμένους θολίτες, που όμως προσαρμόζονται στο κυκλώπειο σύστημα του τείχους¹⁰³. Δεν πρόκειται για μια τεχνητή καμάρα κατασκευασμένη με την μέθοδο της εκφοράς, όπως βλέπει κανείς στα τείχη της Άσσου στην Ασία, ή μια απλή απομίμηση μέσω της λάξευσης των λίθων, όπως σε πολλούς ακαρνανικούς περιβόλους. Θα νόμιζε κανείς ότι βρίσκεται μπροστά στην πύλη κάποιας

103 Βλ. Πίνακες IX και X.

αρχαίας πόλης της Ετρουρίας, παρά μπροστά σε μια ελληνική κατασκευή. Θα δούμε παρακάτω, από το παράδειγμα των πυλών των Οινιάδων, σε ποια εποχή πρέπει να αναγάγουμε αυτές τις κυκλώπειες καμάρες της Ακαρνανίας, των οποίων αυτό είναι το πρώτο παράδειγμα.

Εισερχόμενος από αυτή την πύλη στην επάνω συνοικία της πόλης, παρατήρησα τα θεμέλια μεγάλου αριθμού οικοδομημάτων, που σχεδιάζαν ακόμη με τις ευθυγραμμίσεις τους έναν πολύ ίσιο δρόμο, πλάτους 4,50 μ., που ήταν αναμφίβολα ο δρόμος της **Αγοράς**. Διακρίνονται κυρίως οι πρώτες στρώσεις ενός μεγάλου κτιρίου αποτελούμενου από μια τετράγωνη αίθουσα, με έναν προθάλαμο χωρίς βάθος που εκτείνεται σε όλη την πρόσοψη· ο προθάλαμος αυτός φαίνεται να ήταν διακοσμημένος με στοά, καθώς βρίσκεται στο έδαφος ένα θραύσμα κίονα χωρίς ραβδώσεις. Πιο πέρα, κοντά στα τείχη, υπάρχουν δύο οβάλ δεξαμενές, επενδυμένες εσωτερικά με μικρές πολυγωνικές πέτρες συνδεδεμένες με επίχρισμα. Προς την άνοδο της ακρόπολης, τοίχοι αντιστήριξης σχηματίζουν μακριά άνδηρα (ταράτσες)· παρατήρησα μάλιστα σε έναν από αυτούς τους τοίχους ένα άνοιγμα για την απορροή των υδάτων. Η ελληνική και η πολυγωνική δόμηση χρησιμοποιούνται αδιακρίτως σε όλες αυτές τις κατασκευές.

Το βόρειο τείχος είναι μιας ωραίας ελληνικής κατασκευής, στέρεο, καλά συναρμοσμένο και σχεδόν κανονικό. Σχηματίζει ορθή γωνία με το ανατολικό τείχος. Σε αυτή τη γωνία προστατεύεται από έναν τεράστιο τετράγωνο πύργο, στην πλατφόρμα του οποίου φτάνει κανείς μέσω μιας διπλής σκάλας. Ο περίβολος κατηφορίζει στη συνέχεια κατά μήκος μιας χαράδρας, διαγράφοντας μόνο δύο ή τρεις κάμψεις. Όλο αυτό το τμήμα έχει παραμείνει άθικτο μέχρι το ύψος του στήθαιου, το οποίο μόνο έχει καταστραφεί μαζί με τις επάλξεις του· σκάλες με περισσότερα από είκοσι σκαλοπάτια επιτρέπουν ακόμη την άνοδο στην πλατφόρμα. Στα δυτικά, στο χαμηλό τμήμα της πόλης, ένα μέρος του τείχους είναι κυκλώπειας δόμησης. Πιο πέρα ανοίγει μια πύλη με ευθύ ανώφλι, κατασκευασμένη με πολλή φροντίδα και με πέτρες λαξευμένες με κοφτερές ακμές. Είναι ανοιγμένη, όπως και η ανατολική, στην εσωτερική όψη μιας οδόντωσης· η γωνία αυτής της οδόντωσης καταλαμβάνεται από έναν δεύτερο πύργο, που αριθμεί τουλάχιστον είκοσι δύο στρώσεις και διατηρεί μία από τις πολεμίστρες του. Οι πύργοι χρησιμοποιούνται εδώ μόνο ως έκτακτα έργα, ως είδη μικρών οχυρών προσαρτημένων στον περίβολο και προορισμένων να υπερασπιστούν κάποιο αδύνατο σημείο· γι' αυτό και τους δόθηκαν διαστάσεις τέσσερις ή πέντε φορές μεγαλύτερες από ό,τι στους περιβόλους που είναι κανονικά εξοπλισμένοι με αυτούς.

Το νότιο τείχος, που ανεβαίνει προς τους βράχους της ακρόπολης, είναι πολυγωνικής δόμησης· διαθέτει μια στενή πύλη, προστατευμένη από έναν μικρό όγκο σε σχήμα πύργου. Μπροστά από αυτό το τείχος και σε μια ορισμένη απόσταση, βρίσκεται ένας άλλος τοίχος που είναι επίσης κυκλώπειος, αλλά διαφορετικού χαρακτήρα και πιο περίπλοκης διάταξης, με δύο πύργους της ίδιας κατασκευής. Το κάστρο της Κεκροπούλας είχε τον διπλό του περίβολο, όπως οι περισσότερες οχυρές πόλεις της Ακαρνανίας.

Κάτω από τα ερείπια, κατά μήκος ενός δρόμου που οδηγεί σε μία ώρα στον κόλπο της Ζαβέρδας, βλέπει κανείς μεγάλο αριθμό αρχαίων τάφων. Από την άλλη πλευρά του δρόμου, μια πλατφόρμα, οριοθετημένη από έναν τοίχο αντιστήριξης, φαίνεται να έφερε κάποιον ναό. Στο ίδιο σημείο, ανάμεσα στα συντρίμια του παλιού οικισμού της Κεκροπούλας, αποκρυπτογράφησε σε επιτύμβιες στήλες τα ονόματα του

Καλλαισχρου, της Κριτοβούλας, της Κλευμείνης (κόρης του Στίλπωνος)¹⁰⁴ και του Δικαία. Μια γκριζα πλάκα, κακά λαξευμένη, φέρει την ακόλουθη επιγραφή, χαραγμένη χονδροειδώς, με μεγάλους χαρακτήρες μάλλον αμελείς παρά αρχαϊκούς: «**Αθάνας, Διός**». Χρησίμευε αναμπίβολα για να οριοθετεί δύο ιερά αφιερωμένα σε αυτές τις θεότητες. Οι χωρικοί βρίσκουν αρκετά συχνά, στους τάφους της Κεκροπούλας, πολύτιμα αντικείμενα από χρυσό και ασήμι· όμως δεν μπόρεσα να αγοράσω ούτε καν να δω ούτε μία από αυτές τις αρχαιότητες. Μου μίλησαν επίσης για μικρές μάξες μολύβδου, στο σχήμα και το μέγεθος αμυγδάλου, που συναντούν σε μεγάλο αριθμό ανάμεσα στα χαλίγια, στο μέσον των ερειπίων: υπέθεσα ότι ήταν βλήματα παρόμοια με εκείνα που οι Λατίνοι ονόμαζαν *glandes* (μολυβδίδες)· οι αρχαίοι κάτοικοι, εξαιρετικοί σφενδονιστές όπως όλοι οι Ακαρνάνες, τα χρησιμοποιούσαν για να οπλίζουν τις σφενδόνες τους.

Η πόλη που κατείχε στην αρχαιότητα αυτή την τοποθεσία επικοινωνούσε με τη θάλασσα μέσω του κόλπου της Ζαβέρδας, που απέχει μόνο μία λεύγα. Ήταν, όπως πολλές θέσεις της Ακαρνανίας, μια παραθαλάσσια πόλη χωρίς να είναι λιμάνι. Είχε τη «σκάλα» της στο βάθος του κόλπου, όχι στον ίδιο τον οικισμό της Ζαβέρδας, όπου αποβιβάζονταν για να μεταβούν στο Θύρρειον, αλλά πιο βόρεια, κάτω από την **Πογωνιά**. Όλα οδηγούν στο πιστεύω ότι πρόκειται για την **Πάλαιρο**, πόλη που αναφέρεται δύο φορές από τον Στράβωνα ως γειτονική της λίμνης Μυρτουντίου και ως η πρώτη που συναντά κανείς στην ακτή της Ακαρνανίας εγκαταλείποντας το λιμάνι της Λευκάδας¹⁰⁵. Ο Θουκυδίδης μιλά επίσης για αυτή την πόλη: το 431 π.Χ., είδε να καταφτάνουν στον κόλπο εκατό αθηναϊκά πλοία που μόλις είχαν λεηλατήσει τις ακτές της Πελοποννήσου. Οι Αθηναίοι, αφού αποβιβάστηκαν, κατέλαβαν το **Σόλλιον**, μια μικρή κορινθιακή πόλη, την οποία στη συνέχεια παρέδωσαν μαζί με την επικράτειά της στους Ακαρνάνες της Παλαίρου¹⁰⁶.

Πράγματι, σε απόσταση έξι χιλιομέτρων από τα ερείπια της Κεκροπούλας, πάνω στην κορυφή ενός μακρού λόφου, στενού και απόκρημνου, που εκτείνεται μέχρι την άκρη του διαύλου της Λευκάδας και στους πρόποδες του οποίου είναι παραταγμένα τα σπίτια του μεγάλου χωριού της **Πλαγιάς**, βρήκα τα ερείπια ενός φρουρίου ή μιας μικρής πόλης. Ο περίβολος είναι επιμήκης, κατασκευασμένος με πολύ φροντισμένη πολυγωνική δόμηση και χωρισμένος στα δύο από έναν εσωτερικό τοίχο. Δεν απομένει σήμερα παρά ένα τμήμα τείχους, με μια μικρή πύλη με ευθύ ανώφλι και δύο μεγάλες τετράπλευρες δεξαμενές, λαξευμένες στον σκληρό βράχο. Από αυτή τη θέση εξαρτάτο το μικρό αποσπασμένο οχυρό του **Καστριού**, τοποθετημένο πιο κοντά στη θάλασσα, προς την αιχμή που σχηματίζει την είσοδο του διαύλου. Πρόκειται για έναν μεγάλο κυκλώπειο πύργο, που δεν είναι τετράγωνος αλλά ακανόνιστος, με γωνίες χονδροειδώς στρογγυλεμένες· έχει μια μικρή πύλη, προστατευμένη από μια προεξοχή σε σχήμα δοντιού. Κοντά στο οχυρό του Καστριού και κατά μήκος του λόφου της Πλαγιάς, περνά ο δρόμος που οδηγεί από το νησί της Αγίας Μαύρας στο εσωτερικό της Ακαρνανίας.

104 Αιολικός τύπος για το "Κλεομένη". Βλ. παρακάτω, στις Ακαρνανικές Επιγραφές (Inscr. acarnaniennes).

105 «Ἀπὸ δὲ Λευκάδος ἐξῆς Πάλαιρος καὶ Ἄλυζία.» (Μετά τη Λευκάδα ακολουθούν η Πάλαιρος και η Ἄλυζία). Στράβων, X, 2, 2.

106 «Σόλιόν τε Κορινθίων πόλισμα αἴρουσι, καὶ παραδιδόασι Παλαιρεῦσιν, Ἄκαρνάνων μόνοις, τὴν γῆν καὶ πόλιν νέμεσθαι.» (Κατέλαβαν το Σόλλιο, πόλισμα των Κορινθίων, και το παρέδωσαν στους Παλαιρείς, τους μόνους από τους Ακαρνάνες, για να εκμεταλλεύονται τη γη και την πόλη). Θουκυδίδης, II, 30.

Αυτά τα ερείπια είναι εκείνα του **Σολλίου**¹⁰⁷. Είναι κατανοητό γιατί οι Κορίνθιοι κατέλαβαν πρώτοι αυτά τα υψώματα και ίδρυσαν εκεί ένα μικρό οχυρό. Μόνο υπό αυτή την προϋπόθεση ήταν κύριοι και των δύο οχθών του πορθμού και μπορούσαν να διατηρούν ελεύθερη την επικοινωνία μεταξύ της Λευκάδας και των αποικιών τους στην ακαρνανική ακτή. Η απώλεια μιας τόσο πλεονεκτικής θέσης ήταν γι' αυτούς ένα οδυνηρό πλήγμα: δέκα χρόνια αργότερα, ένα από τα παράπονά τους κατά της Σπάρτης ήταν ότι είχε παραμελήσει, στις συνθήκες που συνήψε με την Αθήνα, να μεριμνήσει για την απόδοση του Σολλίου σε αυτούς¹⁰⁸. Είναι επίσης κατανοητό ότι οι Ακαρνανές της Παλαίρου ανυπομονούσαν να απαλλαγούν από ένα φρούριο που τους απαγόρευε την πρόσβαση σε ένα σημαντικό θαλάσσιο πέρασμα και τους παρεμπόδιζε ακόμη και στις επικοινωνίες τους με τον κόλπο της Ζαβέρδας. Ίσως εκείνοι να είχαν καλέσει πρώτοι τον αθηναϊκό στρατό· όμως, χωρίς καμία αμφιβολία, τον υποστήριξαν με όλες τους τις δυνάμεις. Η επικράτεια της ηττημένης πόλης, την οποία κληρονόμησαν μόνοι τους, τους είχε αφαιρεθεί παλαιότερα και τους επεστράφη φυσιολογικά. Η περιφέρεια της Παλαίρου περιλάμβανε πιθανώς τη λεκάνη της λίμνης Βουρκαριάς, μαζί με ένα τμήμα της κοιλάδας της Ζαβέρδας· εκείνη του Σολλίου, που προστέθηκε σε αυτήν, περιλάμβανε την κοιλάδα της Πλαγιάς και όλη την ακτή της **Περατιάς**, που βλέπει προς τη Λευκάδα.

Μια άλλη λεπτομέρεια, που αναφέρεται από τον Θουκυδίδη, αποδεικνύει περίτρανα ότι το Σόλλιον δεν χωριζόταν από αυτό το νησί παρά μόνο από τον πορθμό: όταν ο Δημοσθένης εγκαταλείπει την πολιορκία της πόλης της Λευκάδας για να επιχειρήσει την ατυχή εκστρατεία του στην Αιτωλία, «πάει να αγκυροβολήσει εκεί κοντά, στο Σόλλιον, παρέπλευσεν», και εκεί ανακοινώνει το σχέδιό του στους Ακαρνανές¹⁰⁹.

Από τα υψώματα της Πλαγιάς, το βλέμμα δεσπόζει σε όλο αυτό το κανάλι της Λευκάδας, περίφημο στην αρχαιότητα με το όνομα **Διόρουκτος**: τόσο στενό, πράγματι, και τόσο ρηχό, που το διασχίζει κανείς σε λίγα λεπτά με μια σχεδία και ένα κοντάρι, σαν το παραμικρό ρεύμα νερού. Ήταν οι Κορίνθιοι άποικοι, κατά την εγκατάστασή τους στη Λευκάδα, που το είχαν ανοίξει, διανοίγοντας μια τάφρο μήκους τριών σταδίων. Το τμήμα που σκάφτηκε από ανθρώπινο χέρι βρίσκεται μπροστά από την Πλαγιά, στο σημείο που ονομάζεται **Παλαιοκάλια** (το Παλιό Φρούριο). Προς τα βόρεια ο πορθμός πλαταίνει, αλλά παρεμποδίζεται από αμμώδεις τράπεζες, γύρω από τις οποίες είχαν τοποθετηθεί, στην αρχαιότητα, σειρές από πασσάλους και σημαντήρες, για να τις επισημαίνουν από μακριά στους ναυτιλλομένους¹¹⁰. Τα νερά ήταν τόσο ρηχά, ήδη από εκείνη την εποχή, ώστε όταν ένας στόλος διέσχισε το πέρασμα, οι ιστορικοί δεν παραλείπουν ποτέ να το αναφέρουν ως μια επιχείρηση δύσκολη και ριψοκίνδυνη. Είναι αυτό που αποκαλούν «διάβαση του ισθμού της Λευκάδας»¹¹¹.

107 Σόλιον, Σόλλειον, Σόλλιον. Νομίσματα ΣΩ.

108 Θουκυδίδης, V, 30.

109 Θουκυδίδης, III, 95.

110 Αρριανός, Περίπλους, 41. Πρβλ. Πλίνιο.

111 «Υπερενεγκόντες τὸν Λευκαδίων ἰσθμὸν τὰς ναῦς...» (Αφού πέρασαν τα πλοία πάνω από τον ισθμό των Λευκαδίων). Θουκ. III, 81. IV, 13. Πολύβ. V, 5. Θουκ. XXXIII, 17. — Πριν από όχι πολύ καιρό, ο καπετάν Γρίβας πραγματοποίησε τη διάβαση έφιππος, με στολή παρέλασης, υπό τα βλέμματα των Άγγλων αξιωματικών της Αγίας Μαύρας.

Πέρα από αυτά τα γαλήνια νερά, που μοιάζουν περισσότερο με νερά βάλτου παρά με θάλασσα, υψώνεται το ορεινό νησί της Αγίας Μαύρας, ένα πραγματικό ακρωτήριο, ελάχιστα αποκομμένο από την Ακαρνανία. Η γονιμότητα που ξεσπά παντού σε αυτή την όχθη κάνει μια εντυπωσιακή αντίθεση με την άγρια και ακαλλιέργητη όψη της απέναντι ακτής. Ένα απέραντο δάσος ελαιών καλύπτει την παραλία και πολιορκεί τις πλαγιές των βουνών. Μόλις που το βλέμμα διακρίνει, κάτω από τα δέντρα που την περιβάλλουν, τον λόφο του **Κούλμου**· εκεί βρίσκονται τα ερείπια της αρχαίας πόλης της Λευκάδας, η οποία υπήρξε, κατά τους τελευταίους χρόνους της ελληνικής ελευθερίας, το κέντρο της ακαρνανικής συμπολιτείας, το τελευταίο της καταφύγιο ενάντια στους Αιτωλούς και ενάντια στη Ρώμη.

www.pentalofo.gr

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 7.

ΑΡΧΑΙΕΣ ΠΟΛΕΙΣ ΣΤΗΝ ΟΡΕΙΝΗ ΑΚΤΗ ΤΟΥ ΞΗΡΟΜΕΡΟΥ (ΑΝΩ ΑΚΑΡΝΑΝΙΑ)

Η μακρά θαλάσσια ακτή του Ξηρομέρου, μια ορεινή περιοχή που ο Θουκυδίδης αποκαλεί *Άνω Ακαρνανία*¹¹², είναι το πλέον δύσβατο και δύσκολο τμήμα όλης της χώρας. Αντίθετα με άλλες περιοχές, η Ακαρνανία ανυψώνεται όσο πλησιάζει προς τη θάλασσα· και η δυτική της ακτή είναι μια οροσειρά, της οποίας οι κύριες κορυφές φτάνουν σχεδόν τα 1600 μέτρα. Αυτό το φράγμα, που δεν μπορεί να διασχιστεί παρά μόνο από λίγα και επίπονα περάσματα, συνέβαλε οπωσδήποτε στην απομόνωση στην οποία έζησαν για τόσο καιρό οι Ακαρνάνες· τους στέρησε τα αγαθά που συρρέουν νωρίς στις περιοχές που είναι ανοιχτές στη ναυσιπλοΐα, μεταξύ των οποίων πρέπει να συνυπολογίσουμε την πρόοδο των τεχνών και την ταχεία εκπαίδευση του πνεύματος.

Η φύση, που είχε δώσει στους Ακαρνάνες μια σημαντική έκταση ακτών, κατέστησε τρόπον τινά το ευεργέτημά της άχρηστο, αρνούμενη σε αυτούς τη θέα της θάλασσας και κάθε εύκολη πρόσβαση για να φτάσουν σε αυτήν, απωθώντας τους στο εσωτερικό της ηπείρου και καταδικάζοντάς τους να ζουν κυρίως από τη γεωργία και τον πόλεμο. Είναι αλήθεια ότι αυτές οι απότομες πλαγιές που βυθίζονται στα νερά σχηματίζουν, με τις εσοχές τους, δύο ή τρεις βαθείς και πολύ ασφαλείς κόλπους: τον όρμο του *Μύτικα* και εκείνον του *Δραγαμέστι*, που καταλαμβάνονταν στην αρχαιότητα από ακμάζουσες πόλεις. Όμως αυτές οι πόλεις, χωρισμένες από την υπόλοιπη Ακαρνανία, είχαν μια ξεχωριστή ανάπτυξη, η οποία δεν επεκτάθηκε στους πληθυσμούς του εσωτερικού.

Το πρώτο βουνό αυτής της σειράς είναι το *Περγαντί*, ύψους 1435 μ., του οποίου η δασωμένη πλευρά αποτελεί το βάθος του τοπίου της περιοχής της Βόνιτσας. Πίσω του ορθώνονται άλλες κορυφές, που ανήκουν στον ίδιο ορεινό όγκο· μία από αυτές, που ονομάζεται *Ψηλή Κορυφή*, φτάνει τα 1590 μέτρα. Το όρος *Μπούμιστος* σχηματίζει μια ξεχωριστή μάζα· το ύψος του είναι 1581 μέτρα. Ανάμεσα στον Μπούμιστο και το όρος *Ματσούκι*, που είναι πιο κοντά στη θάλασσα, ανοίγεται ο κόλπος του Μύτικα. Η οροσειρά χαμηλώνει στη συνέχεια και εκτείνεται προς τα νότια, μέχρι το ακρωτήριο *Τουρκοβίγλα*, την αρχαία άκρα *Κριθωτή*, πίσω από την οποία προστατεύονται οι κόλποι του Δραγαμέστι και του Παντελεήμονα. Το όνομα που οι Ακαρνάνες έδιναν σε όλη αυτή την οροσειρά δεν αναφέρεται από κανέναν συγγραφέα. Δεν γνωρίζω σε ποιο κείμενο βασίζεται ο Rouqueville όταν μιλάει, σε διάφορα σημεία, για έναν «Όλυμπο της Ακαρνανίας».

112 Οι από θαλάσσης άνω Ακαρνάνες (Οι από θαλάσσης άνω Ακαρνάνες). Θουκυδίδης, II, 83.

Τα βουνά του Ξηρομέρου είναι φτιαγμένα, όπως όλη η χώρα, από έναν γκρίζο ασβεστόλιθο που φθείρεται και αμβλύνεται με τον χρόνο. Έτσι, ιδωμένα από μακριά και στο σύνολό τους, φαίνονται υπερβολικά στρογγυλεμένα και στεφανωμένα με αμβλείες κορυφές. Δεν έχουν διατηρήσει, όπως τα μαρμάρινα βουνά που βλέπουμε σε άλλα μέρη της Ελλάδας, εκείνα τα λεπτά περιγράμματα και τις κοφτερές ακμές στις οποίες αναγνωρίζει κανείς το αρχικό σχέδιο και το τολμηρό χέρι της φύσης. Σε αντάλλαγμα, οι χαράδρες τους που περιβάλλονται από δάση, οι βαθιές τομές τους και ορισμένα από τα στενά τους που κανέναν ταξιδιώτη δεν είχε ακόμη διασχίσει, μου πρόσφεραν τοπία μεγάλου χαρακτήρα, τα οποία θα είχαν υμνηθεί εξίσου με τις πιο ονομαστές τοποθεσίες του Παρνασσού, του Ταυγέτου ή του Ολύμπου, αν είχαν αναμειχθεί ομοίως με τις ποιητικές παραδόσεις των πρώτων Ελλήνων.

Στενά που οδηγούν στην Αλυζία· ερείπια μιας άγνωστης πόλης.

Στον κόλπο του Μύτικα, τον πρώτο που ανοίγεται κατά μήκος αυτής της απόκρημνης ακτής, βρισκόταν η πόλη της **Αλυζίας**. Δεν υπάρχει αμφιβολία ως προς αυτό. Ο Κικέρων, στις επιστολές που αναφέρθηκαν παραπάνω, οι οποίες αποτελούν το ημερολόγιο του παράπλου του στην ακαρνανική ακτή, σημειώνει 120 στάδια (22 χιλιόμετρα) ανάμεσα στην Αλυζία και το λιμάνι της Λευκάδας¹¹³: αυτή είναι ακόμη και σήμερα η απόσταση που χωρίζει τον δίαυλο της Αγίας Μαύρας από το αγκυροβόλιο του Μύτικα. Σε αυτή τη μαρτυρία πρέπει να προστεθεί ένα κείμενο του Σκύλακα, ο οποίος τοποθετεί, στη γειτονία της Αλυζίας, ένα νησί ονομαζόμενο **Κάρνος**. Ο κόλπος του Μύτικα είναι ο μόνος ανάμεσα σε όλους τους γειτονικούς του που κλείνεται από ένα νησί: ένα από τα μικρά νησιά του Ιονίου αρχιπελάγους, που ονομάζεται σήμερα **Κάλαμος**¹¹⁴. Ο Στράβων, που κάνει επίσης μνεία της Αλυζίας, την τοποθετεί αμέσως μετά την Πάλαιρο.

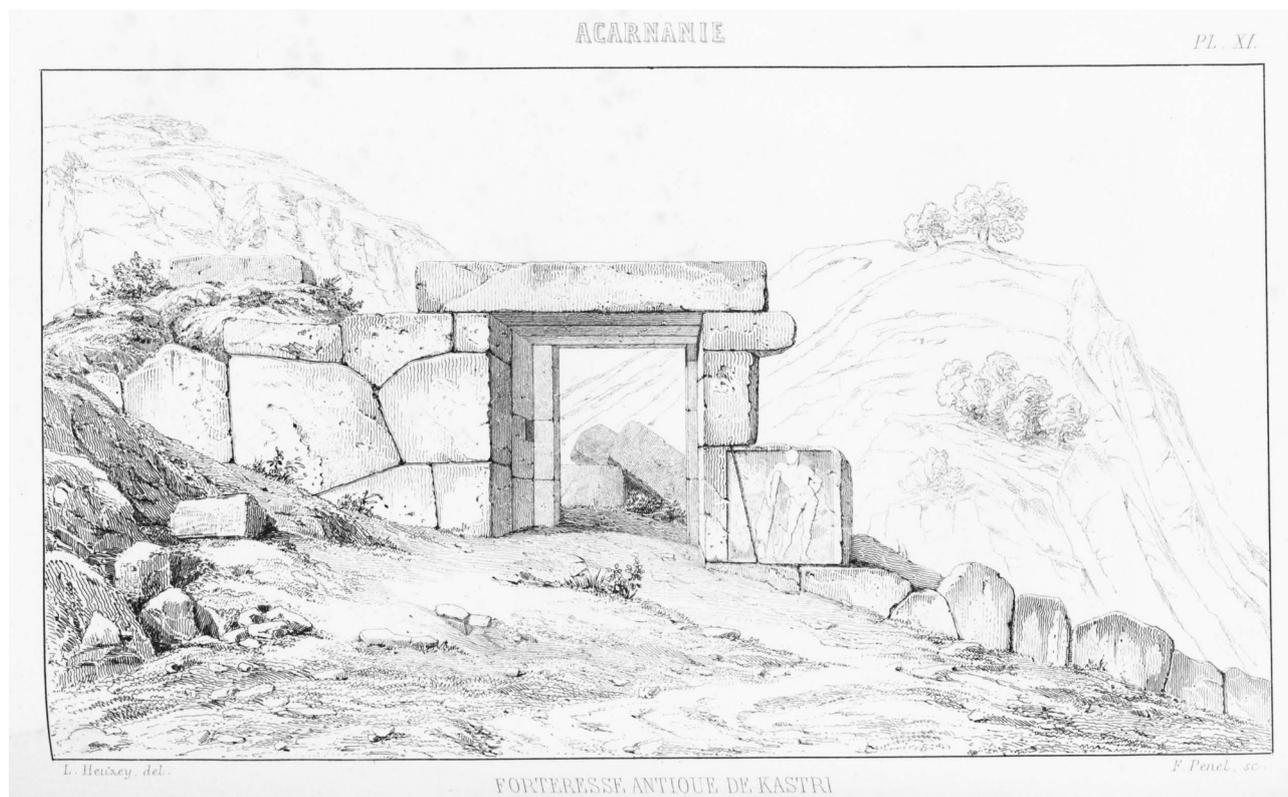
Όμως εσφαλμένα, βασιζόμενοι σε ένα προφανώς αλλοιωμένο κείμενο του ίδιου συγγραφέα, σημειώθηκε σε ορισμένους αρχαίους χάρτες μια οδός η οποία, ερχόμενη από το Άκτιο και περνώντας κατά μήκος του κόλπου της Ζαβέρδας, οδηγεί απευθείας στην Αλυζία μέσω των βουνών: ισχυρίζονται μάλιστα ότι αυτή η οδός αποτελούσε τη μεγάλη αρτηρία επικοινωνίας της Ακαρνανίας, που οδηγούσε από τη Νικόπολη στη Ναύπακτο¹¹⁵. Δεν υπάρχει απευθείας δρόμος ανάμεσα στη Ζαβέρδα και τον Μύτικα παρά μόνο ένα μονοπάτι που ανεβαίνει απότομες πλαγιές, αδιάβατο για υποζύγια και το οποίο διασχίζουν το πολύ οι χωρικοί πεζοί που θέλουν να γλιτώσουν έναν μεγάλο κύκλο, έστω και με τίμημα μεγάλης κούρασης: είναι αυτό που ελέγχεται από το αρχαίο οχυρό του **Ξυλόκαστρου**. Στον Χάρτη του Πότινγκερ (Tabula Peutingeriana), μια οδός που οδηγεί από τη Νικόπολη στη Ναύπακτο μέσω της Ακαρνανίας περνά πράγματι από ένα μέρος ονομαζόμενο **Halisso**, που είναι ίσως η Αλυζία· αλλά, στο πρώτο της τμήμα, αυτή η οδός είναι προφανώς μια θαλάσσια διαδρομή, αφού διέρχεται από τον Διόρυκτο της Λευκάδας.

113 «Tertio die abs te Alyziam accessimus. Is locus est citra Leucadem stadia CXX.» (Την τρίτη ημέρα αφού σε αφήσαμε, φτάσαμε στην Αλυζία. Το μέρος αυτό απέχει από τη Λευκάδα 120 στάδια). Cicero, Epist. XVI, 2.

114 «Μετά ταῦτα πόλις Ἀλυττία καὶ κατὰ ταύτην νῆσος Κάρνος.» (Μετά από αυτά [ακολουθεί] η πόλη Αλυττία και απέναντί της το νησί Κάρνος). Σκύλαξ.

115 Στράβων, X, 2, 2.

Το μοναδικό βατό πέρασμα για να μεταβεί κανείς από την περιοχή της Βόνιτσας στον κόλπο του Μύτικα ανοίγεται πίσω από το χωριό **Μοναστηράκι**. Μια ημέρα δεν αρκεί για να το διασχίσει κανείς. Αυτός ο δρόμος, επίπονος ακόμη, ακολουθώντας δαιδαλώδη φαράγγια, διασχίζει στο μεγαλύτερο πάχος του τον όγκο του Περγαντί. Από αυτή τη διαδρομή εισήλθα σε ένα τμήμα της Ακαρνανίας εντελώς ανεξερεύνητο, γνωστό μόνο από κάποιες πληροφορίες που ο συνταγματάρχης Leake συνέλεξε στο γρήγορο ταξίδι του μέσω του Ξηρομέρου¹¹⁶.

Μόλις συμπληρωθεί μία ώρα πορείας στο στενό, ανάμεσα σε πλαγιές καλυμμένες με θάμνους, βρίσκει κανείς, να στεφανώνουν τα απόκρημνα σημεία στα δεξιά του δρόμου, τα ερείπια μιας μικρής πόλης ή μάλλον μιας κώμης, που είναι τα πλέον άμορφα και πρωτόγονα όλης της Ακαρνανίας. Εκεί ζούσε κάποια φυλή βοσκών, που είχε εγκατασταθεί στην είσοδο των βουνών. Αυτά τα ερείπια, γνωστά με το όνομα **Λυκονίκο**, καλύπτουν δύο γειτονικές κορυφές και το κοίλωμα που τις χωρίζει. Η μία από τις κορυφές περιβάλλεται από τα κατάλοιπα ενός κυκλώπειου τείχους, από ακατέργαστες πέτρες, που σχηματίζει περίπου έναν κύκλο, με ένα λοξό άνοιγμα για μια μικρή πύλη· η άλλη προστατεύεται από έναν περίβολο λίγο λιγότερο αγροτικής κατασκευής. Στο ενδιαμέσο διάστημα βλέπει κανείς υποδομές κυκλώπειας ή κανονικής δόμησης, ερειπωμένα οικοδομήματα από τα οποία απομένουν εδώ μερικές στρώσεις και εκεί μια γωνία με κοφτερή ακμή.

Εξεπλάγην κυρίως βλέποντας πάνω στους βράχους αρκετά σπίτια των οποίων οι τοίχοι, χτισμένοι με ξερολιθιά, υψώνονται ακόμη στο ένα ή δύο μέτρα· παρατήρησα μάλιστα στο εσωτερικό κόγχες που είχαν προβλεφθεί, όπως στις σύγχρονες καλύβες, για τη φύλαξη διαφόρων αντικειμένων. Δεν τολμώ να βεβαιώσω ότι αυτές οι κατοικίες,

116 Όλη αυτή η ορεινή περιοχή δεν αποτυπώνεται με ακρίβεια στον χάρτη του Γενικού Επιτελείου.

από τις οποίες λείπει τρόπον τινά μόνο η στέγη, είναι σύγχρονες των άλλων ερειπίων· όμως, εδώ και πολύ καιρό, δεν χτίζονται πια στην Ακαρνανία σπίτια με ξερολιθιά, και κανείς στην περιοχή δεν θυμάται να υπήρχε χωριό στα ύψη του Λυκονίκο. Ένας χωρικός που όργωνε ένα χωράφι εκεί κοντά μου έδειξε ένα χάλκινο νόμισμα που είχε βρει στο χώμα: ήταν ένα νόμισμα του **Θυρρείου** με την κεφαλή της Παλλάδας και την γλαύκα. Ο Άγιος Βασίλειος, όπου τοποθετήσαμε το Θύρρειον, γειτονεύει πράγματι με το Μοναστηράκι και αυτά τα ερείπια.

Η οδός συνεχίζει να ανηφορίζει αργά, μέσα από δάση και βράχια, μέχρι τη στιγμή που φτάνει στο υψηλότερο σημείο του περάσματος. Εκβάλλει τότε σε μια μικρή εύφορη πεδιάδα, το οροπέδιο του **Λιβαδιού**, κρυμμένο στην καρδιά αυτών των βουνών, στο μέσον του μεγαλοπρεπούς και σκοτεινού κύκλου των υψηλότερων κορυφών τους. Πρόκειται για εξάρτημα της μονής **Ρόμβου**, τοποθετημένης μέσα στα έλατα κοντά στις κορυφές του Περγαντί, το μοναδικό μοναστήρι που διατηρήθηκε από το κράτος σε όλη την Ακαρνανία. Λίγα χωράφια καλλιεργούνται στα περίχωρα. Προς τα βορειοδυτικά, μια εγκοπή σημαδεύει την είσοδο των φαραγγιών που από αυτά τα ύψη κατηφορίζουν ξανά προς τη θάλασσα. Η κλίση είναι απότομη· ακολουθεί κανείς την κοίτη ενός χειμάρρου, επικίνδυνου τον χειμώνα λόγω της ορμής των υδάτων του και κυρίως λόγω του όγκου των χωμάτων που παρασύρει· μέτρησα στον δρόμο αρκετούς μύλους που ο χειμαρρος είχε θάψει σε μια νύχτα καταιγίδας μέχρι τη στέγη κάτω από τη λάσπη. Από τις δύο πλευρές, τα βουνά ορθώνονται σε όλο τους το ύψος. Αριστερά η **Ψηλή Κορυφή** και ο **Μπούμιστος**, δεξιά το **Αγραπιδάκι** και ο **Γαυρουλιάς**, δείχνουν τις δύσβατες κορυφές τους και σχηματίζουν δύο απέραντα πρανή που πολιορκούνται από δάση αριάς. Κανένα μέρος δεν είναι πιο άγριο, πιο απρόσιτο σε όλη την Ακαρνανία: οι Κλέφτες του Ξηρομέρου είχαν εκεί το αρχηγείο τους, σε ορισμένα χωριά, από τα οποία το κυριότερο είναι ο **Βάρνακας**, πατρίδα του περίφημου Βαρνακιώτη.

Κάτω από τον Βάρνακα, το πέρασμα στενεύει απότομα· τα μάτια εκπλήσσονται από ένα θέαμα παράξενο, μεγαλειώδες: οι βράχοι, πλησιάζοντας ο ένας τον άλλον, σχηματίζουν μια γιγαντιαία πύλη που κλείνει την κοιλάδα. Από κάθε πλευρά και από μεγάλο ύψος, προβάλλουν η μία προς την άλλη δύο τεράστιες πέτρες κοφτερές, λεπτές, οδοντωτές, παρόμοιες με δύο στομωμένες λεπίδες: εξού και το όνομα **Γλώσσες** που δόθηκε στο στενό. Δεν αφήνουν ανάμεσά τους παρά μια μακρά κάθετη σχισμή για την κοίτη του χειμάρρου, στην οποία πρέπει να κατέβει κανείς. Αν τα ρεύματα αέρα που επικρατούν στην κοιλάδα σφυρίζουν μέσα στη στενή ρωγμή, φαίνεται ότι αυτό το λεπτό τείχος, αυτό το οικοδόμημα από βράχους που στηρίζεται σαν από θαύμα, κλυδωνίζεται και πρόκειται να καταρρεύσει. Από αυτό το σημείο και μετά το στενό δεν παύει να είναι δαιδαλώδες, περιορισμένο ανάμεσα σε γκρίζους βράχους, κομμένους κάθετα, τους οποίους ο χρόνος και η υγρασία έχουν σημαδέψει με μεγάλες κηλίδες σκουριάς. Στα αριστερά, πάνω από αυτούς τους κρημνούς, σε μια πολύ ισχυρή θέση, βρίσκονται τα ερείπια ενός μεσαιωνικού κάστρου, που ονομάζεται επίσης κάστρο των Γλωσσών.

Τελικά, τα φαράγγια ανοίγουν στην πεδιάδα και στην ακτή της θάλασσας: βλέπει κανείς να καμπυλώνει ένας ήσυχος κόλπος, κλεισμένος στην είσοδό του από το ορεινό νησάκι του Καλάμου και χωρισμένος στα δύο από μια μακρά αμμώδη γλώσσα, που φέρει στο άκρο της την κωμόπολη του **Μύτικα**.

Αρχαία λείψανα κοντά στην Κανδήλα· Αλυζία.

Στην ίδια την έξοδο του στενού, αρχίζει κανείς να βρίσκει κατασκευές που προαναγγέλλουν τη γειτνίαση μιας αρχαίας πόλης. Η κοίτη του χειμάρρου διασχίζεται από ένα φράγμα μήκους 25 μέτρων, σχηματισμένο από δεκατέσσερις οριζόντιες στρώσεις, από μεγάλες πέτρες ελάχιστα κατεργασμένες, αλλά στερεά συναρμοσμένες. Οι αρχαίοι κάτοικοι είχαν προφανώς υψώσει αυτό το ανάχωμα, το οποίο δεν καταλαμβάνει όλο το πλάτος της χαράδρας, για να δημιουργήσουν μια υδροληψία και να τροφοδοτήσουν την πόλη της Αλυζίας, που βρισκόταν χαμηλότερα, στις τελευταίες πλαγιές των βουνών. Οι Ρωμαίοι γέμισαν τον κόσμο με τα λείψανα των μεγάλων έργων δημόσιας ωφέλειας· η Ελλάδα, αντίθετα, προσφέρει ανάμεσα στα ερείπιά της λίγα μόνο παραδείγματα τέτοιων έργων· και μόλις που μπορεί κανείς να πει κάτι για τους δρόμους της, τις γέφυρες, τα φράγματα ή τα κανάλια της. Το ελληνικό φράγμα της χαράδρας των Γλωσσών είναι αξιοπερίεργο κυρίως από αυτή την άποψη. Οι χωρικοί ονομάζουν αυτή την κατασκευή «*Της Γριάς το Πήδημα*», διηγούμενοι ότι μια γριά από τη γενιά των Ελλήνων ηγήθησε με μια διασκελιά τα δεκατέσσερα σκαλοπάτια του αναχώματος. Πρόκειται για μια παράδοση ανάλογη με εκείνη της Χρυσοβίτσας που έχω ήδη αναφέρει. Δεν θα ξεπλάγην επίσης αν υπήρχε, σε αυτό το παράξενο παραμύθι, μια μακρινή ανάμνηση του άλματος της Λευκάδας, θρύλος εντελώς εθνικός για τους Ακαρνάνες αυτής της ακτής.

Τα ερείπια της Αλυζίας βρίσκονται στην άκρη της πεδιάδας, κοντά στο χωριό **Κανδήλα**. Η απόσταση από τη θάλασσα είναι τρία χιλιόμετρα, που αντιστοιχούν στα δεκαπέντε στάδια που σημειώνει ο Στράβων¹¹⁷. Τα τείχη είναι ισοπεδωμένα σε ύψος λίγων ποδιών από το έδαφος· όμως τα ακολουθεί κανείς ακόμη σε όλο τους τον κύκλο, εκτός από τη δυτική πλευρά όπου έβλεπαν προς την πεδιάδα· από εκείνη την πλευρά, όπως συμβαίνει συχνά στο χαμηλότερο τμήμα των αρχαίων περιβόλων, έχουν εξαφανιστεί εντελώς.

Όπως οι Ανακτορείς, οι Αλυζείς δεν είχαν αναζητήσει, για να ιδρύσουν την πόλη τους, μια οχυρή θέση, αλλά, πάνω απ' όλα, μια τοποθεσία βολική. Την έχτισαν σε ένα επίπεδο έδαφος, στηρίζοντας μόλις την ακρόπολή τους στις ήπιες πλαγιές που εκτείνονται στους πρόποδες των βουνών. Δεν κατέφυγαν, επίσης, στο περίπλοκο σύστημα αμύνης που βρήκαμε να χρησιμοποιείται σε όλες τις οχυρές θέσεις του εσωτερικού. Το βόρειο και το ανατολικό τείχος είναι δύο ευθείς τοίχοι, πλαισιωμένοι, ο ένας από επτά και ο άλλος από δώδεκα τετράγωνους πύργους, σε ίση απόσταση μεταξύ τους. Οι πύργοι είναι όλοι ελληνικής δόμησης· τα τμήματα που τους χωρίζουν είναι άλλοτε ελληνικής και άλλοτε πολυγωνικής κατασκευής· είτε επειδή ο περίβολος ανακατασκευάστηκε σε διάφορες εποχές, είτε επειδή πρέπει να αποδώσουμε αυτή τη διαφορά στο καπρίτσιο των λιθοξόνων και των εργατών.

Το ανατολικό τείχος, που στηρίζεται στα βουνά, σχηματίζει διαδοχικά τρεις μακριές προεξοχές, προκειμένου να περιβάλει τρία αντερείσματα που κατηφορίζουν παράλληλα προς την πεδιάδα. Καθεμία από αυτές απολήγει σε έναν μεγάλο πύργο, που θα μπορούσε κανείς να ονομάσει δικαιοτέρα φρούριο· πρόκειται για άλλες τόσες μικρές ακροπόλεις. Η μεσαία προεξοχή είναι η σημαντικότερη και συνδέει με την πόλη

117 Πεντεκαίδεκα από θαλάσσης απέχει σταδίου. (Απέχει δεκαπέντε στάδια από τη θάλασσα). Στράβων, X, 2, 21.

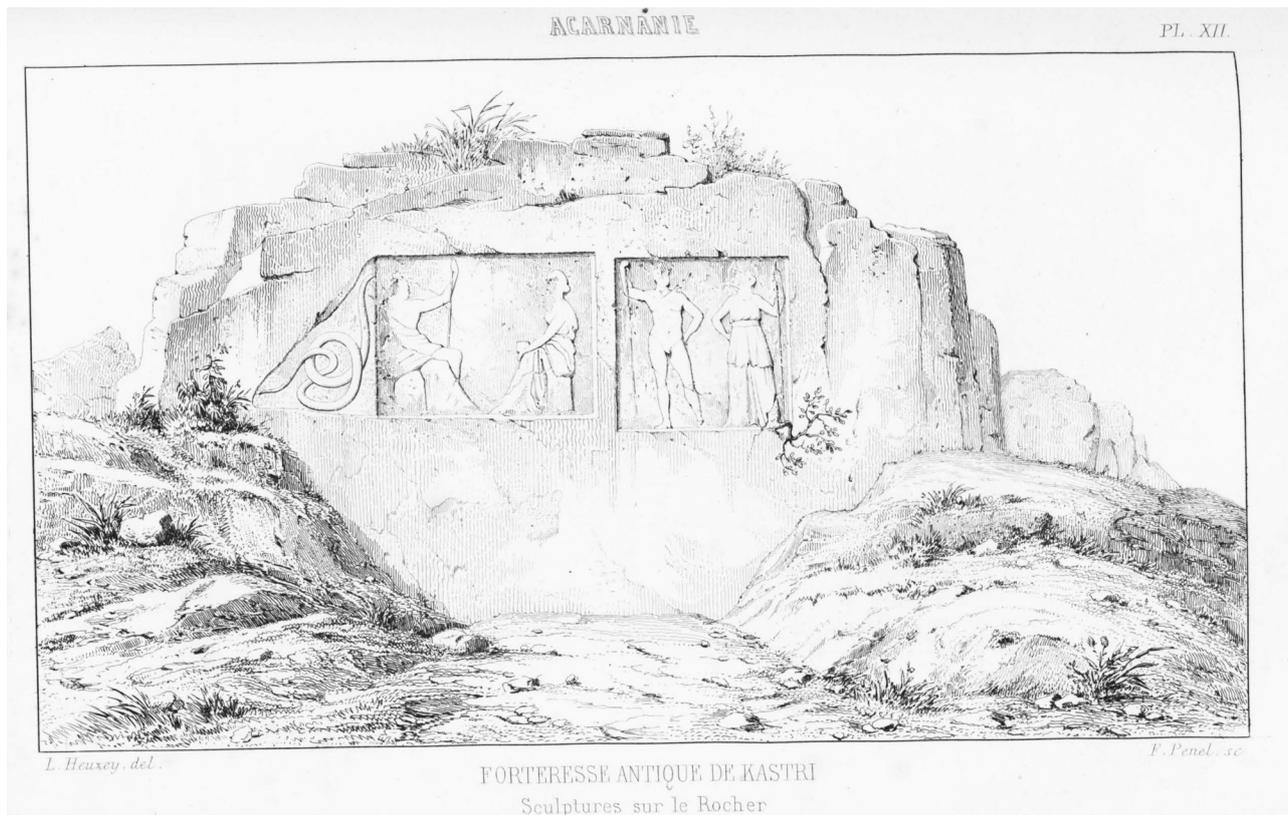
το υψηλότερο αντέρεισμα· χωρίζεται από τον περίβολο με ένα εσωτερικό τείχος και πρέπει να θεωρηθεί ως η κύρια ακρόπολη. Οι δύο γωνιακοί πύργοι, από την πλευρά της πεδιάδας, έχουν επίσης διαστάσεις μεγαλύτερες από τους συνηθισμένους πύργους· οι υποδομές τους είναι φτιαγμένες από πέτρες που έχουν μήκος έως 2 και 3 μέτρα, επί 1 μέτρο πλάτος. Οι Έλληνες, όπως παρατηρείται ήδη από την ακρόπολη των Μυκηνών, φρόντιζαν πάντα να επιλέγουν τους μεγαλύτερους δόμους για το τμήμα των περιβόλων τους που γειτνιάζε με τις πύλες και βρισκόταν σε πρώτη θέα. Σκοπός τους ήταν να εντυπωσιάσουν, με μια δόμηση πιο επιβλητική, τα μάτια εκείνων που εισέρχονταν. Όλη η ομορφιά αυτών των τραχιών στρατιωτικών περιβόλων βρισκόταν, πράγματι, στη δύναμη και τη στερεότητά τους.

Η πόλη παρουσιάζει ελάχιστα λείψανα εσωτερικών κατασκευών· βρίσκονται όμως, στο χωριό **Κανδήλα**, αρκετά θραύσματα μαζεμένα από τα ερείπια. Πάνω από την πόρτα της εκκλησίας, οι κάτοικοι έχουν εντοιχίσει έναν κορμό ιωνικού κίονα από λευκό μάρμαρο, με πολύ κομψό ύφος. Οι παραστάδες της ίδιας πόρτας σχηματίζονται από δύο στήλες, στις οποίες διαβάζει κανείς με μεγάλα γράμματα, χαραγμένα με φροντίδα, τα ονόματα του **Αριστομένη**, γιου του Μεννέα, και της **Άνασσας**, κόρης του Όντεως. Ένα από αυτά τα ονόματα, εκείνο του Μεννέα, απαντάται, με μια ελαφρά διαφορά στην ορθογραφία, πάνω σε μια τετράπλευρη βάση από μαύρο μάρμαρο· εκεί διαβάζουμε: «**Υγιεία, Ιππονία, Μεννείας**». Επρόκειτο για κάποιον πλούσιο και ισχυρό πολίτη της Αλυζίας, ο οποίος στην εποχή του φαίνεται να έπαιξε σημαντικό ρόλο στην Ακαρνανία· διότι αναφέρεται επίσης σε δύο από τα ωραιότερα νομίσματα του Ακαρνανικού Κοινού. Πρέπει να προσθέσουμε σε αυτές τις επιγραφές και εκείνη του **Φρουίχου**, γιου του Αλέξιδος¹¹⁸. Η μορφή των γραμμάτων, κυρίως του Α και του Σ, κατατάσσει αυτά τα μνημεία στην εποχή των διαδόχων του Αλεξάνδρου. Παρατήρησα επίσης ορισμένα ελληνικά θεμέλια σε έναν λόφο γειτονικό του χωριού, κοντά σε ένα παρεκκλήσι του Αγίου Ανδρέα.

Ένας ιωνικός κίονας, μια βάση αγάλματος, μερικές επιγραφές χαραγμένες με φροντίδα, δεν παρέχουν υλικό για μακροσκελείς υποθέσεις. Ωστόσο, αυτά τα διάσπαρτα στοιχεία αρκούν για να μας δείξουν ότι η Αλυζία ήταν πιο εξελιγμένη από οποιαδήποτε άλλη πόλη του εσωτερικού της Ακαρνανίας, των οποίων οι πύλες δεν φαίνεται να άνοιξαν ποτέ στην κομψότητα και στις τέχνες. Ο Στράβων μάς το επιβεβαιώνει, πληροφορώντας μας ότι κατείχε για πολύ καιρό ένα από τα ωραιότερα έργα του γλύπτη **Λυσίππου**: τους **Δώδεκα Άθλους του Ηρακλή**. Αυτά τα αγάλματα, που ήταν αναμφίβολα ξεχωριστά συμπλέγματα, είχαν τοποθετηθεί κοντά στο λιμάνι της πόλης, το ονομαζόμενο **Λιμνή του Ηρακλέους**, όπου κοσμούσαν ένα τέμενος αφιερωμένο στον ήρωα. Αργότερα, όταν ο τόπος ερημώθηκε, ένας Ρωμαίος στρατηγός μετέφερε στα πλοία του το μοναδικό αριστούργημα που υπήρχε ίσως στην Ακαρνανία¹¹⁹.

118 Βλ. Επιγραφές (Inscriptions).

119 Λιμνή Ηρακλέους ιερός και τέμενος... (Λιμάνι του Ηρακλή ιερό και τέμενος...). Στράβων, X, 2, 22.

Το αρχαίο λιμάνι της Αλυζίας βρισκόταν σε εκείνο το τμήμα του κόλπου που είναι στα βόρεια του Μύτικα: εκεί βρίσκεται ο μικρός όρμος του **Βούρκου**, το καλύτερο αγκυροβόλιο της ακτής, λόγω του βάθους των υδάτων που επιτρέπει στα μεγαλύτερα πολεμικά πλοία να σταθμεύουν χωρίς κίνδυνο. Στο σημείο αυτό, κοντά σε μια μικρή εκκλησία, βρίσκεται η γωνία μιας υποδομής, σχηματισμένη ακόμη από τρεις στρώσεις λευκού και λεπτόκοκκου ασβεστόλιθου, μαζί με ένα μεγάλο κομμάτι ιωνικού επιστυλίου από μάρμαρο Πάρου, λείψανα ενός ναού που υψωνόταν αναμφίβολα μέσα στο τέμενος του Ηρακλή.

Άλλα πολύ αξιοπερίεργα ίχνη της ανάπτυξης των τεχνών στην Αλυζία βρίσκονται στο αρχαίο φρούριο του **Καστριού**, τοποθετημένο πάνω σε απόκρημνα βουνά στα νότια της πεδιάδας. Καθώς οι Αλυζείς δεν είχαν, εντός του περιβόλου των τειχών τους, κάποια πολύ υψηλή ακρόπολη που να δεσπόζει στην περιοχή, είχαν χτίσει σε αυτό το σημείο της επικρατειάς τους μια απομονωμένη ακρόπολη, η οποία μπορούσε, από ορισμένες απόψεις, να την υποκαταστήσει. Ήταν ένα εξαιρετικό παρατηρητήριο για να επιτηρούν όχι μόνο την πεδιάδα και όλα τα γύρω υψώματα, αλλά και τη θάλασσα, την οποία ανακαλύπτει κανείς πάνω από τις κορυφές του νησιού του **Καλάμου**. Η Αλυζία, πόλη παραθαλάσσια, εκτεθειμένη στις επιθέσεις εχθρικών στόλων, είχε ανάγκη να γνωρίζει τι συνέβαινε στο πέλαγος, πίσω από αυτό το ορεινό νησί που της έκρυβε τον ορίζοντα. Η ακρόπολη του Καστριού σχηματίζει έναν περίβολο περίπου τριγωνικό, με μια ωραία και πολύ περίπλοκη πολυγωνική δόμηση, με προεξοχές σε σχήμα δοντιού. Η είσοδος γίνεται από δύο πύλες με ευθύ ανώφλι, μία στενή και μία μεγαλύτερη είναι

τοποθετημένες αντικριστά και στον ίδιο άξονα. Εκεί παρατήρησα επίσης μια μεγάλη τετράγωνη δεξαμενή, λαξευμένη στον σκληρό βράχο. Όμως αυτό που προκαλεί κυρίως την έκπληξη είναι μια ομάδα **αναγλύφων**, σκαλισμένων πάνω στους βράχους και στα τείχη του φρουρίου.

Στην κορυφή της πέτρινης ράχης, ένας βράχος έχει λαξευτεί κάθετα, και στην ομαλή του όψη έχουν σκαφτεί δύο μικρά πλαίσια¹²⁰. Στο ένα από αυτά τα πλαίσια, δύο μορφές κάθονται και κοιτάζονται: ένας θεός, καλυμμένος μόνο κατά το ήμισυ με ένα ιμάτιο που του τυλίγει τα πόδια, στηρίζει το χέρι του σε ένα μακρύ σκήπτρο· μια θεά, ντυμένη με χιτώνα με κομψές πτυχώσεις, κρατά ένα κουτί στα γόνατά της. Ο ένας είναι ο **Ασκληπιός**, που αναγνωρίζεται από ένα μεγάλο φίδι τυλιγμένο πίσω του που υψώνει το κεφάλι του πάνω από το κεφάλι του θεού· η άλλη είναι η **Υγεία**, η αχώριστη σύντροφος του Ασκληπιού¹²¹. Στο άλλο πλαίσιο, εικονίζεται ένας θεός γυμνός, όρθιος, στηριζόμενος περήφανα σε μια λόγχη· και δίπλα του, μια θεά ντυμένη με ένδυμα με μακριές πτυχές, αλλά επίσης περήφανη στη στάση της και με τη λόγχη στο χέρι· πίστεψα ότι αναγνώρισα τον **Άρη** και την **Παλλάδα**, τις θεότητες του πολέμου, δίπλα σε εκείνες της υγείας. Αυτά τα γλυπτά, ημισβησμένα από τον χρόνο, χωρίς να είναι δουλεμένα με τη λεπτότητα που θα είχε ένα μαρμάρινο ανάγλυφο, ανήκουν στους καλούς χρόνους της ελληνικής τέχνης λόγω της ορθότητας του σχεδίου, της απλότητας των στάσεων, της κομψότητας και της ευκολίας της εργασίας: είναι ένα προσχέδιο χαραγμένο από ένα επιδέξιο χέρι, και όχι το έργο ενός άσχετου.

Το τρίτο ανάγλυφο είναι σκαλισμένο πάνω σε έναν από τους γωνιακούς λίθους της κύριας πύλης, στο εσωτερικό του περιβόλου¹²². Ο θεός που αναπαρίσταται εδώ είναι ο ίδιος που η Αλυζία επέλεξε για προστάτη της, είναι ο **Ηρακλής**· και, από μια παράξενη σύμπτωση, είναι ένας από τους τύπους του Ηρακλή που αποδίδουμε στη σμίλη του **Λυσίππου**, ο τύπος που αναπαράγεται στο περίφημο άγαλμα του Μουσείου Φαρνέζε. Έχουμε σε αυτό το ανάγλυφο, προσχεδιασμένο πάνω στα τείχη ενός φρουρίου, ένα αντίγραφο σε σμίχρυνση του ίδιου μοντέλου, προγενέστερο από την απομίμηση του Γλαύκωνα. Η στάση είναι η ίδια: ο θεός αναπαύεται και στηρίζεται στο ρόπαλό του· ο ένας του βραχιόνας, χαλαρός, κρέμεται κατά μήκος του φοβερού για τα τέρατα όπλου, ενώ ο άλλος, περασμένος πίσω από την πλάτη, αποκαλύπτει το ισχίο, το οποίο κάμπτεται από μια ισχυρή κλίση.

Δεν τολμά κανείς να υποθέσει ότι ο ίδιος ο Λύσιππος, ερχόμενος να φιλοτεχνήσει για τους Αλυζείς τα δώδεκα αγάλματα που του είχαν παραγγείλει, σκάλισε, σαν παίζοντας, αυτές τις μορφές πάνω στους βράχους και στην πύλη του Καστρίου. Όμως, με βεβαιότητα, ο γλύπτης που χάραξε αυτές τις εικόνες των προστατών θεών του φρουρίου, θυμήθηκε, σχεδιάζοντας τον Ηρακλή, ένα από τα αγάλματα που κοσμούσαν το λιμάνι της Αλυζίας. Μπορεί κανείς να συμπεράνει από αυτό, με κάποια πιθανότητα, ένα ενδιαφέρον γεγονός για την ιστορία της τέχνης: ότι το άγαλμα του Λυσίππου, του οποίου έχουμε το αντίγραφο στον **Φαρνέζιο Ηρακλή** —ο Ηρακλής νικητής του δράκοντα των Εσπερίδων— αποτελούσε μέρος των **Δώδεκα Άθλων**, που μεταφέρθηκαν από την Αλυζία στη Ρώμη ήδη από την εποχή του Στράβωνα.

120 Βλ. Πίνακα XII.

121 Πρόβλ. την επιγραφή της Κανδήλας.

122 Πίνακας XI.

Παρατηρήστε επίσης ότι δεν είναι χωρίς πρόθεση που σκαλίστηκε στην είσοδο της πόλης η εικόνα αυτού του θεού. Ο Ηρακλής σε αυτή τη θέση είναι ο θεός-φύλακας των πυλών, ο θεός της δύναμης, που καθιστά τα θυρόφυλλα στερεά και τους σύρτες αλκλόνητους, που κάνει τους μεντεσέδες να αντέχουν στο χτύπημα του κριού. Οι Βυζαντινοί, με μια ανάλογη ιδέα, ζωγράφιζαν στην είσοδο των εκκλησιών τους τον αρχάγγελο Μιχαήλ ως φρουρό.

Η Αλυζία ήταν αναμφίβολα μια ακμάζουσα πόλη, εμπλουτισμένη από το εμπόριο, σε επαφή με την υπόλοιπη Ελλάδα μέσω των πολυάριθμων πλοίων που κάθε χρόνο έκαναν στάση από αγκυροβόλιο σε αγκυροβόλιο για να μεταβούν στην Ήπειρο, τη Σικελία και την Ιταλία. Η ζωή αυτών των Ακαρνάνων της ακτής πρέπει να έμοιαζε με εκείνη που διήγαν οι πλούσιοι Δωριείς άποικοι της Λευκάδας και του Ανακτορίου. Οι Αλυζείς φαίνεται να δέχθηκαν νωρίς την επιρροή αυτών των κορινθιακών πόλεων, κυρίως της Λευκάδας που ήταν γειτονική. Η λατρεία του Ηρακλή, που τιμόταν σε αυτούς, αποτελεί ήδη μια απόδειξη και τα νομίσματά τους, κομμένα στον τύπο της Κορίνθου ή φέροντα τους ιδιαίτερους τύπους των Λευκαδίων, δεν αφήνουν καμία αμφιβολία ως προς αυτό. Ένας κυκλικός ποιητής, ο συγγραφέας της *Αλκμαιωνίδας*, παρουσίαζε τον *Λευκάδιο* και τον *Αλυζέα* ως δύο αδέρφια, γιους του Λάκωνα Ικαρίου και αδελφούς της Πηνελόπης¹²³.

Εντούτοις, δεν υπάρχει κανένας λόγος να πιστέψουμε ότι η Αλυζία ήταν αποικία της Κορίνθου· την βλέπουμε αντίθετα να συντάσσεται με την υπόλοιπη Ακαρνανία. Ο Αθηναίος στρατηγός *Δημοσθένης*, στον δρόμο του προς τη Σικελία, έρχεται να επιβιβάσει στην Αλυζία μια ενίσχυση Ακαρνάνων σφενδονιστών¹²⁴. Αργότερα, όταν ο *Τιμόθεος* αποκαθιστά σε αυτές τις θάλασσες τη ναυτική ισχύ των Αθηναίων με μια νίκη επί του Σπαρτιάτη ναυάρχου Νικολόχου, στήνει το τρόπαιό του στην ακτή της Αλυζίας, και στα ναυπηγεία αυτής της πόλης έρχεται να επισκευάσει τα πλοία του¹²⁵.

Η μακεδονική εποχή υπήρξε για τους Αλυζείς μια περίοδος μεγάλης ευημερίας. Είναι αρκετά πλούσιοι τότε ώστε να εμπιστευθούν τη διακόσμηση των ιερών τους στον μεγαλύτερο γλύπτη εκείνης της εποχής. Επίσης, από αυτή τη στιγμή και μετά τους βλέπουμε στενά ενωμένους με τη Λευκάδα. Ο χρόνος άρχισε να σβήνει το μίσος που είχε οπλίσει επί τόσα χρόνια τους Ακαρνάνες κατά των κορινθιακών αποικιών, και οι δύο πόλεις εμφανίζονται ως σύμμαχοι των Αθηναίων στον *Λαμιακό Πόλεμο*¹²⁶. Αλλά τι να υποθέσουμε για το κείμενο του Στράβωνα που μας παρουσιάζει τη χώρα της Αλυζίας ως ήδη έρημη κατά την εποχή της ρωμαϊκής κατάκτησης¹²⁷; Η έκφραση αυτή αναφέρεται αναμφίβολα μόνο στο τέμενος του Ηρακλή, που βρισκόταν στην ακτή. Τα λόγια του Ρωμαίου στρατηγού, ο οποίος βρίσκει το αριστούργημα του Λυσίππου «σε ακατάλληλη θέση, σε έναν τόπο εγκαταλελειμμένο», δεν είναι ίσως παρά ένα κακό πρόσχημα για να λεηλατήσει προς όφελος της Ρώμης μια ανίσχυρη πόλη. Ο Κικέρων,

123 Παρά Στράβων, X, 2, 9.

124 Θουκυδίδης, VII, 31.

125 Ξενοφών, Ελληνικά, V, 4.

126 Διόδωρος Σικελιώτης, XVIII, 11.

127 Στράβων, X, 2, 21.

που πέρασε μια μέρα από την Αλυζία, όπου τον συνάντησε ο αδελφός του Κουίντος, και μετά από αυτόν ο Πλίνιος, ο Πτολεμαίος και ακόμη και ο συντάκτης του Χάρτη του Πόιτινγκερ, αποδεικνύουν ότι η πόλη αυτή συνέχισε να υπάρχει υπό τους Ρωμαίους και μέχρι τους τελευταίους χρόνους της αυτοκρατορίας¹²⁸.

Κατά τον Μεσαίωνα, αυτή η μικρή παραθαλάσσια πεδιάδα και αυτός ο κόλπος που προσέφερε παντού εξαιρετικά αγκυροβόλια κατοικούνταν ακόμη, όπως δείχνουν τα ερείπια των Γλωσσών, οι βυζαντινές επιγραφές της Κανδήλας και τα λείψανα μιας μεγάλης εκκλησίας της **Αγίας Σοφίας** που φαίνονται ακόμη κοντά στον Μύτικα. Μόνο γύρω στην εποχή των Τούρκων εγκαταλείφθηκε η ακτή. Οι κάτοικοι διηγούνται ότι οι πρόγονοί τους αναγκάστηκαν να εγκατασταθούν στα φαράγγια των βουνών, από τον φόβο των Βερβερίνων πειρατών που λυμαίνονταν την ακτή. Μόλις πριν από λίγα χρόνια, οι πλουσιότερες οικογένειες των ορεινών χωριών άρχισαν να κατεβαίνουν ξανά στην ακτή, όπου σχημάτισαν την κωμόπολη του Μύτικα.

Κοιλιάδα του Δραγαμέστι· Αστακός.

Νοτιοανατολικά της πεδιάδας του Μύτικα, ανάμεσα στα απόκρημνα υψώματα που φέρουν το φρούριο του Καστριού και τις τελευταίες πλαγιές του Μπούμιστου, ανοίγεται ένα άλλο στενό, που δίνει πρόσβαση στα οροπέδια της χερσονήσου της **Κριθωτής**. Η οδός, αφού αναρριχηθεί επίπονα σε μια πολύ στενή χαράδρα, διχάζεται κοντά στην κωμόπολη της **Ζάβιτσας** (σημερινό Αρχοντοχώρι), η οποία ήταν κάποτε μια μικρή πόλη κρυμμένη στα βουνά, αριθμώντας όχι λιγότερα από εξακόσια σπίτια. Ένας από τους κλάδους του δρόμου κατευθύνεται προς το κέντρο της Ακαρνανίας, όπου εκβάλλει κοντά στον Αετό και τα ερείπια των Φοιτιών· ο άλλος, διασχίζοντας οροπέδια σκιασμένα εδώ κι εκεί από μεγάλες βελανιδιές (δρυς η βαλανιδιά), πηγαίνει να συναντήσει την κοιλάδα του Δραγαμέστι.

Όλα αυτά τα περάσματα είχαν προστατευθεί από τους αρχαίους με μεγάλη φροντίδα. Μόλις αφήσει κανείς την πεδιάδα για να εισέλθει στο στενό της Ζάβιτσας, διακρίνει πάνω σε έναν βράχο έναν μεμονωμένο ελληνικό πύργο, που φέρει ακόμη παράθυρα και πολεμίστρες στις τέσσερις πλευρές του και μια μικρή πύλη προς τα δυτικά. (Ύψος του πύργου 6,30 μ., πάχος 5,60 μ.· διαστάσεις της πύλης 1,95 μ. επί 1,05 μ.). Στεφανώνεται από μια στενή στρώση που σχηματίζει γείσο στο εσωτερικό και η οποία φαίνεται ότι προοριζόταν να στηρίζει το δάπεδο ενός δεύτερου ορόφου ή ίσως μια στέγη· καθώς επρόκειτο μάλλον για ένα είδος φυλακίου παρά για έναν πραγματικό πύργο.

Ο βράχος πάνω στον οποίο στηρίζονται τα θεμέλια είναι ισοπεδωμένος· μια πρώτη πύλη, σχηματισμένη απλώς από μια μακριά πέτρα στημένη στην άκρη του κρημνού και ένα ανώφλι ενσωματωμένο στην πλευρά του πύργου, έδινε πρόσβαση σε αυτή τη στενή εξέδρα. Στην κορυφή μιας αιχμής που ορθώνεται από την άλλη πλευρά του δρόμου, βρίσκονται επίσης μερικά λείψανα οχύρωσης από ξερολιθιά, κοντά στα ερείπια ενός βυζαντινού πύργου. Πιο πέρα, στα περίχωρα της Ζάβιτσας και σε ένα από τα μονοπάτια προς τον Αετό, ένας μικρός περίβολος ονομαζόμενος **Καστελλάκι**,

128 "Halisso" Tab. Peuting.

αρκετά χονδροειδούς ελληνικής κατασκευής, ήταν η ακρόπολη κάποιας κώμης που βρισκόταν άλλοτε σε αυτά τα οροπέδια. Τέλος, η οδός που οδηγεί στο Δραγαμέστι σημαδεύεται ακόμη από τα θεμέλια ενός αρχαίου πύργου και από ορισμένους τάφους λαξευμένους στον βράχο.

Η μακρά και όμορφη κοιλάδα του Δραγαμέστι είναι σήμερα η πλουσιότερη περιφέρεια όλης της Ακαρνανίας. Τρία μεγάλα χωριά, που είναι σαν τις χωριστές συνοικίες μιας μικρής πόλης, διαδέχονται το ένα το άλλο στην ίδια κλιτύ των βουνών και κατά μήκος του δρόμου που κατηφορίζει στη θάλασσα: είναι αρχικά το **Βασιλόπουλο** και το **Δραγαμέστι** (σημερινό Καραϊσκάκη), περιτριγυρισμένα από κήπους και αμπελώνες· έπειτα η σκάλα τους, η οποία έγινε πρόσφατα ένα σημαντικό πληθυσμιακό κέντρο, υπό το αρχαίο όνομα **Αστακός**. Η εξαγωγή του βαλανιδιού αποτελεί κυρίως τον πλούτο αυτού του μικρού λιμανιού, τοποθετημένου σε έναν βαθύ κόλπο που προστατεύει το υψηλό ακρωτήριο της **Τουρκοβίγλας**. Από την ακτή, βλέπει κανείς να αναδύεται στο μέσον της θάλασσας, σαν ένα λαμπερό τείχος, η **Ιθάκη**, το απόκρημνο νησί που ήταν κατά την εποχή του Ομήρου η πρωτεύουσα ενός ναυτικού κράτους από το οποίο εξαρτάτο όλη αυτή η ακτή. Ένα άλλο λιμάνι, εκείνο του **Παντελεήμονα**, όχι λιγότερο ασφαλές από το αγκυροβόλιο του Αστακού, βρίσκεται στην ίδια την είσοδο του κόλπου του Δραγαμέστι· είναι μια μικρή απομακρυσμένη λεκάνη, όπου εισέρχεται κανείς μόνο από ένα δαιδαλώδες πέρασμα· τα πλοία αγκυροβολούν εκεί ανάμεσα στη στεριά, σαν σε λίμνη.

Το λιμάνι του Δραγαμέστι και εκείνο του Παντελεήμονα έχουν και τα δύο στη γειτονιά τους σημαντικά ερείπια. Εκείνα του Δραγαμέστι, τοποθετημένα σε απόσταση τριών τετάρτων της ώρας από τη θάλασσα, είναι τα πλέον εκτεταμένα, αν και η κατάσταση υποβάθμισής τους επιτρέπει μόλις να αναγνωριστεί το σχήμα και η διάταξη του περιβόλου. Καλύπτουν ένα ευρύ οροπέδιο, κομμένο κάθετα από τις τρεις πλευρές, το οποίο συνδέεται με τα βουνά της δύσης. Το τείχος είναι κυκλώπειο μέχρι ένα ορισμένο ύψος, κανονικό από πάνω, και αυτά τα δύο τμήματα διαφορετικής δόμησης χωρίζονται από μια στενή στρώση που σχημάτιζε μια συνεχή ζώνη. Οι πύργοι ήταν τετράγωνοι. Δεν υπήρχε ακρόπολη, καθώς το έδαφος δεν παρουσίαζε σε κανένα σημείο αισθητή διαφορά επιπέδου: παρατήρησα μόνο τα ίχνη ενός εσωτερικού περιβόλου, του οποίου τα θεμέλια χρησίμευσαν αργότερα για μια κατασκευή του Μεσαίωνα. Στο μέσον βρίσκεται μια μεγάλη εκκλησία, της οποίας οι τοίχοι περιέχουν μερικά θραύσματα ιωνικών κοσμημάτων από μάρμαρο, αρκετά μέτριας εκτέλεσης. Πάνω στο οροπέδιο αναβλύζει μια άφθονη πηγή, η οποία πέφτει στα βόρεια του περιβόλου μέσα σε μια χαράδρα. Στους πρόποδες του καταρράκτη βλέπει κανείς την υποδομή ενός οικοδομήματος χτισμένου από μεγάλες πέτρες· η ίδια η όψη του βράχου, λαξευμένη από ανθρώπινο χέρι, παρουσιάζει μια κόγχη, η οποία είχε ίσως κατασκευαστεί για να δεχθεί μια εικόνα των Νυμφών.

Σε κάποια απόσταση από αυτά τα ερείπια υψωνόταν ένας ναός, του οποίου οι πέτρες, διακοσμημένες με διάφορα κυμάτια, είναι διάσπαρτες σε ένα μέρος ονομαζόμενο **Αγία Βαρβάρα**. Εντόπισα το κιονόκρανο μίας από τις παραστάδες, το οποίο είναι κορινθιακού ρυθμού και ενός ύψους που προδίδει τη ρωμαϊκή εποχή. Οι κάτοικοι με διαβεβαίωσαν ότι είχαν δει ανάμεσα σε αυτά τα θραύσματα μια επιγραφή σε «φράγκικα» γράμματα, αναμφίβολα μια λατινική επιγραφή, η οποία έχει εξαφανιστεί. Κοντά εκεί, πάνω σε μια στήλη διακοσμημένη με οδόντες και φύλλα δάφνης, αποκρυπτογράφησα το ελληνικό όνομα **Σωτίων**.

Τα ερείπια του Παντελεήμονα είναι πολύ καλύτερα διατηρημένα· όμως η έκταση που περιλαμβάνουν ταιριάζει μόνο σε μια πολύ μικρή πόλη. Ο περίβολος, που σχηματίζει ένα ακανόνιστο τετράγωνο με κομμένες γωνίες, περιβάλλει έναν λόφο στην ίδια την άκρη της θάλασσας. Είναι μια προσεγμένη ελληνική κατασκευή, με αρμούς συχνά λοξούς και ορισμένες επικαλύψεις των στρώσεων της μίας πάνω στην άλλη. Οι πύργοι είναι όλοι **ημικυκλικού σχήματος**, διάταξη της οποίας δεν υπάρχει άλλο παράδειγμα σε όλη την Ακαρνανία, και η οποία φαίνεται να είναι δείγμα μιας σχετικά αρκετά πρόσφατης εποχής.

Μία από αυτές τις δύο πόλεις είναι βεβαίως ο **Αστακός**, τον οποίον οι γεωγράφοι τοποθετούν κάτω από την Αλυζία και το ακρωτήριο Κριθωτή, στο ύψος της Κεφαλληνίας, της οποίας οι άποικοι είχαν πρώτοι ιδρύσει εγκαταστάσεις σε αυτόν τον κόλπο¹²⁹. Κοντά εκεί βρίσκονταν επίσης οι **Εχινάδες** νήσοι. Εκείνο από τα νησιά που βρίσκεται πλησιέστερα στον κόλπο του Δραγαμέστι φέρει ακόμη και σήμερα το όνομα **Ατάκος**. Μου φαίνεται ότι τα ερείπια του Δραγαμέστι, λόγω της έκτασής τους, του αρχαίου χαρακτήρα τους και της θέσης τους που δεσπόζει στην κοιλάδα και στους δρόμους που οδηγούν από τη θάλασσα στο εσωτερικό της Ακαρνανίας, ανταποκρίνονται μόνο αυτά στη σημασία μιας παραθαλάσσιας και εμπορικής πόλης όπως έπρεπε να είναι ο Αστακός. Ο συνταγματάρχης Leake προτιμά τη θέση του Παντελεήμονα. Το σφάλμα του προέρχεται από το ότι θέλει να βρει μια θέση για τη μικρή πόλη της Κριθωτής· ο Στράβων την αναφέρει ωστόσο ως πόλη της Χερσονήσου της Θράκης (δεν την υπενθυμίζει σε σχέση με την Ακαρνανία παρά μόνο για να κάνει μια ονομαστική σύγκριση)¹³⁰.

Ο Αστακός, κατά την έναρξη του Πελοποννησιακού Πολέμου, βρισκόταν υπό την εξουσία ενός τυράννου ονόματι **Εύαρχος**, ο οποίος υποστηριζόταν από την επιρροή της Κορίνθου. Ήδη από την πρώτη ναυτική τους εκστρατεία στις ακτές της Ακαρνανίας, οι Αθηναίοι καταλαμβάνουν την πόλη με έφοδο και εκδιώκουν τον τύραννο, ο οποίος επιστρέφει τον χειμώνα του ίδιου έτους από έναν κορινθιακό στόλο. Αργότερα, όταν ο **Φορμίων** ήρθε με έναν μικρό στρατό για να οργανώσει στις πόλεις του εσωτερικού την αθηναϊκή παράταξη, επέλεξε αυτό το λιμάνι ως τόπο αποβίβασης. Πράγματι, από κανένα άλλο σημείο της ακτής οι επικοινωνίες δεν είναι πιο άμεσες και πιο εύκολες με το εσωτερικό της χώρας. Ο Αστακός προσχώρησε τότε οριστικά στο **Ακαρνανικό Κοινό**¹³¹. Η πόλη αυτή αναφέρεται ακόμη στον Πτολεμαίο. Κατά τους χρόνους της Ύστερης Αυτοκρατορίας συνεχίζει να είναι, υπό άλλο όνομα, μια σημαντική θέση, όπως αποδεικνύουν τα ερείπια του Δραγαμέστι και ένα βυζαντινό κάστρο που ορθώνεται σε έναν γειτονικό λόφο.

129 Άστακος... Άκαρνανίας πόλις· οί δὲ Κεφαλληνίας ἄποικον. (Αστακός... πόλη της Ακαρνανίας· ορισμένοι δε [την θεωρούν] αποικία της Κεφαλληνίας). Στέφ. Βυζ.

130 Στράβων, X, 21.

131 Θουκυδίδης, II, 30, 102.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 8.

ΑΡΧΑΙΕΣ ΠΟΛΕΙΣ ΣΤΟ ΔΑΣΟΣ ΤΗΣ ΜΑΝΙΝΑΣ ΚΑΙ ΣΤΗΝ ΠΕΡΙΟΧΗ
ΤΟΥ ΚΑΤΩΜΕΡΟΥ
(ΠΑΡΑΧΕΛΩΙΤΙΔΑ)

Είδαμε ήδη πώς η κοιλάδα του Αστακού επικοινωνούσε με τα υψίπεδα του Ξηρομέρου μέσω της οδού των Βλιζιανών, και με το απώτατο άκρο της Ακαρνανίας μέσω των στενών της Χρυσοβίτσας. Απομένει να περιγράψουμε αυτή τη μακρά αιχμή που κατηφορίζει προς τον νότο, στενεμένη ανάμεσα στη θάλασσα και τον **Ασπροπόταμο**: είναι η αρχαία **Παραχελωίτιδα**¹³². Συνδέεται με το Ξηρόμερο μέσω μιας περιοχής βραχωδών λόφων καλυμμένων από ένα απέραντο δάσος βελανιδιάς (δρυς η βαλανιδιά), το **δάσος της Μανίνας**, μόνιμο ενδιαίτημα νομάδων βοσκών και κλεφτών, που πολύ συχνά ζουν μαζί τους σε στενή επαφή. Χαμηλότερα, τα δάση παύουν, η χώρα αποκαλύπτεται· διακρίνει κανείς το πολύ μερικούς σπάνιους λόφους, που υψώνονται σαν νησιά στο μέσον μιας μεγάλης έκτασης από λιβάδια, λιμνοθάλασσες και βάλτους. Πρόκειται πράγματι για νησιά, που καταλήφθηκαν σιγά-σιγά από τις προσχώσεις του Αχελώου, ο οποίος προχώρησε μπαζώνοντας τη θάλασσα με τα χώματα που μεταφέρονται κάθε χρόνο από την Αιτωλία, την Ακαρνανία και τα βάθη της Ηπείρου. Υπάρχει εκεί μια ολόκληρη χώρα δημιουργημένη από το ποτάμι, το **Κατώμερο** ή Κάτω Χώρα, της οποίας ένα μεγάλο μέρος πνίγεται ακόμη κάθε χειμώνα κάτω από τα νερά.

Περίβολος του Ρίγανη: Μητρόπολις (Ερυσίχη)

Αφήνοντας την πεδιάδα της Στράτου, ο Άσπρος, οριοθετημένος από τη μία πλευρά από το δάσος της Μανίνας και από την άλλη από τις ομοίως δασωμένες κλιτύες της Αιτωλίας, κυλά επί αρκετές λεύγες σε μια άγρια κοιλάδα. Οι αρχαίοι κάτοικοι της χώρας είχαν επιδιώξει, από τους πρώτους χρόνους, να καταλάβουν και να υπερασπιστούν αυτή την κοιλάδα του Αχελώου, όπως δείχνουν τα λείψανα δύο αρχαίων πόλεων κρυμμένων στο μέσον των δασών της ακαρνανικής όχθης.

Η πρώτη, τοποθετημένη κοντά στον οικισμό **Ρίγανη**, διέφυγε της προσοχής του συνταγματάρχη Leake, ο οποίος αναζητούσε ωστόσο σε αυτή την όχθη τα ίχνη της **Μητρόπολης**, και ο οποίος αναγκάστηκε, ενάντια σε κάθε πιθανότητα και ενάντια στη σαφή μαρτυρία του Πολυβίου, να την τοποθετήσει 7 χιλιόμετρα μακριά από το ποτάμι, πάνω στην απόκρημνη κορυφή του Λιγοβιτσιού. Αυτά τα ερείπια καταλαμβάνουν την άκρη ενός οροπεδίου, του οποίου οι πλαγιές δεσπόζουν ταυτόχρονα στην πεδιάδα και

132 Στράβων, X, 2, 1.

στον Άσπρο, στο σημείο ακριβώς όπου αυτός αρχίζει να εισέρχεται στα δασωμένα φαράγγια. Τα τείχη υψώνονται ακόμη σε ύψος αρκετών μέτρων· περιβάλλουν έναν χώρο σπαρμένο με τραχείς βράχους, ανάμεσα στους οποίους έχει φυτρώσει ένα ολόκληρο σκοτεινό δάσος από βελανιδιές και αριές, με κορμούς περιπλεγμένους από βρύα και αναρριχώμενα φυτά.

Αυτή η πρωτόγονη αρχιτεκτονική ταιριάζει απόλυτα με αυτή την άγρια φύση. Σε όλη την Ακαρνανία, όπου οι κατασκευές έχουν ωστόσο διατηρήσει περισσότερο από αλλού έναν αέρα τραχύτητας, δεν συνάντησα τίποτα που να έχει πιο αρχαίο χαρακτήρα. Οι κυκλώπειοι δόμοι είναι ακατέργαστοι· ακόμη και οι αρμοί και οι γωνίες τους δεν έχουν λαξευτεί, και χρειάστηκε να γεμιστούν με μικρότερες πέτρες τα κενά που αφήνει παντού αυτή η χονδροειδής συναρμογή. Τίποτα πιο απλό από το σχέδιο του περιβόλου· ακόμη και οι παλιές ακροπόλεις που αποδίδονται στους Πελασγούς παρουσιάζουν συστήματα άμυνας πολύ πιο περίπλοκα. Πρόκειται για ένα απέραντο τετράγωνο χωρίς πύργους, ούτε καν στις γωνίες, χωρίς προεξέχοντα μέρη, χωρίς κανένα ίχνος προκεχωρημένων οχυρωματικών έργων. Η κύρια πύλη, που ανοίγει προς τον νότο, προστατεύεται μόνο από μια διπλή κάμψη του τείχους. Δύο άλλες μικρές πύλες δεν έχουν άλλες άμυνες, η μία παρά μόνο τη λοξή της κατεύθυνση, και η άλλη μια ελαφριά προεξοχή σε σχήμα δοντιού.

Περιδιαβαίνοντας τον χώρο που περικλείεται στο τετράγωνο των τειχών, απορεί κανείς πώς ένας πληθυσμός μπόρεσε ποτέ να εγκατασταθεί σε ένα έδαφος τόσο ανώμαλο και ανάμεσα στους βράχους. Μόλις που ανακαλύπτει κανείς εδώ κι εκεί μερικά ίχνη εσωτερικών κατασκευών, κάποια υπολείμματα κατοικιών, είδη καλυβών κυκλικού σχήματος, χτισμένων με ξερολιθιά. Θυμήθηκα την περιγραφή που κάνει ο Πausανίας για την πόλη Πανοπέα στον Παρνασσό, αν μπορεί κανείς να ονομάσει πόλη, προσθέτει ο ίδιος, ένα «μέρος όπου δεν βρίσκει κανείς ούτε δημόσιο οικοδόμημα για τους άρχοντες, ούτε γυμνάσιο, ούτε θέατρο, ούτε αγορά, ούτε κρήνη όπου να τρέχουν νερά· του οποίου οι κάτοικοι είναι εγκατεστημένοι πάνω από απόκρημνες πλαγιές, κάτω από άθλιες κοίλες στέγες που μοιάζουν με τις καλύβες των βοσκών στα βουνά».

Οι άνθρωποι του Ρίγανη με διαβεβαίωσαν ωστόσο ότι έβρισκαν, κάτω από τον περίβολο, μέσα στα δάση που κατηφορίζουν προς τον Αχελώο, θεμέλια οικοδομημάτων και διάσπαρτες κατασκευές, που ανήκαν, κατά την έκφρασή τους, σε ένα «ελληνικό χωριό». Επρόκειτο για την κάτω πόλη, χτισμένη πιθανώς από τους κατοίκους που εγκατέλειψαν σε μεγάλο βαθμό την κορυφή του οροπεδίου που είχαν οχυρώσει οι πρόγονοί τους. Ο παλιός περίβολος δεν ήταν πια παρά μια ακρόπολη για αυτές τις νέες συνοικίες, τοποθετημένες σε μια πιο ευνοϊκή θέση. Εδώ όμως η κάτω πόλη δεν περιβλήθηκε από ένα δεύτερο τείχος, όπως στη Χρυσοβίτσα· καθώς δεν βλέπει κανείς εκεί κανένα ίχνος οχυρώσεων.

Αρκεί να ανοίξει κανείς τον Πολύβιο για να πειστεί ότι αυτά τα ερείπια είναι εκείνα της αρχαίας Μητρόπολης της Ακαρνανίας¹³³. Ο Φίλιππος, το έτος 220 π.Χ., ήρθε να στρατοπεδεύσει δέκα στάδια από τη Στράτο, στη δεξιά όχθη του Αχελώου· από εκεί κατηφορίζει προς τον νότο, με την πρόθεση να περάσει στην Ηλεία. Στη διαδρομή του λεηλατεί και στις δύο όχθες του ποταμού, που τότε ήταν υποταγμένες στους Αιτωλούς εχθρούς του, όλες τις πόλεις που συναντά. Βαδίζει αρχικά «επί τη

133 Ποιούμενος τήν πορείαν ὡς ἐπὶ Μητροπόλεως καὶ Κωνώπης. (Πραγματοποιώντας την πορεία προς τη Μητρόπολη και την Κωνώπη). Πολύβιος, IV, 64.

Μητρόπολη και την Κωνώπη», θέσεις προφανώς γειτονικές η μία στην άλλη, αλλά χωρισμένες από τον Αχελώο· πράγματι, αφού έκαψε εν μέρει την πρώτη, βάζει τον στρατό του να διασχίσει τα περάσματα του ποταμού και, απωθώντας τον εχθρό που εναντιωνόταν στη διάβαση, επιτίθεται στη δεύτερη.

Από τα υψίπεδα του Ρίγανη διακρίνει κανείς σήμερα στην απέναντι όχθη έναν υψηλό πύργο, τον πύργο του *Αγγελοκάστρου*· είναι το ίδιο σημείο όπου οι γεωγράφοι τοποθετούν τα ερείπια της *Κωνώπης*. Ο Πολύβιος αναφέρει ότι κατά την προσέγγιση των Μακεδόνων, η αιτωλική φρουρά της Μητρόπολης περιορίστηκε στο να υπερασπιστεί την ακρόπολη¹³⁴, αφήνοντας τον Φίλιππο να πυρπολήσει την κάτω πόλη· είναι κατανοητό πράγματι ότι, εφόσον αυτό το τμήμα δεν περιβαλλόταν από κανονικό περίβολο, οι Αιτωλοί δεν σκέφτηκαν ούτε στιγμή να κρατηθούν εκεί. Τέλος, το ίδιο το όνομα της Μητρόπολης, που αναφέρεται ακόμη από τον Στέφανο Βυζάντιο και μνημονεύεται σε μια επιγραφή με την ακαρνανική του μορφή, *Ματρόπολις*¹³⁵, υποδηλώνει ξεκάθαρα μια από τις αρχαιότερες πόλεις της Ακαρνανίας, ένα από τα πρώτα κέντρα από όπου ο πληθυσμός εξαπλώθηκε στη χώρα, γεγονός που συμφωνεί απόλυτα με τον αρχαϊκό χαρακτήρα των ερειπίων του Ρίγανη.

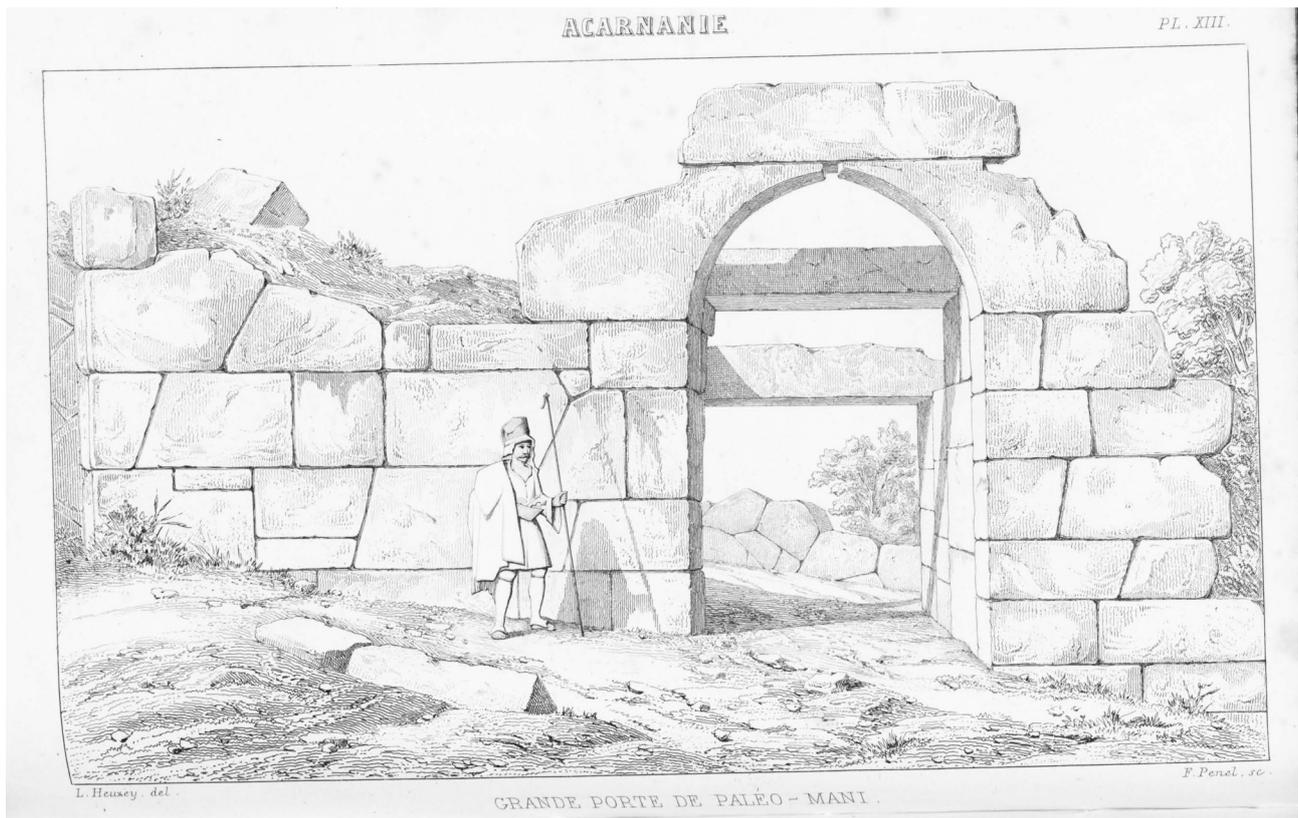
Όμως αυτό το όνομα, που της δόθηκε από τους πληθυσμούς που βγήκαν από τα τείχη της, δεν είναι πιθανώς εκείνο που έφερε αρχικά. Ίσως δεν έκανε τίποτα άλλο παρά να διαδεχθεί ένα όνομα ακόμη πιο σεβάσμιο και καθαγιασμένο από τις παλιές παραδόσεις του τόπου. Ο Στράβων και ο Στέφανος Βυζάντιος τοποθετούν και οι δύο στην Ακαρνανία μια πολύ αρχαία πόλη, ονομαζόμενη *Ερυσίχη*, την οποία ο ποιητής Αλκμάν, επτά αιώνες προ της εποχής μας, ανέφερε για τα αγροτικά και καθυστερημένα ήθη των κατοίκων της: «Δεν είσαι», έλεγε σε κάποιον συμπατριώτη του, «άνθρωπος άγριος και χοντροκομμένος· δεν είσαι παιδί της Θεσσαλίας, ούτε Ερυσυχάιος, ούτε βοσκός της Καλυδώνας· αλλά κάτοικος των συνόρων των Σάρδεων¹³⁶». Οι αρχαίοι ήταν πολύ διστακτικοί για τη θέση αυτής της Ερυσίχης. Ο Στράβων, που βασιζέται στην αυθεντία του Απολλόδωρου, βεβαιώνει ότι βρισκόταν στο εσωτερικό της χώρας¹³⁷. Ο Στέφανος Βυζάντιος, σύμφωνα με άλλες μαρτυρίες, θέλει να την τοποθετήσει στις Οινιάδες και αναφέρει μια παράδοση που κάνει την Ερυσίχη νύμφη, κόρη του Αχελώου. Ο μόνος τρόπος να συμβιβαστούν αυτές οι αντίθετες απόψεις θα ήταν να μετακινηθεί λίγο προς το εσωτερικό της Ακαρνανίας, χωρίς ωστόσο να απομακρυνθεί από τη χώρα που γειτονεύει με τις Οινιάδες και τις όχθες του Αχελώου. Αυτή είναι, μπορεί κανείς να υποθέσει, η οποία, παραμένοντας όρθια με τα πρωτόγονα τείχη της, ονομαζόταν κατά τη μακεδονική εποχή Ματρόπολις, με ένα όνομα που υπενθύμιζε ακόμη την υψηλή της αρχαιότητα.

134 Οί δ' Αιτωλοί τήν μὲν ἄκραν τῆς Μητροπόλεως κατείχον. (Οι δε Αιτωλοί κατείχαν την ακρόπολη της Μητρόπολης). Πολύβιος, IV, 64.

135 Boeck. Corp. Inscr., 1793. Πρβλ. Lebas, Voyage archéologique, Inscr.

136 Στέφ. Βυζ. στα λήμματα Οινείαδα, Έρυσίχη.

137 Τῆς δὲ μεσογαίας κατὰ μὲν τὴν Ἀκαρνανίαν Ἐρυσιχαίους τινὰς φησιν Ἀπολλόδωρος. (Για τη δε μεσογαία της Ακαρνανίας ο Απολλόδωρος αναφέρει κάποιους Ερυσιχαίους). Στράβων, X, 2, 22.

Περίβολοι της Παλαιομάνινας: Παλαιά Οινιάδα (Σαυρία;)

Τα ερείπια της Παλαιομάνινας, τοποθετημένα δύο λεύγες νοτιότερα, στην ίδια κοιλάδα, έχουν επίσης έναν χαρακτήρα τραχύτητας που ξυπνά αμέσως την ιδέα μιας βαθιάς αρχαιότητας. Αναγνωρίζει κανείς όμως εκεί ήδη μια εφευρετική ικανότητα στον πολλαπλασιασμό των αμυντικών μέσων, η οποία καταφέρνει να παράγει, με βαριά υλικά μετακινημένα με μεγάλο κόπο, συνδυασμούς συχνά περίπλοκους — μια πρωτόγονη τέχνη εμπνευσμένη από το ζωντανό και διαρκές αίσθημα των κινδύνων του πολέμου. Αυτά τα ερείπια προσφέρουν μια αξιοπερίεργη εφαρμογή του συστήματος των πολλαπλών περιβόλων, που είδαμε να χρησιμοποιείται σε όλες σχεδόν τις πόλεις της Ακαρνανίας. Αριθμούνται εκεί, πράγματι, τουλάχιστον τέσσερις διαφορετικοί περίβολοι.

Ο πρώτος είναι η ακρόπολη, που σχηματίζει, πάνω στο δασωμένο οροπέδιο που οριοθετεί από απόσταση την κοίτη του Αχελώου, ένα ακανόνιστο τετράγωνο πλαισιωμένο από πύργους. Πίσω από την ακρόπολη και πάνω στο ίδιο οροπέδιο, ένα πολύ ερειπωμένο τείχος περιβάλλει έναν ολόκληρο χώρο όπου βρίσκονται εδώ κι εκεί ίχνη αρχαίων κατοικιών. Τέλος, ο κύριος περίβολος, ο οποίος λογίζεται ως διπλός καθώς χωρίζεται από ένα παχύ εσωτερικό τείχος, κατηφορίζει κατά μήκος των κλιτύων σε ένα έδαφος γεμάτο δέντρα και βράχους. Το γενικό του σχήμα είναι εκείνο μιας σφήνας ή ενός τριγώνου, του οποίου η βάση στηρίζεται στα βουνά και το οποίο εκτείνεται με μια μακρά αιχμή μέχρι την ίδια την όχθη του ποταμού. Αυτός ο διπλός περίβολος, κυρίως, φαίνεται πολύ αρχαίος· όλα εκεί προκαλούν έκπληξη: η ιδιόμορφη διάταξή του, η συσσώρευση των κυκλώπειων δόμων, το πάχος των τοίχων που προστατεύονται μόνο από τις στροφές που διαγράφουν, η τραχύτητα του εδάφους που δεν έχει ισοπεδωθεί και το οποίο δεν θα μπορούσε ποτέ να φέρει παρά μόνο άθλιες καλύβες. Ένας λαός τραχύς και πολεμοχαρής άφησε το σημάδι του σε αυτές τις κατασκευές, που μοιάζουν φτιαγμένες αποκλειστικά για να αντέχουν στον εχθρό, χωρίς μέριμνα για την άνεση των κατοίκων.

Στο άκρο της αιχμής που κατηφορίζει προς το ποτάμι βρίσκεται η μνημειακή πύλη, γνωστή στους χωρικούς με το όνομα **Αυλόπορτα**¹³⁸, την οποία επισήμανε ήδη ο συνταγματάρχης Leake ως ένα από τα πιο εκπληκτικά ερείπια της Ελλάδας. Σχηματίζει, μαζί με τα έργα που συνδέονται με αυτήν, ένα είδος προθαλάμου, που μπορεί να θεωρηθεί ως ένας πέμπτος περίβολος. Αντί να ανοίγει προς τη ροή του Αχελώου, είναι στραμμένη πλευρικά και ανοιγμένη προς τον νότο. Ένας παχύς όγκος ακανόνιστης ελληνικής δόμησης, από τεράστιους λίθους, προεξέχει προς αυτή την κατεύθυνση· είναι σαν ένας απέραντος πύργος, στον οποίον έχει ανοιχτεί ένα πέρασμα πλάτους 2,45 μ. επί 11,25 μ. βάθους. Η πύλη, ύψους 4,35 μ., είναι τοξωτή όπως οι μικρές πύλες του Καραβασαρά και του Σουροβιγλίου· δηλαδή το τόξο σχηματίζεται εκεί μόνο από την προσέγγιση δύο λίθων λαξευμένων σε τεταρτοκύκλιο¹³⁹. Αυτή η διάταξη είναι εύκολο να εκτελεστεί σε μικρή κλίμακα. Όμως ο ταξιδιώτης που, αφού ανοίξει δρόμο μέσα από τις λόχμες της αριάς και των αναρριχώμενων φυτών, βρεθεί ξαφνικά μπροστά σε αυτά τα ερείπια, εκπλήσσεται παράξενα βλέποντας να καμπυλώνει πάνω από το κεφάλι του το τόξο μιας μεγάλης πύλης πόλης, φτιαγμένο

138 Αυλόπορτα: Πύλη της αυλής, μεγάλη πύλη εισόδου.

139 Βλ. Πίνακα XIII.

έτσι από δύο πέτρες. Παρά τις κολοσσιαίες διαστάσεις των δόμων που χρησιμοποίησαν οι εργάτες, δεν μπόρεσαν να τους ενώσουν: χρειάστηκε, για να στερεωθεί και να ολοκληρωθεί η τοξοστοιχία, να τοποθετηθεί πάνω της ένα ανώφλι μήκους τριών μέτρων, το οποίο βρίσκεται ακόμη στη θέση του. Υπάρχει, αναμφίβολα, στην κανονική διάταξη των θολιτών, στην ισορροπία μιας πέτρινης αλυσίδας ριγμένης στο κενό, πολύ περισσότερη επιστήμη και τόλμη παρά σε μια χονδροειδή απομίμηση που καταργεί κάθε κατασκευαστική δυσκολία. Ωστόσο, όταν βλέπει κανείς αυτό το τόξο σε δύο κομμάτια, δεν μπορεί να μην θαυμάσει μια κάποια δεξιοτεχνία ή τόλμη να παρακάμπτεται η τέχνη, η οποία είναι όλη η τέχνη των πρωτόγονων ή απαίδευτων λαών. Η ίδια η τραχύτητα των υλικών και η αδεξιότητα της εκτέλεσης, οι ακανόνιστοι δόμοι, ο κακοσχεδιασμένος κύκλος, προσθέτουν στο αποτέλεσμα του συνόλου και αυξάνουν την έκπληξη.

Κατά τα άλλα, η πύλη της Παλαιομάνινας, με τα έργα ελληνικής δόμησης που την περιβάλλουν, είναι πιθανώς λιγότερο αρχαία από τα κυκλώπεια τείχη του περιβόλου. Οι Ακαρνανές, υιοθετώντας αυτές τις στρογγυλές φόρμες για τη στρατιωτική τους αρχιτεκτονική, δεν έβαλαν σε αυτές πολύ περισσότερη κομψότητα και φροντίδα από ό,τι στο παρελθόν: ήταν πάντα η επιβλητική, αλλά τραχιά και ογκώδης στερεότητα των πρώτων εποχών. Εδώ, όπως και στις μικρότερες πύλες του Καραβασαρά, το τόξο, που προσομοιώνεται μόνο εξωτερικά, δεν συνεχίζεται στο εσωτερικό της κατασκευής: το φαρδύ πέρασμα που ακολουθεί την πύλη καλυπτόταν από μια σειρά τεράστιων ευθύγραμμων ανωφλιών. Δύο από αυτά τα ανώφλια κρέμονται ακόμη στη θέση τους. Το δεύτερο είναι τοποθετημένο μόλις στα 2,15 μ. από το έδαφος, δηλαδή σχεδόν στο μισό ύψος του πρώτου: είναι φανερό ότι το πέρασμα χαμήλωνε απότομα προς το μέσον.

Όταν διασχίσει κανείς την πύλη, βρίσκεται κλεισμένος σε έναν μικρό περίβολο που σχηματίζει ένα ακανόνιστο τετράγωνο, μακρύτερο παρά πλατύ. Το μοναδικό πέρασμα που από αυτή την είδους αυλή εισόδου διεισδύει στον πρώτο περίβολο της πόλης, είναι μια μικρή πύλη πλάτους μόλις 1,40 μ. Καθώς το έδαφος αρχίζει να ανηφορίζει αρκετά γρήγορα, αυτή η πύλη ανεβαίνει και η ίδια μέσα στο πάχος του τείχους: τα τέσσερα ευθύγραμμα ανώφλια που την καλύπτουν σχηματίζουν το καθένα μια προεξοχή και είναι διατεταγμένα σαν τα σκαλοπάτια μιας αναποδογυρισμένης σκάλας. Θα έβρισκε κανείς πιθανώς, σκάβοντας το έδαφος, τέσσερα αντίστοιχα σκαλοπάτια. Αυτή είναι μια είσοδος εξαιρετικά άβολη για μια πόλη: μπορεί κανείς να κρίνει, από αυτό και μόνο το δείγμα, την απλή και εντελώς πρωτόγονη ζωή που διήγαν οι κάτοικοι. Έτσι, η μεγάλη τοξωτή πύλη που είχαν κατασκευάσει ήταν μόνο για να εντυπωσιάζει το μάτι: δεν μπορούσαν να εισέλθουν στα τείχη τους ούτε με άμαξες ούτε με φορτωμένα ζώα: ένας ιππέας ήταν αναγκασμένος να αποβιβαστεί. Τα πάντα θυσιάζονταν για την ασφάλεια της θέσης, η οποία μοιάζει χτισμένη περισσότερο για να υπερασπίζεται παρά για να κατοικείται. Αναρωτιέται κανείς μάλιστα πώς μπορούσαν, σε μια στιγμή συναγερμού, να βάλουν μέσα τις σοδειές τους, τα κοπάδια τους και τα εργαλεία του οργώματος.

Το διαχωριστικό τείχος, που διαιρεί τον κύριο περίβολο σε μεγάλο μέρος του μήκους του, διαθέτει επίσης μια πολύ στενή πύλη. Κοντά σε αυτή την πύλη ορθώνεται ένας πύργος, ύψους ακόμη 10 μέτρων, κατασκευής μεταγενέστερης από το τείχος. Αποτελείται από δεκαπέντε ελληνικές στρώσεις άνισου πλάτους, και διακρίνεται σε αυτόν μια επιμήκης πολεμίστρα παρόμοια με εκείνες των πύργων της Μεσσήνης. Ένας

άλλος ερειπωμένος πύργος βρίσκεται στο σημείο όπου το εξωτερικό τείχος που είναι στραμμένο προς τον νότο συναντά το οροπέδιο. Η ίδια η ακρόπολη προστατεύεται από τέσσερις τετράγωνους πύργους που έχουν πάχος πάνω από επτά μέτρα, και η είσοδος σε αυτήν γίνεται από δύο στενές πύλες με ευθύ ανώφλι. Αυτά τα συμπληρωματικά έργα, χτισμένα με μεγάλους ελληνικούς λίθους, είναι μεταγενέστερα από τον κύριο περίβολο και φαίνεται να έχουν τουλάχιστον ανακατασκευαστεί σε μεταγενέστερη εποχή.

Ο Στράβων είναι ο μόνος συγγραφέας που αναφέρει, στη γειτονία της μεγάλης πόλης των Οινιάδων, την οποία ονομάζει *Οιναία*, μια άλλη πολύ αρχαία πόλη που αποκαλεί *Παλαιά Οιναία*. Ήταν έρημη στην εποχή του· ο εγκαταλελειμμένος περίβολός της φαινόταν στην όχθη του Αχελώου, σε ίση απόσταση από τη Στράτο και τη θάλασσα¹⁴⁰. Αυτή είναι ακριβώς η θέση των ερειπίων της *Παλαιομάνινας*. Εντούτοις, δεν πρέπει να πιστέψουμε, λόγω αυτού του ονόματος (Παλαιά Οιναία), ότι η ίδια η πόλη των Οινιάδων κατείχε αρχικά αυτή τη θέση και ότι, αφού βρισκόταν πρώτα στο βάθος της κοιλάδας, μεταφέρθηκε στη συνέχεια πιο κοντά στις εκβολές του ποταμού. Όλοι οι συγγραφείς μάς την παρουσιάζουν χτισμένη, εξαρχής, πάνω σε έδαφος προσχώσεων και βάλτων· βλέπουμε τον Αλκμαίωνα, τον ιδρυτή της, να αναζητά σκόπιμα, και για να υπακούσει στον χρησμό, μια γη νέα, που αποκαλύφθηκε πρόσφατα από τα νερά¹⁴¹. Το μόνο που μας διδάσκει ο Στράβων είναι ότι αυτή η περίφημη πόλη δεν ήταν η μόνη που είχε ιδρύσει άλλοτε ο μικρός λαός των Οινιαδών: είχαν και μια άλλη, που υπερασπιζόταν την κοιλάδα του Αχελώου.

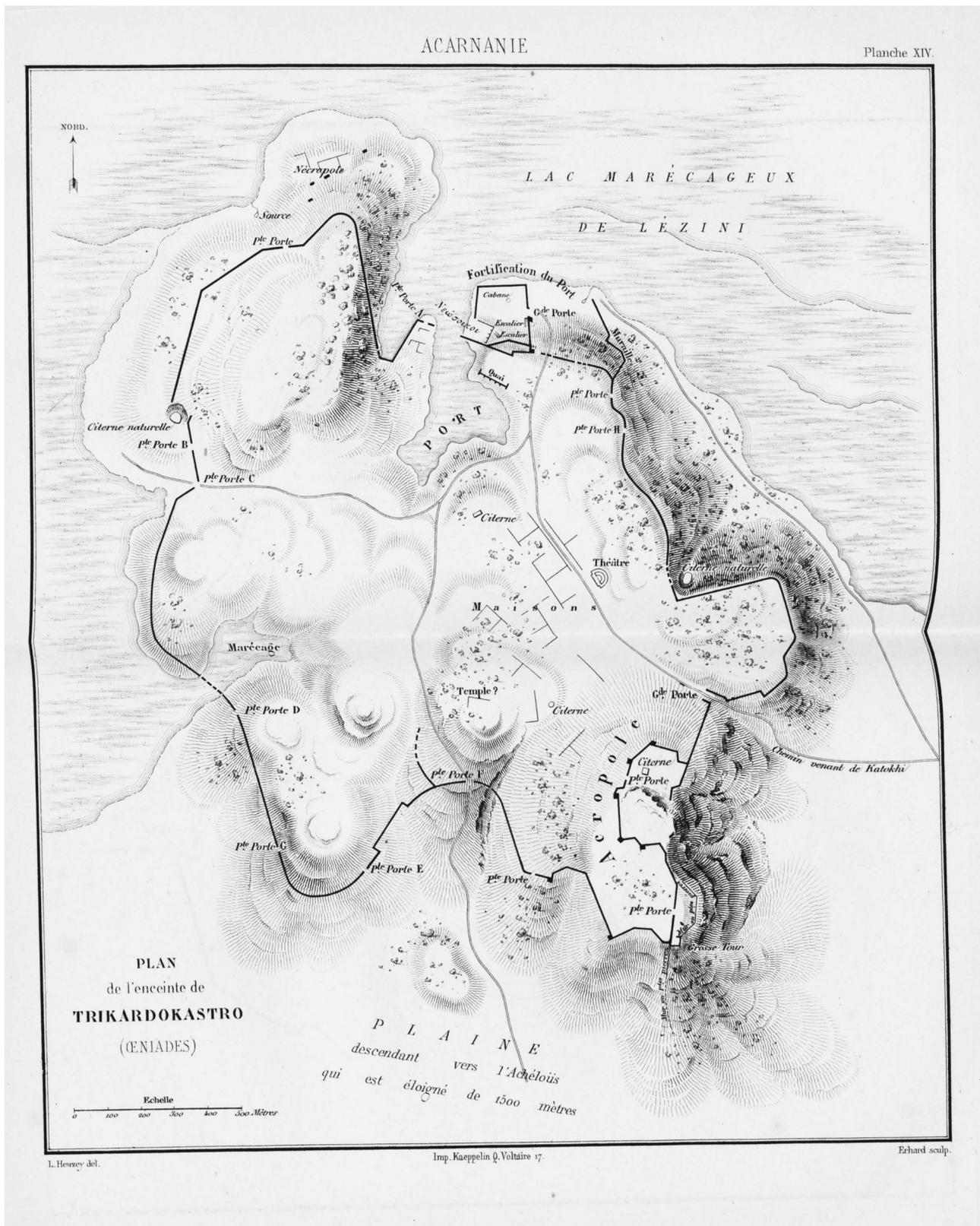
Ο Διόδωρος αναφέρει ότι ο Κάσσανδρος, βασιλιάς της Μακεδονίας, όταν οργάνωνε στην Ακαρνανία ένα ολόκληρο αμυντικό σύστημα κατά των Αιτωλών, «εγκατέστησε σε έναν τόπο ονομαζόμενο *Σαυρία* τους Οινιάδες και ορισμένους άλλους πληθυσμούς». Ορισμένοι σχολιαστές, προβληματισμένοι από αυτό το απόσπασμα, υπέθεσαν ότι επρόκειτο για μια μετακίνηση των ανθρώπων των Οινιάδων, που μεταφέρθηκαν στην αιτωλική πόλη Ιθωρία. Όμως ο Κάσσανδρος, που σκοπό είχε πάνω απ' όλα να συγκεντρώσει στα οχυρά τις υπερβολικά διεσπαρμένες πληθυσμιακές ομάδες της Ακαρνανίας, δεν θα μπορούσε να απογυμνώσει από τους υπερασπιστές της τη μεγάλη πόλη που βρισκόταν στις εκβολές του Αχελώου. Θα πίστευα μάλλον ότι συγκέντρωσε σε ένα άλλο σημείο της επικράτειας, στον αρχαίο περίβολο της Παλαιομάνινας, ορισμένα τμήματα του μικρού λαού των Οινιαδών που ήταν διασκορπισμένα στην ύπαιθρο. Η *Σαυρία* θα ήταν τότε το πραγματικό όνομα της Παλαιάς Οινείας. Θα την ονόμασαν έτσι με μια δόση ειρωνείας, εξαιτίας των γυμνών της βράχων, που κατοικούνταν από έναν πληθυσμό ερπετών· ήταν η πόλη των σαυρών. Στην εποχή του Κασσάνδρου θα πρέπει να αναχθεί η κατασκευή των ωραίων κανονικών πύργων που προστέθηκαν στην ακρόπολη. Όσο για τη μεγάλη τοξωτή πύλη και τα έργα που τη συνοδεύουν, φαίνονται να είναι αρχαιότερα.

140 Οιναία δὲ καὶ αὐτὴ ἐπὶ τῷ ποταμῷ, ἡ μὲν παλαιὰ οὐ κατοικοιμένη ἴσον ἀπέχουσα τῆς τε θαλάσσης καὶ τοῦ Στράτου... (Και η Οιναία η ίδια είναι πάνω στο ποτάμι, η δε παλαιά δεν κατοικείται, απέχοντας εξίσου από τη θάλασσα και τη Στράτο...). Στράβων, X, 22.

141 Θουκυδίδης, II, 102.

Κατά τα άλλα, οι κάτοικοι δεν άντεξαν για πολύ τον καταναγκασμό που τους είχε φέρει σε αυτές τις αφιλόξενες κλιτύες: διασκορπίστηκαν ξανά. Η πόλη έγινε έρημη την εποχή που γράφει ο Στράβων· το όνομά της είναι σχεδόν ξεχασμένο: δεν έχει πια άλλο όνομα στην περιοχή από εκείνο της Παλαιάς Οιναιίας ή Παλαιάς Οινιάδας.

www.pentalofo.gr

Ο ΜΕΓΑΛΟΣ ΠΕΡΙΒΟΛΟΣ ΤΟΥ ΤΡΙΚΑΡΔΟΚΑΣΤΡΟΥ: ΟΙΝΙΑΔΕΣ

Οι Οινιάδες (*οί Οινιάδαι*) είναι κυριολεκτικά μια φυλή, ένας μικρός λαός, διακριτός από τους άλλους Ακαρνανές, που κατοικούσε σε όλη την πεδινή χώρα προς το απώτατο άκρο της Ακαρνανίας. Το όνομα των Οινιαδών χρησίμευε ταυτόχρονα για να προσδιορίσει την κυριότερη από τις πόλεις τους, την οποία μόνο ο Στράβων ονομάζει *Οινιά*. Έτσι, στην Αττική, ένας δήμος όπως εκείνος των Βουταδών, για παράδειγμα, ονομαζόταν όπως η οικογένεια που τον κατείχε αρχικά, και στην αρχαία Γαλατία, το όνομα των περισσότερων πόλεων συγχεόταν με εκείνο των γαλατικών φυλών.

Οι ιστορικοί και οι γεωγράφοι της αρχαιότητας σημειώνουν με ιδιαίτερη φροντίδα την τοποθεσία αυτής της μεγάλης πόλης των Οινιαδών, της δεύτερης σημαντικότερης θέσης όλης της Ακαρνανίας. Περιγράφουν τη θαυμαστή της θέση στο μέσον των βάλτων που σχηματίστηκαν από τις προσχώσεις του Αχελώου και πάνω σε ένα έδαφος που άλλοτε ήταν θάλασσα. Ο Πολύβιος μας λέει ότι φύλασσε τα έσχατα ακαρνανικά σύνορα από την πλευρά της Αιτωλίας και ήλεγχε ταυτόχρονα την είσοδο του Κορινθιακού κόλπου, εξασφαλίζοντας άνετο πέρασμα σε όποιον ήθελε να αποβιβαστεί στη Δύμη της Αχαιίας ή στις αμμουδιές του ακρωτηρίου Αράξου. Ο Θουκυδίδης και ο Στράβων μάς την παρουσιάζουν τοποθετημένη κοντά στο ποτάμι, εβδομήντα στάδια από τις εκβολές του, και αντικριστά στις Εχινάδες νήσους. Ο λόφος που την έφερε δεν ήταν ο ίδιος παρά ένα νησί αυτού του αρχιπελάγους, συνδεδεμένο με την ήπειρο μέσω προσχώσεων· κάθε χρόνο, την εποχή των πλημμυρών, βρισκόταν ξανά περιβεβλημένος και προστατευμένος από παντού από τα νερά. Αρχαίοι θρύλοι ανέφεραν ότι ο Αργείος *Αλχμαίων*, γιος του Αμφιαράου, κυνηγημένος από τις μητρικές Ερινύες, σταμάτησε πρώτος σε αυτή την περιοχή που πρόσφατα είχε αναδυθεί από τα κύματα. Ο Απόλλων τού είχε προφητεύσει ότι θα έβρισκε επιτέλους ανάπαυση «σε μια γη που δεν ήταν ακόμη γη και που δεν είχε ακόμη εκτεθεί στο βλέμμα του ήλιου κατά τη στιγμή του φόνου της μητέρας του». Αναγνώρισε τους τόπους που υπέδειξε ο χρησμός και ίδρυσε τις *Οινιάδες*.

Οι Οινιάδες είναι λοιπόν κατ' εξοχήν η πόλη του Αχελώου· σε αυτόν οφείλει τη γονιμότητα της επικράτειάς της και την ίδια την επικράτεια. Οι ετήσιες υπερχειλίσεις αυτού του ποταμού, που είχαν προσθέσει στην Ακαρνανία μια ολόκληρη νέα περιοχή, ήταν ένα από εκείνα τα γεωλογικά συμβάντα που δεν έπαυαν να προκαλούν την έκπληξη των Ελλήνων και αποτελούσαν κοινό τόπο της αρχαίας γεωγραφίας τους. Ζώντας σε μια χώρα που αρδεύεται σχεδόν μόνο από χειμάρρους, θεωρούσαν τον Αχελώο ως ένα μεγάλο ποτάμι και θεωρούσαν εκπληκτικά αποτελέσματα που είναι κοινά παντού όπου ρέουν ποταμοί κάπως σημαντικοί. Γι' αυτούς τα νερά του Αχελώου είχαν κάτι το ιερό. Τον λάτρευαν κοντά στις πηγές του, στο αρχαίο ιερό της Δωδώνης, όπου θεωρούνταν θεός και προσωποποίηση του υγρού στοιχείου· ήταν, μαζί με τον Άκτιο Απόλλωνα, η κύρια θεότητα των Ακαρνανών. Ο Μύθος, για να περιγράψει την ορμητικότητά του, την δαιδαλώδη και μεταβαλλόμενη κοίτη του, του έδινε τριπλή μορφή, κάνοντάς τον ένα είδος Πρωτέα: ήταν διαδοχικά «ένας ταύρος, ένας δράκοντας

με ευέλικτες σπείρες, ένα ανθρώπινο τέρας με μέτωπο κοσμημένο με κέρατα· από την πυκνή γενειάδα του έρεαν πηγές ζωντανού νερού». Οι Ακαρνάνες, όπως αποδεικνύουν τα νομίσματά τους, τον αναπαριστούσαν κατά προτίμηση υπό τη μορφή ταύρου με ανθρώπινο πρόσωπο.

Κατά την ομολογία των ίδιων των Ελλήνων, αρχαία έργα αναχωμάτωσης και φραγής έδωσαν αφορμή στην ιστορία του **Ηρακλή** που πάλευε κατά του **Αχελώου** και του απέσπασε ένα από τα κέρατά του. Το έδαφος που κατακτήθηκε έτσι από το ποτάμι φημιζόταν από τους αρχαιότατους χρόνους για τη γονιμότητά του, και εκεί φαίνεται να φυτεύτηκαν για πρώτη φορά, σε όλο αυτό το τμήμα της Ελλάδας, αμπελώνες. Ο Οινέας, βασιλιάς της Πλευρώνας, που έλαβε από τον Ηρακλή αυτή την επικράτεια μαζί με το κέρας της Αμαλθείας, παίζει πράγματι στον αιτωλικό θρύλο τον ρόλο ενός ήρωα-εισαγωγέα της αμπέλου. Ομοίως, το όνομα των Οινιαδών προσδιόριζε πιθανώς, αρχικά, έναν πληθυσμό αμπελουργών, που έκανε να ανθίσει στα νότια της Ακαρνανίας αυτή η καλλιέργεια, για καιρό ξένη προς την υπόλοιπη χώρα.

Η περιφέρεια του **Κατώμερου** είναι ακόμη και σήμερα πολύ γόνιμη, παντού όπου οι κάτοικοι μπαίνουν στον κόπο να την υπερασπιστούν ενάντια στις επιδρομές του Άσπρου. Συναντά κανείς εκεί ήδη το κλίμα και τα προϊόντα της Πελοποννήσου, της οποίας οι ακτές είναι γειτονικές. Η **Κατοχή**, κεφαλοχώρι της περιοχής, είναι μια μεγάλη κωμόπολη, κατοικημένη από πλούσιους χωρικούς, που ο καθένας έχει κοντά στο σπίτι του έναν κήπο φυτεμένο με πορτοκαλιές και δέντρα κάθε είδους. Η άμπελος, κυρίως εκείνη που δίνει τη σταφίδα, καλλιεργείται με επιτυχία σε όλη την ακτή. Ανατολικά του χωριού, κατά μήκος των τελευταίων κήπων του, κυλά ο ποταμός, ο οποίος, βαθύς και ορμητικός ακόμη και το καλοκαίρι, αρχίζει από τις πρώτες βροχές να κυλά παχιά λάσπη και να παρασύρει μεγάλα δέντρα, ξεριζωμένα στις μακρινές κοιλάδες της Πίνδου και των Αγράφων. Συγκρατείται σε αυτό το σημείο από απότομες όχθες και από το ύψος του εδάφους· αλλά, όσο πλησιάζει στις εκβολές του, που απέχουν ακόμη τρεις λεύγες, τόσο τα εδάφη χαμηλώνουν και είναι εκτεθειμένα χωρίς άμυνα στις πλημμύρες του.

Στο μέσον των χαμηλών γαιών που βρίσκονται δυτικά της Κατοχής, υψώνεται, μοιάζοντας με νησί και στεφανωμένος εδώ κι εκεί από μεγάλες βελανιδιές, ο όγκος των βραχωδών λόφων που καταλαμβάνεται από τα λείψανα των αρχαίων **Οινιαδών**. Αυτοί οι λόφοι, ενωμένοι μεταξύ τους, σχηματίζουν με τη συνένωσή τους ένα ανώμαλο οροπέδιο, αλλά εδρασμένο πάνω σε μια ευρεία βάση και εντελώς κατάλληλο για να δεχθεί μια πόλη. Περιβάλλεται από τρεις πλευρές από τους αδιάβατους βάλτους της λίμνης **Λεσίνι**, της αρχαίας λίμνης **Μελίτης**, η οποία εκτείνεται σε περισσότερες από δύο λεύγες προς τον βορρά, κρυμμένη εν μέρει κάτω από απέραντες εκτάσεις πλωτής βλάστησης. Μόνο στον νότο, μια πεδιάδα γεμάτη βούρλα κατηφορίζει μέχρι τον Αχελώο, ο οποίος απέχει το πολύ δύο χιλιόμετρα. Ένας τέτοιος τόπος ήταν σε καιρό πολέμου το φυσικό καταφύγιο όλων των πληθυσμών που ήταν διεσπαρμένοι στην πεδινή χώρα. Αργότερα εγκαταστάθηκαν εκεί μόνιμα: δεν είχαν πλέον παρά να κατασκευάσουν τείχη για να κάνουν το στρατόπεδο καταφυγής τους την ισχυρότερη, χωρίς αμφιβολία, από τις μεγάλες στρατιωτικές θέσεις της Ελλάδας¹⁴².

142 Βλ. Πίνακα XIV.

Ο περίβολος των Οινιαδών, περίφημος ακόμη και σήμερα στην Ακαρνανία υπό το όνομα **Τρικαρδόκαστρο**, στέκει όρθιος σε όλη του την έκταση και υψώνεται σχεδόν παντού σε αρκετά μέτρα. Πρόκειται για μεγαλοπρεπή ερείπια, συγκρίσιμα με τις περίφημες οχυρώσεις της Μεσσήνης. Τα τείχη περικλείουν περίπου τον ίδιο χώρο με εκείνα της Στράτου, αλλά η ανάπτυξή τους είναι πολύ μεγαλύτερη, λόγω των εσοχών που διαγράφουν σε αρκετά σημεία. Ακολουθούν ελικοειδώς τις ανωμαλίες του οροπεδίου, στεφανώνουν τα απόκρημνα τμήματα ή κατηφορίζουν μέχρι την άκρη των βάλτων, ανάλογα με το αν οι κλίσεις χαμηλώνουν περισσότερο ή λιγότερο ομαλά. Τα βλέπει κανείς να προεκτείνονται μπροστά του σε μεγάλη απόσταση, να κατηφορίζουν στα βάθη, να σκαρφαλώνουν στα ύψη, να κάμπτονται στις προεξοχές και να χάνονται τελικά σε μια μακρινή στροφή. Είναι δύσκολο να αναχθούν οι δαιδαλώδεις γραμμές τους σε ένα γενικό σχήμα που να έχει όνομα στη γεωμετρία. Το μόνο που μπορεί να ειπωθεί είναι ότι σχεδιάζουν μια επιμήκη μορφή, πολύ ακανόνιστη, της οποίας η μεγαλύτερη διάμετρος εκτείνεται από τα βορειοδυτικά προς τα νοτιοανατολικά.

Η κατασκευή είναι ομοιόμορφη και της ίδιας εποχής. Είναι παντού μια κυκλώπεια δόμηση αρκετά τραχιά, που θυμίζει τα αρχαιότερα τμήματα του περιβόλου της Παλαιομάνινας. Όμως, σε ύψος περίπου τεσσάρων μέτρων, οι κυκλώπειοι δόμοι ευθυγραμμίζονται για να στηρίξουν μια στενή οριζόντια στρώση, ένα είδος συνεχούς ζώνης, υπερκείμενη από μια παράλληλη σειρά μεγάλων λίθων λαξευμένων τετράγωνα. Όταν το τείχος κατηφορίζει κατά μήκος μιας κλίσης, το περιθώριο της κανονικής δόμησης χαμηλώνει μαζί του και ακολουθεί την κίνηση του εδάφους. Αυτή η στρώση, την οποία συνάντησα σε αρκετά τείχη της Ακαρνανίας, χρησίμευε ως επιστύλιο ή ζωφόρος στον κυκλώπειο περίβολο· προοριζόταν να στηρίξει άμεσα τη γραμμή των στηθαίων, με τη στέψη των επάλξεων.

Κατά τα λοιπά, ο αχανής περίβολος του **Τρικαρδόκαστρου** δεν ενισχύεται από κανένα συνεχές σύστημα προεξέχοντων έργων, γεγονός που αποτελεί δείγμα αρχαιότητας. Δεν υπάρχουν οδοντώσεις ούτε πύργοι τοποθετημένοι ανά διαστήματα: τίποτα παρά μόνο οι γκρίζες όψεις των τειχών, που διαδέχονται η μία την άλλη χωρίς διακοπή. Σχεδόν σε όλη την περιφέρειά τους συναντά κανείς μόλις δύο ή τρεις κάμψεις που έγιναν για αμυντικούς σκοπούς και πέντε μεμονωμένους πύργους, εκ των οποίων οι τρεις προφανώς προστέθηκαν μεταγενέστερα. Η φύση είχε δώσει στις Οινιάδες προκεχωρημένα οχυρώματα που υποκαθιστούσαν αυτά τα τεχνικά έργα: ήταν η κοίτη και οι βάλτοι του **Αχελώου**.

Το υψηλότερο και πιο δυσπρόσιτο τμήμα του οροπεδίου εκτείνεται προς τα νοτιοανατολικά. Το τείχος σχηματίζει προς αυτή την κατεύθυνση μια σημαντική προεξοχή για να στεφανώσει τα υψώματα· ήταν η ισχυρότερη πλευρά της θέσης και η συνοικία της **ακρόπολης**. Πράγματι, εκεί βλέπει κανείς έναν μικρό ξεχωριστό περίβολο, ο οποίος δεν καταλαμβάνει το απώτατο άκρο της γωνίας που σχηματίζει το τείχος, αλλά στηρίζεται, στα ανατολικά, σε μία από τις πλευρές του. Ο χώρος που περικλείει είναι περιορισμένος και δεν θα μπορούσε να χωρέσει παρά μια μικρή δύναμη· μια δεξαμενή είναι σκαμμένη εκεί στον βράχο. Αυτή η ακρόπολη δεν είναι παρά ένα καταφύγιο (redoubt), χτισμένο γύρω από μια απομονωμένη κορυφογραμμή και προστατευμένο, από την πλευρά της πεδιάδας, από κρημνούς και σπηλαιώδεις βράχους. Από την πλευρά που βλέπει προς την πόλη, εκτείνεται ένα τείχος με μια στενή πύλη, πλαισιωμένο από πέντε μεγάλους πύργους, στριμωγμένους ο ένας δίπλα στον άλλον, που έχουν πάχος όχι λιγότερο από 8 μέτρα. Αυτό το τείχος της ακρόπολης

είναι κυκλώπειο και της ίδιας εποχής με τον μεγάλο περίβολο· όμως οι πύργοι, χτισμένοι με κανονική δόμηση και με κοφτερές ακμές στις δύο άκρες της προεξέχουσας όψης τους, προστέθηκαν ή τουλάχιστον ανακατασκευάστηκαν σε μεταγενέστερη εποχή.

Λίγο πιο πέρα, στη γωνία της στροφής, παρατηρούνται άλλα έργα, επίσης μεταγενέστερα της κατασκευής των τειχών. Πρόκειται αρχικά για έναν τεράστιο πύργο, πλάτους 13 μέτρων, φτιαγμένο από μεγάλους ελληνικούς δόμους· αυτός συνδέει με το τείχος του περιβόλου ένα προγενέστερο τείχος από ακατέργαστες πέτρες μικρού μεγέθους, το οποίο το διπλασιάζει εξωτερικά σε μήκος άνω των εκατό μέτρων και φέρει εμφανή ίχνη βιαστικής εργασίας. Ένα άλλο τείχος της ίδιας κατασκευής, που στηρίζεται επίσης στον γωνιακό πύργο, κατηφορίζει τις πλαγιές με κατεύθυνση νοτιοανατολική: τα ίχνη του σβήνουν σύντομα, αλλά πιθανώς συναντούσε μια σειρά χαμηλών λόφων που το οροπέδιο προβάλλει σε εκείνο το σημείο προς τον Ασπροπόταμο και η οποία φέρει ένα μικρό ερειπωμένο μοναστήρι της **Παναγίας**. Θα δούμε παρακάτω ότι αυτές οι νεότερες οχυρώσεις συνδέονται με αμυντικά έργα που αναφέρονται από τους ιστορικούς.

Παρά τα έργα αυτά, στις Οινιάδες όπως και στη Στράτο, το φρούριο δεν ανταποκρινόταν στη σημασία της πόλης και στο μέγεθος του περιβόλου της· σε περίπτωση εφόδου προσέφερε μόλις και μετά βίας επαρκές καταφύγιο στα τελευταία υπολείμματα της φρουράς. Πρέπει να υποτεθεί ότι όλη η επάνω συνοικία που γειτνιάζει με αυτό, χωρισμένη από τις άλλες συνοικίες με ένα εσωτερικό τείχος (του οποίου εντοπίζονται κάποια ίχνη προς τον νότο, στο σημείο ένωσής του με το μεγάλο τείχος), σχημάτιζε σε ώρα ανάγκης μια πανίσχυρη ακρόπολη. Πράγματι, σε όλο αυτό το τμήμα, ο εξωτερικός περίβολος είναι σχεδιασμένος με ιδιαίτερη φροντίδα, και εκεί βρίσκονται δύο πύργοι πολυγωνικής δόμησης πολύ αρχαίας κατασκευής.

Η κύρια είσοδος της πόλης βρισκόταν προς το μέσον των ανατολικών γραμμών, μερικές εκατοντάδες μέτρα χαμηλότερα από την ακρόπολη. Σήμερα τα ανώφλια και οι επιστέφεις έχουν πέσει· όμως εντοπίζεται ακόμη το άνοιγμα της πύλης, πλάτους σχεδόν τεσσάρων μέτρων, πριν από την οποία προηγείται ένας λοξός διάδρομος που σχηματίζεται από μια διπλή αναδίπλωση του τείχους. Ελέγχεται από τα δεξιά από μια απότομη καμπύλη που διαγράφει ο περίβολος· μια προεξοχή σε σχήμα δοντιού έκρυβε εν μέρει την πρόσβαση και επέτρεπε την προσβολή από τα νώτα κάθε εχθρού που εισερχόταν στο πέρασμα. Η θέση αυτής της πύλης, στην οποία ανεβαίνει κανείς μόνο από ένα δύσκολο μονοπάτι, καθιστούσε περιττή την υπεράσπισή της με πιο περίπλοκα έργα.

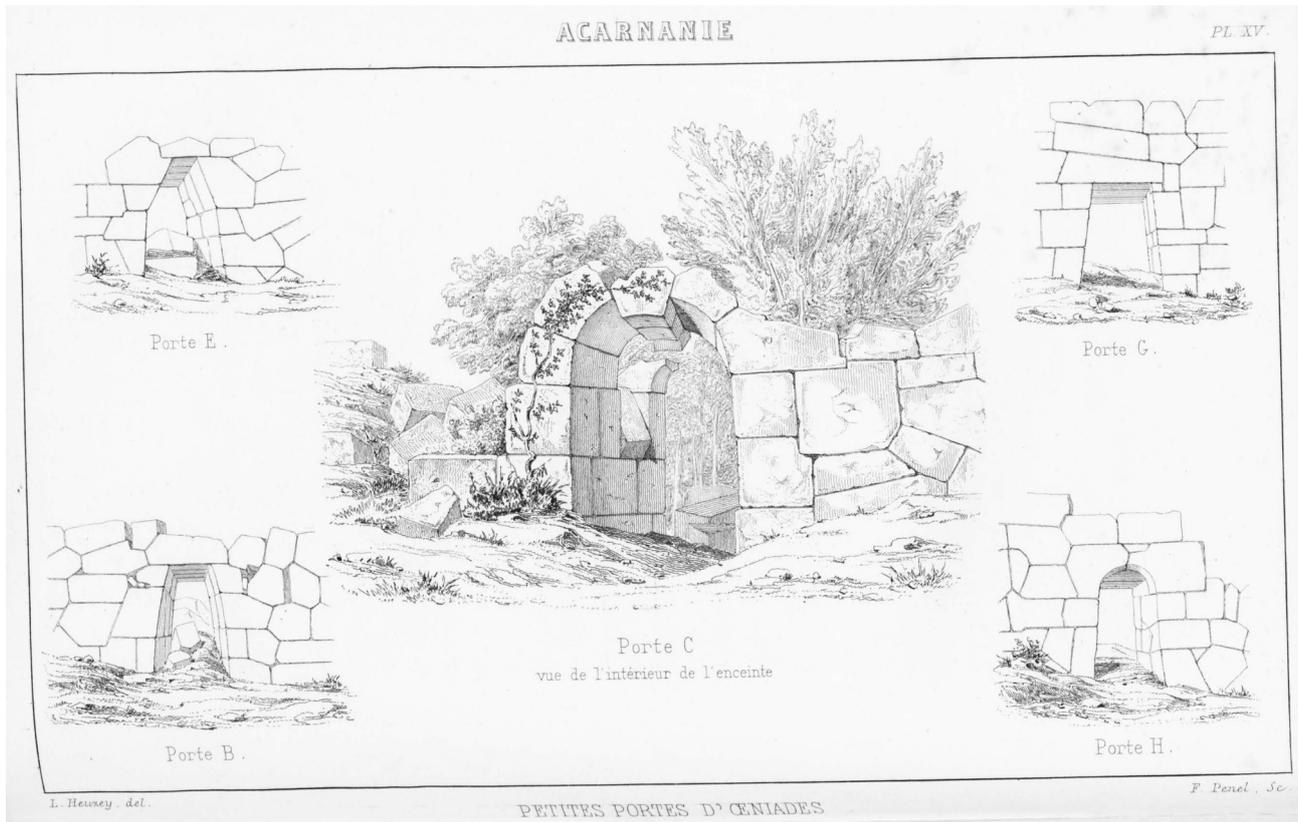
Άλλες πύλες, μικρότερες, είναι ανοιγμένες σε μεγάλο αριθμό σε διάφορα σημεία του τείχους και προς όλες τις κατευθύνσεις. Μέτρησα έως και δώδεκα στον πλήρη κύκλο του περιβόλου. Οι περισσότερες βρίσκονται στο νότιο τείχος· έδιναν πέρασμα στους δρόμους που κατηφορίζαν προς τον Αχελώο. Αυτές οι πύλες προσφέρουν ένα αξιοπερίεργο θέμα μελέτης λόγω της πολλαπλότητας των μορφών τους. Υπάρχουν όλων των ειδών τα στυλ, από το ευθύ ανώφλι μέχρι το τόξο με θολίτες. Θα έλεγε κανείς πως είναι μια συλλογή όπου δεν λείπει κανένα μοντέλο¹⁴³. Εδώ είναι μια ευθεία πύλη· εκεί μια πύλη με κεκλιμένες παραστάδες, που μιμείται τις δωρικές πύλες. Αλλά οι παραστάδες, παράλληλες μέχρι ένα ορισμένο ύψος, καταλήγουν σε μια οξεία γωνία,

143 Βλ. Πίνακα XV.

κομμένη στην κορυφή. Παρατήρησα με έκπληξη, σε δύο διαφορετικά σημεία, στενές πύλες (άνοιγμα 0,50 μ.) των οποίων οι πλευρές κλίνουν η μία προς την άλλη με μια ελαφριά καμπύλη· είναι σαν ένα ατελές οξυκόρυφο τόξο (ogive) του οποίου οι γραμμές, διακοπτόμενες από ένα ευθύ ανώφλι, δεν ενώνονται. Αυτά τα τοξωτά προφίλ, που συναντάμε στον **Θησαυρό του Ατρέως** στις Μυκήνες, στους τάφους του Σιπύλου και στις πύλες της Άσσου, ανήκουν στις αρχαιότερες παραδόσεις της ελληνικής αρχιτεκτονικής, που διατηρήθηκαν πιστά στην Ακαρνανία.

Οι κυκλικές πύλες, που φαίνεται να ανήκουν στις παραδόσεις μιας άλλης τέχνης, μάλλον δυτικής παρά ασιατικής, δεν λείπουν από τις Οινιάδες περισσότερο από ό,τι στις άλλες ακαρνανικές πόλεις. Δύο από αυτές τις πύλες απλώς μιμούνται τη μορφή του τόξου, όπως εκείνες του Καραβασαρά, του Σοροβιγλίου και της Παλαιομάνινας. Η τρίτη, που ανοίγει στο δυτικό τείχος, στέφεται από έναν πραγματικό θόλο, ανοιγμένο σε μορφή καμάρας (berceau) στο πάχος του τείχους (άνοιγμα πύλης 1,60 μ.). Το τόξο σχηματίζεται από πέντε θολίτες, συναρμοσμένους χωρίς κονίαμα, οι οποίοι από τις άλλες τους όψεις συνδέονται άμεσα με την πολυγωνική δόμηση. Ο μεσαίος, λόγω της επίδρασης του χρόνου, έχει υποχωρήσει κατά μερικά εκατοστά και μοιάζει σήμερα με κρεμαστό «κλειδί» θόλου. Παρά την ακρίβεια με την οποία είναι προσαρμοσμένοι οι αρμοί, το σύνολο της κατασκευής διατηρεί μια εμφάνιση ακανόνιστη και τραχιά. Η πύλη είναι γερμένη από τη μία πλευρά και η καμπύλη της απέχει πολύ από το να προσφέρει την επιθυμητή συμμετρία. Στη θέα όλων αυτών των πυλών με τις ποικίλες μορφές, θα μπαίναμε στον πειρασμό να πιστέψουμε ότι ανήκουν σε διαφορετικές εποχές. Όμως ο περίβολος παρουσιάζει παντού μια ομοιόμορφη δόμηση και η εξέταση, ακόμη και η πλέον προσεκτική, δεν επιτρέπει να πούμε ότι υπήρξε, σε κανένα σημείο, ανακατασκευή. Δεν πρέπει να βλέπουμε, αναμφίβολα, στην ποικίλη επιλογή των στυλ παρά μόνο μια φαντασία των αρχιτεκτόνων, που διασκέδασαν με αυτή την ποικιλομορφία.

Τα δημόσια οικοδομήματα και οι ιδιωτικές κατασκευές που κάλυπταν το οροπέδιο των Οινιαδών απέχουν πολύ από το να είναι τόσο καλά διατηρημένα όσο ο ωραίος περίβολος που υψώθηκε για να τα υπερασπιστεί. Στο υψηλό τμήμα της πόλης, πάνω σε μια απομονωμένη κορυφογραμμή, παρατήρησα έναν τοίχο αντιστήριξης, σχηματισμένο ακόμη από τέσσερις ή πέντε ελληνικές στρώσεις, που σημαδεύει ίσως τη θέση κάποιου ναού. Η μικρή εκκλησία της Παναγίας, της οποίας υπέδειξα παραπάνω τη θέση έξω από τα τείχη, στο άκρο μιας σειράς χαμηλών λόφων που κατηφορίζουν προς το ποτάμι, αντικατέστησε αναμφίβολα ένα αρχαίο ιερό. Ίσως ήταν ένα παρεκκλήσι του θεού **Αχελώου**, της μεγαλύτερης θεότητας των Οινιαδών, εκείνης που αναπαριστούν κατά προτίμηση, δίπλα στον Δία, στα αμέτρητα χάλκινα νομίσματά τους.

Το μόνο αναγνωρίσιμο μνημείο σήμερα είναι ένα **μικρό θέατρο**. Μετρούνται εκεί περίπου τριάντα σειρές κερκίδων σε μια ακτίνα δώδεκα μέτρων περίπου. Είναι λαξευμένο στους βράχους του βόρειου τμήματος της πόλης, σε ένα σημείο που δεν είναι σχεδόν καθόλου χαμηλότερο από την ακρόπολη. Στραμμένο στον νότο, βλέπει τη θάλασσα, τις εκβολές του Άσπρου και την οδοντωτή γραμμή των Εχινάδων νήσων. Θα επισημάνω επίσης τη νεκρόπολη, τοποθετημένη προς τα βορειοανατολικά, μπροστά από τον περίβολο, σε ένα μέρος που ονομάζεται «**εις τα Μνήματα**» έπειτα, εδώ κι εκεί, αμέτρητα ίχνη κατοικιών, δεξαμενές, εκ των οποίων δύο είναι φυσικά βάραθρα, τοποθετημένα έξω από το τείχος αλλά σε άμεση πρόσβαση για τους κατοίκους. Αν μπορεί κανείς να κρίνει τα οικοδομήματα από τα θεμέλιά τους, τα σπίτια των Οινιαδών ήταν πιο ευρύχωρα και καλύτερα χτισμένα από εκείνα των άλλων πόλεων της Ακαρνανίας, ακόμη και από εκείνα της Στράτου. Οι υποδομές τους σχεδιάζουν ακόμη στο έδαφος μεγάλα τετράγωνα κανονικής δόμησης και δρόμους που τέμνονται σε ορθή γωνία.

Ελλείπει καλύτερα διατηρημένων ερειπίων, αυτά τα κατάλοιπα ενός θεάτρου, αυτά τα ίχνη ωραίων και άνετων κατοικιών, αρκούν για να επιβεβαιώσουν όσα μας διδάσκει η ιστορία για τις Οινιάδες. Οι παλιές εμπορικές σχέσεις και η φιλία με την Κόρινθο και την Πελοπόννησο την είχαν καταστήσει μια πόλη πλουσιότερη και πιο πολιτισμένη από τις περισσότερες άλλες ακαρνανικές πόλεις. Γι' αυτό και αρνιόταν να συμμετάσχει στη συμμαχία τους, να εισέλθει μαζί τους στην αθηναϊκή συμμαχία, και εμφανιζόταν πάνω απ' όλα ζηλόφθονη για την υπεροχή της Στράτου. Στην ιστορία των μικρών κρατών της Ελλάδας, που αποτελούνταν από πολλές πόλεις, υπάρχει σχεδόν πάντα, όπως στα δράματα του θεάτρου, ένας ζηλόφθονος, ένας προδότης: οι Οινιάδες παίζουν στην Ακαρνανία αυτόν τον ρόλο της δεύτερης πόλης, έναν ρόλο εχθρότητας και ανοιχτής αποστασίας. Οι συμμαχίες και η πολιτική της τής είχαν προκαλέσει νωρίς τη δυσαρέσκεια της Αθήνας. Είκοσι χρόνια πριν από τον Πελοποννησιακό Πόλεμο, βλέπει τον εαυτό της αρχικά υπό την κατοχή των Μεσσηνίων της Ναυπάκτου για οκτώ μήνες, και έπειτα δέχεται νέα επίθεση από τον στόλο του **Περικλή**. Η εξαιρετική της θέση την υπερασπίζεται δύο φορές ενάντια στον Φορμίωνα και τον Ασώπιο· αλλά το 424 π.Χ., δεχόμενη επίθεση από τους Ακαρνανες υπό την ηγεσία του **Δημοσθένη**, αναγκάζεται τελικά να προσχωρήσει στην ομοσπονδία τους και να γίνει σύμμαχος της Αθήνας.

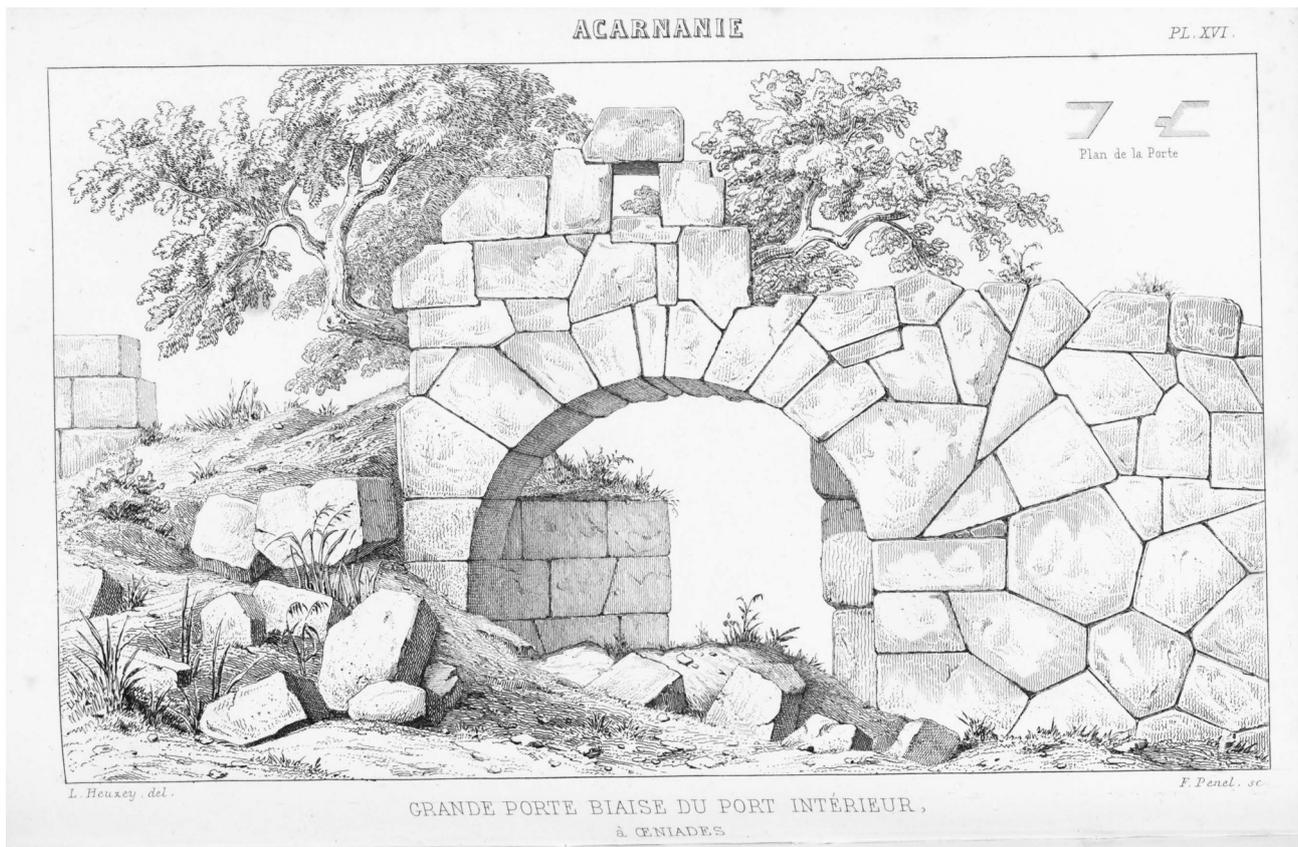
Οι ιστορικοί μάς αποκαλύπτουν το μυστικό του πλούτου και της περηφάνιας των Οινιαδών, όπως και της πολιτικής τους: ήταν μια **παραθαλάσσια πόλη**. Παρόλο που βρισκόταν τρεις ώρες μακριά από τη θάλασσα, επικοινωνούσε μαζί της μέσω του Αχελώου· είχε λιμάνι, ναυστάθμους, πολεμικά και εμπορικά πλοία, που την έφερναν σε επαφή με όλες τις γειτονικές ακτές. Μόλις εισήλθε στην αθηναϊκή συμμαχία, έγινε ένας από τους σταθμούς του στόλου τους, για την επιτήρηση και την παρεμπόδιση των ναυτικών επιχειρήσεων των Πελοποννησίων στον Κορινθιακό κόλπο.

Ένα λιμάνι, με τις στρατιωτικές του οχυρώσεις και όλα του τα έργα, παραμένει ακόμη και σήμερα το πιο εκπληκτικό τμήμα των ερειπίων των Οινιαδών. Η Ελλάδα δεν παρουσιάζει πουθενά αλλού παράδειγμα τέτοιων κατασκευών. Είναι από την πλευρά που δεν βλέπει στη θάλασσα, προς τον βορρά του περιβόλου, που οι λόφοι του Τρικαρδόκαστρου απομακρύνονται σε ένα σημείο και αφήνουν φυσικά ανάμεσά τους

τον χώρο για μια μικρή κοίλη λεκάνη. Η λίμνη Λεσίνη απλώνεται εκεί και την κατακλύζει με ένα πλήθος από καλάμια και υψηλά χόρτα. Οι αρχαίοι κάτοικοι είχαν περικλείσει αυτόν τον φυσικό όρμο μέσα στα τείχη τους και τον είχαν μετατρέψει σε λιμάνι. Οι περίπλοκες οχυρώσεις που φυλάσσουν την είσοδο, τα ίχνη των προκυμαιών, τα υπόστεγα για την προστασία των γαλερών, δεν αφήνουν καμία αμφιβολία γι' αυτό. Μόνο που η λεκάνη, σήμερα αβαθής, έπρεπε τότε να επικοινωνεί μέσω ενός καναλιού με τον Αχελώο και τα νερά του ποταμού, εκτρεπόμενα έτσι εν μέρει, μετέτρεπαν αυτούς τους απέραντους βάλτους σε πλωτή λίμνη. Στις αμμουδιές του Αχελώου και όχι μακριά από τη θάλασσα βρισκόταν πιθανώς ο μόνιμος σταθμός των πλοίων, τα οποία έσυραν στη στεριά κατά μήκος των οχθών. Μόνο σε καιρό πολέμου ή πλημμύρας τα μετέφεραν, από έναν μακρύτερο δρόμο, μέχρι το εσωτερικό λιμάνι.

Ανατολικά του λιμανιού, κατά μήκος του φυσικού περάσματος που δίνει πρόσβαση σε αυτό, παχιά τείχη, πλαισιωμένα από δύο πύργους και διανοιγμένα με μια μνημειακή πύλη, σχηματίζουν ένα ξεχωριστό τετράγωνο οχυρώσεων, που προχωρά από τη μία πλευρά μέχρι την άκρη των βάλτων και από την άλλη στηρίζεται στα τείχη της πόλης. Λόγω μιας ιδιόμορφης πολυπλοκότητας, το τείχος της πόλης είναι διπλό σε εκείνο το σημείο· διαχωρίζεται σχηματίζοντας ένα μικρό στενό έργο, προσκολλημένο σε έναν από τους πύργους, έργο που χρησίμευε ως οχυρό σε αυτό το σύνολο εξωτερικών αμυντικών έργων. Ο άλλος πύργος προστάτευε την πύλη, η οποία δεν άνοιγε προς την πόλη, αλλά προς τις εκτάσεις γύρω από τη λίμνη. Πεντακόσια μέτρα πιο πέρα, βαδίζοντας πάντα προς τα ανατολικά, συναντά κανείς ένα άλλο τείχος που αποσπάται από τον μεγάλο περίβολο και κατηφορίζει σε ζιγκ-ζαγκ κατά μήκος των βράχων. Ήταν ένα προκεχωρημένο έργο που ανήκε στο ίδιο οχυρωματικό σύστημα· χρησίμευε για να ανακόπτει κάθε εχθρό που θα ήθελε, γλιστρώντας κατά μήκος των κλιτύων του οροπεδίου, ανάμεσα στους βράχους και τους βάλτους, να αιφνιδιάσει την πύλη και την ακρόπολη του λιμανιού.

Πίσω από αυτές τις άμυνες προστατεύονταν τα ναυπηγεία επισκευής και κατασκευής, οι αποθήκες για τη φύλαξη των εξαρτημάτων: ήταν το **ναυτικό οπλοστάσιο** των Οινιαδών. Εκεί θαυμάζει κανείς, ακόμη και σήμερα, μία από αυτές τις εγκαταστάσεις που οι αρχαίοι ονόμαζαν **νεωσοίκους** (νεώσοικοι), λαξευμένη στον σκληρό βράχο. Μια ακάλυπτη αίθουσα, ή μάλλον μια μικρή λεκάνη, που έχει πλάτος όχι λιγότερο από τριάντα μέτρα επί μήκος σχεδόν ίσο, είναι λαξευμένη απευθείας στους βράχους που οριοθετούν την είσοδο. Από τις τρεις πλευρές, τα κάθετα τοιχώματα υψώνονται σε ύψος σχεδόν είκοσι ποδιών. Μόνο από την ανατολική πλευρά η λεκάνη ανοίγει προς τα νερά του περάσματος· από εκεί έσερναν τα πλοία μέσα. Στο βάθος, έξι παράλληλες αντηρίδες, που προεξέχουν κατά 2 μέτρα και είναι ομοίως λαξευμένες στον βράχο, χρησίμευαν ως σημεία στήριξης για την πρόσδεση ή σημάδευαν τον διαχωρισμό των θέσεων που προορίζονταν να τα υποδεχθούν. Οι χωρικοί μου μίλησαν μάλιστα για μεγάλους χάλκινους κρίκους (**κρικέλλαις**) που έβρισκαν παλαιότερα στερεωμένους στον βράχο: το μέρος ονομάζεται ακόμη «εις τας **Κρικέλλας**». Μετρώντας τις άνισες αποστάσεις που χωρίζουν τις αντηρίδες, βρίσκει κανείς στην ίδια γραμμή τη θέση επτά πλοίων διαφορετικών μεγεθών: πέντε λέμβων πλάτους 2 έως 3 μέτρων και δύο γαλερών πλάτους 5 έως 6 μέτρων. Τα υπόλοιπα πλοία έβρισκαν στο ίδιο το λιμάνι ανάλογες κατασκευές: πρόκειται για προκυμαίες, υποστηριζόμενες επίσης από αντηρίδες, αλλά χτισμένες με πέτρα και σχηματισμένες από κανονικές στρώσεις· βλέπει κανείς λείψανά τους καλά διατηρημένα.

Η ακρόπολη του λιμανιού και όλες οι οχυρώσεις που τη συνοδεύουν δεν διαφέρουν καθόλου, ως προς την κατασκευή, από τον μεγάλο συνεχή περίβολο. Η **κυκλώπεια δόμηση** είναι του ίδιου ύφους· μαρτυρεί επίσης είτε χρόνους πανάρχαιους, είτε, τουλάχιστον, μια τέχνη που παρέμεινε πιστή στην τραχύτητα των πρώτων αιώνων. Μόνο οι δύο πύργοι είναι έργα μεταγενέστερα και φαίνονται να έχουν προστεθεί εκ των υστέρων. Η κανονική διάταξη των στρώσεων και κυρίως η ωραία συναρμογή των λίθων, που σήμερα είναι χρυσαφένιοι από τον χρόνο όπως τα μάρμαρα της Αττικής, η ακρίβεια των αρμών και η λεπτότητα των κοφτερών ακμών που σημαδεύουν τις προεξέχουσες γωνίες, αποδεικνύουν οφθαλμοφανώς τη διαφορά των εποχών. Τέλος, αν εξετάσει κανείς τον καλύτερα διατηρημένο από τους δύο πύργους, πλάτους 8 μέτρων και ύψους ακόμη 16 στρώσεων, παρατηρεί στο πλάι ένα κατάλοιπο κυκλώπεια δόμησης, λείψανο ενός παλαιότερου πύργου, πάνω στον οποίο «εμβολιάστηκε», τρόπον τινά, μια νέα και πιο κανονική κατασκευή. Η εργασία σύνδεσης είναι ολοφάνερη.

Η πύλη, αντίθετα, αν και έχει σχήμα ασυνήθιστο, αποτελεί ένα σώμα με το κυκλώπειο τείχος στο μέσον του οποίου είναι ανοιγμένη, και χρονολογείται προφανώς από την ίδια εποχή¹⁴⁴. Η έκπληξη που δοκιμάζει ο ταξιδιώτης επισκεπτόμενος τα τόξα και τις καμάρες των ακαρνανικών πόλεων φτάνει εδώ στο κατακόρυφο. Έχει μπροστά στα μάτια του μια **μεγάλη θολωτή πύλη με θολίτες**, ριγμένη πάνω σε ένα άνοιγμα 3,45 μ. και ανοιγμένη μέσα σε καθαρή πολυγωνική δόμηση, στο μέσον της πιο παράξενης και περίπλοκης πλέξης ακανόνιστων δόμων. Όλες οι συνηθισμένες ιδέες για τη χρήση του τόξου στις ελληνικές κατασκευές ανατρέπονται μπροστά σε αυτό το θέαμα. Αλλά ιδού κάτι ακόμη πιο θαυμαστό: αυτή η καμάρα είναι **λοξή** (voûte biaisée), ανοίγει διαγώνια στο πάχος του τοίχου, και ο πύργος που προστατεύει την πρόσβαση ακολουθεί την ίδια κατεύθυνση. Η λοξότητα των θολωτών κατασκευών, που θαυμάζουμε ως θαύμα της σύγχρονης αρχιτεκτονικής στις κοιλαδογέφυρες και στις σήραγγες των σιδηροδρόμων μας, ήταν λοιπόν γνωστή στους Έλληνες της Ακαρνανίας αρκετούς αιώνες πριν από την εποχή μας!

Είναι αλήθεια ότι στις Οινιάδες το λοξό τόξο σχεδιάζεται μόνο στην εξωτερική επένδυση του τείχους· το άνοιγμα της πύλης φαίνεται να καλυπτόταν εσωτερικά από ευθύγραμμο ανώφλια. Μέσα σε αυτό το πέρασμα ορθώνεται ένας ογκώδης πεσσός, σχηματισμένος από τρεις επάλληλους δόμους, ο οποίος χρησίμευε για να κρύβει, στηρίζοντάς τον, τον ξύλινο άξονα γύρω από τον οποίο περιστρεφόταν το θυρόφυλλο. Παρατηρεί κανείς επίσης, πάνω από την τοξοστοιχία, ένα μικρό παράθυρο: υπήρχε, σε αυτό το ύψος, μέσα στο πάχος του τείχους, μια γαλαρία ή ένα φυλάκιο· η πρόσβαση σε αυτό γινόταν από το εσωτερικό του περιβόλου μέσω μιας σκάλας της οποίας τα ίχνη είναι ακόμη ορατά.

Η κυκλώπεια δόμηση προσαρμόζεται αδέξια και με δυσκολία σε όλους αυτούς τους συνδυασμούς, κυρίως στην καμπυλότητα του θόλου. Το τόξο, σχεδιασμένο χωρίς όργανα και χωρίς υπολογισμούς, σύμφωνα με την έμπνευση του αρχιτέκτονα, είναι παραμορφωμένο από τις τυχαίες συνθήκες της κατασκευής. Χονδροειδώς διαμορφωμένοι δόμοι επέχουν θέση κλειδιού και θολιτών. Εντούτοις, η επένδυση μέσα στην οποία είναι ανοιγμένο το τόξο, που παρέμεινε μόνη όρθια πάνω στα ερείπια του τείχους, μαρτυρεί την εξαιρετική στερεότητα της συναρμογής. Αυτό το πιεσμένο τόξο,

144 Βλ. Πίνακα XVI.

αυτοί οι κακολαξευμένοι θολίτες, αντί να είναι στοιχείο κατάρρευσης, κράτησαν σε ισορροπία επί αρκετούς αιώνες, χωρίς καμία σύνδεση ή δέσιμο, τη βαριά μάζα που στηρίζουν. Υπάρχει, σε μια τέχνη ταυτόχρονα τόσο επιδέξια και τόσο πρωτόγονη, μια δύναμη αντίθεσης που εκπλήσσει το βλέμμα. Τα έργα πρωτόγονου ύφους έχουν το προνόμιο να μας κάνουν να νιώθουμε καλύτερα την αξία της εφεύρεσης και τη δυσκολία της εργασίας: η ομορφιά τους βρίσκεται κυρίως στην έκπληξη που μας προκαλούν. Μπορούμε λοιπόν να βεβαιώσουμε ότι αυτή η πύλη των Οινιαδών θα ήταν λιγότερο αξιοθαύμαστη αν ήταν πιο κανονική. Παραμένει έτσι σε απόλυτη αρμονία με τα αρχαία τείχη που την περιβάλλουν. Όπως είναι, αποτελεί ένα αριστούργημα ευστάθειας και επιδεξιότητας, αλλά και παραδοξότητας και αγροτικότητας.

Παρά αυτές τις ενδείξεις και τη μαρτυρία των οφθαλμών, ο Πολύβιος, στο τέταρτο βιβλίο του, φαίνεται να παρέχει επιχειρήματα κατά της αρχαιότητας της τοξωτής πύλης των Οινιαδών και όλων των οχυρώσεων του λιμανιού. Πρέπει να αναλύσουμε αυτό το απόσπασμα, που παρουσιάζει περισσότερες από μία δυσκολίες όταν προσπαθεί κανείς να το εξηγήσει μπροστά στα ερείπια. Από τη σημασία που θα δώσουμε στα λόγια του ιστορικού εξαρτάται η λύση ενός σημαντικού προβλήματος για την ιστορία της τέχνης: εκείνου της αρχαιότητας των **ακαρνανικών θόλων**.

Κατά την εποχή των διαδόχων του Αλεξάνδρου, οι Οινιάδες είχαν καταλήξει να πέσουν, όπως και η Στράτος, στα χέρια των Αιτωλών. Το 219 π.Χ., ο Φίλιππος, που διεξήγαγε κατά της Αιτωλικής Συμπολιτείας έναν ανηλεή πόλεμο, προέλανε μέσω της κοιλάδας του Αχελώου, μεταφέροντας τις λεηλασίες του και στις δύο όχθες του ποταμού. Κατά την προσέγγισή του, η φρουρά των Οινιαδών, αναγνωρίζοντας την αδυναμία να υπερασπιστεί τον αχανή περίβολο της θέσης, είχε καταφύγει στην ακρόπολη, και για να κρατηθεί εκεί, λέει ο Πολύβιος, την είχε καταστήσει «ισχυρότερη, οικοδομώντας τείχη και άλλα έργα». Η ακρόπολη είχε μέχρι τότε ως μόνη άμυνα το κυκλώπειο τείχος που παρατηρήσαμε εκεί. Οι αμυντικές γραμμές από μικρές πέτρες που προεκτείνουν την οχύρωση προς τα νοτιοανατολικά και οι οποίες φέρουν ακόμη και σήμερα τα σημάδια μιας βιαστικής εργασίας, ανταποκρίνονται, κατά πάσα πιθανότητα, στα έργα που εκτελέστηκαν από τους Αιτωλούς. Κατά τα λοιπά, οι προφυλάξεις αυτές δεν έμελλε να σώσουν ούτε την πόλη ούτε το φρούριό της.

Μόλις έγινε κύριος των Οινιαδών, ο Φίλιππος εντυπωσιάστηκε από την εξαιρετική τους θέση ως τόπο επιβίβασης για την εισβολή στην Πελοπόννησο. Επιχείρησε αμέσως να αναπτύξει τις οχυρώσεις τους, θέλοντας να τις καταστήσει κέντρο επιχειρήσεων τόσο κατά της νότιας Ελλάδας όσο και κατά της Αιτωλίας. Οι στρατιώτες του είχαν μόλις γκρεμίσει τα ωραία τείχη του **Παιανίου**, αιτωλικής πόλης τοποθετημένης στην άλλη όχθη του Αχελώου· πήρε από αυτά τα πρόσφατα ερείπια πολυάριθμα υλικά και έβαλε πιθανώς στην εργασία ένα μέρος του στρατού του. Ας επανέλθουμε εδώ στα ίδια τα λόγια του ιστορικού: «Ο Φίλιππος άρχισε», λέει, «ενισχύοντας τις άμυνες της ακρόπολης· έπειτα ένωσε, περιβάλλοντάς τα με ένα ενιαίο τείχος, το λιμάνι και το ναύσταθμο· και ήδη ασχολούνταν με τη σύνδεσή τους με την ακρόπολη». Βρισκόταν σε αυτό το σημείο της επιχειρήσής του, όταν ένας τολμηρός αιφνιδιασμός των Αιτωλών στα σύνορα της Μακεδονίας τον ανάγκασε να επιστρέψει στο βασίλειό του, αφήνοντας ημιτελή αυτά τα σημαντικά έργα.

Τα αμυντικά έργα που πρόσθεσε ο Φίλιππος στην ακρόπολη των Οινιαδών φαίνεται να είναι οι πέντε πύργοι ελληνικής δόμησης, με τους οποίους πλαισιώθηκε, εκ των υστέρων, ο μικρός κυκλώπειος περίβολος. Αν από το φρούριο κατηγορήσουμε στο λιμάνι, οι μόνες κατασκευές που ανήκουν στην ίδια εργασία ανακατασκευής είναι επίσης οι δύο ωραίοι ελληνικοί πύργοι που δεσπόζουν σε αυτό το τμήμα των τειχών. Εντούτοις, πώς να μην εφαρμόσουμε σε όλες τις οχυρώσεις του λιμανιού και του ναυστάθμου τις λεπτομέρειες που αναφέρει ο Πολύβιος; Δεν αναγνωρίζουμε εκεί τα **νεώρια** στα οποία κάνει υπαινιγμό; Το τετράγωνο των τειχών που τα περιβάλλει ακόμη και σήμερα δεν μπορεί να αντιπροσωπεύει τον ξεχωριστό περίβολο που έχτισε ο Φίλιππος; Το αμυντικό τείχος, που απλώνεται μπροστά, δεν προορίζεται να συνδέσει αυτόν τον περίβολο με έναν διπλό δεσμό με τα ίδια τα τείχη της πόλης; Αυτές οι παχιές κατασκευές, με την τοξωτή τους πύλη, δεν θα ανάγονταν έτσι παρά μόνο στους τελευταίους διαδόχους του Αλεξάνδρου· θα ήταν μόλις λίγα χρόνια προγενέστερες της επέμβασης των Ρωμαίων στις υποθέσεις της Ελλάδας. Το τόξο θα είχε εισαχθεί πολύ αργά στην Ακαρνανία, και από τους Μακεδόνες.

Για να αντικρουστεί αυτή η άποψη, η οποία παρουσιάζεται αρκετά φυσιολογικά στο πνεύμα και περιβάλλεται από κάποια πιθανοφάνεια, πρέπει να βασιστούμε πάνω απ' όλα στις αποδείξεις που παρέχουν τα ερείπια. Αυτά τα συντρίμια δίνουν συχνά μια μαρτυρία που δεν είναι λιγότερο αυθεντική από εκείνη των βιβλίων και της ιστορίας. Είδαμε ότι οι πύργοι του ναυστάθμου είχαν, όπως εκείνοι της ακρόπολης, προστεθεί σε ένα τείχος που προϋπήρχε αυτών. Αν αυτοί οι πύργοι είναι έργο του βασιλιά Φιλίππου (και δεν μπορούν να είναι μεταγενέστεροι αυτού), το ίδιο το τείχος του ναυστάθμου και η πύλη που το συνοδεύει ανάγονται προφανώς σε μια εποχή παλαιότερη. Εξάλλου, θα ήταν δύσκολο να πιστέψουμε ότι οι Μακεδόνες αρχιτέκτονες, ανεγείροντας νέες κατασκευές, πύλες ενός στυλ που επινοήθηκε πρόσφατα, θα είχαν θέσει ως στόχο να αντιγράψουν δουλικά τη δόμηση των παλαιότερων τειχών της πόλης και να αναπαράγουν μέχρι και την αδεξιότητα των αρχαίων Ακαρνανών εργατών. Η ομορφιά των πύργων, που είναι δικό τους έργο, αποδεικνύει αρκετά ότι δεν είχαν περιοριστεί σε αυτή την απομίμηση μιας πρωτόγονης τέχνης.

Το ίδιο το κείμενο της ιστορίας δεν προσφέρει λιγότερο σοβαρές αντιρρήσεις, όταν μελετάται λεπτομερώς και επί τόπου. Ή ο Πολύβιος, παρά την φαινομενική σαφήνεια της περιγραφής του, υπερέβαλε τη σημασία των έργων που εκτελέστηκαν από τους Μακεδόνες, ή μιλά για ένα **άλλο λιμάνι** από εκείνο του οποίου αναγνωρίσαμε τα λείψανα στα βόρεια των λόφων του Τρικαρδόκαστρου. Το λιμάνι που οχυρώθηκε από τον Φίλιππο βρισκόταν σε κάποια απόσταση από την πόλη, αφού χρειαζόνταν για τη σύνδεσή του σημαντικά έργα, τα οποία έμειναν ημιτελή· περιλαμβανόταν μαζί με τα ναυπηγεία σε έναν ενιαίο περίβολο, και ήταν με την ακρόπολη που είχαν προσπαθήσει να το συνδέσουν, **πρός ἄκραν**. Το λιμάνι του οποίου απομένουν σήμερα τόσο αξιοπερίεργα ίχνη είναι, αντίθετα, ένα **εσωτερικό λιμάνι**, κλεισμένο μέσα στον κύκλο των αρχαιότερων τειχών, και μόνο τα ναυπηγεία του προστατεύονται από ένα ξεχωριστό σύστημα αμύνης· τέλος, αυτές οι άμυνες, αντί να μπορούν να συνδεθούν με την ακρόπολη, εφάπτονται άμεσα στα τείχη του συνεχούς περιβόλου, στο χαμηλότερο τμήμα της πόλης.

Όφειλα να υποθέσω παραπάνω ότι οι Οινιάδες είχαν για τα πλοία τους ένα σημαντικό αγκυροβόλιο, τοποθετημένο προς τα νοτιοανατολικά, σε μια ορισμένη απόσταση από τα τείχη τους και μέσα στα ίδια τα νερά του ποταμού. Οι κάτοικοι δεν θα μπορούσαν να έχουν παραλείψει να εγκαταστήσουν εκεί επίσης προκυμαίες εκφόρτωσης, ναυπηγεία, πολυάριθμες αποθήκες, θέσεις για να σέρνουν τα σκάφη στη στεριά, ένα ολόκληρο ναυτικό οπλοστάσιο, του οποίου θα ήταν περιττό να αναζητήσουμε σήμερα τα ίχνη, καθώς παρασύρθηκαν νωρίς από τις πλημμύρες ή καλύφθηκαν από τις προσχώσεις. Για όποιον αποβιβαζόταν ή ήθελε να βγει στο πέλαγος, το μέρος ήταν καλύτερα επιλεγμένο και πιο κοντά στην ακτή. Εκεί γινόταν όλο το εμπόριο των Οινιαδών και η κύρια κίνηση του ναυτικού τους. Ήταν ένα πραγματικό λιμάνι, αλλά ένα **λιμάνι ποτάμιο**, που είχε ως λεκάνη την κοίτη του Αχελώου. Ας μη διστάσουμε να τοποθετήσουμε σε αυτό το σημείο το λιμάνι του Πολυβίου, εκείνο ακριβώς που ο Φίλιππος περιέβαλε με τείχη και που προσπάθησε να ενώσει με το φρούριο μέσω ενός μακρού τείχους. Πράγματι, είδαμε ότι τα υψώματα της ακρόπολης, στραμμένα προς τον Αχελώο, πρόβαλλαν στη δεξιά του όχθη μια σειρά από λόφους· κατά μήκος αυτών των λόφων βρήκαμε τα θεμέλια ενός ημιτελούς τείχους, το οποίο συνδέεται με τα έργα του φρουρίου μέσω ενός μεγάλου γωνιακού πύργου κανονικής δόμησης: είναι το τείχος που άρχισε ο Φίλιππος, αυτό για το οποίο μιλά ο Πολύβιος.

Το άλλο λιμάνι, με τις κυκλώπειες άμυνές του, την τοξωτή του πύλη και τους λαξευμένους στον βράχο νεωσοίκους του, ήταν ένα **λιμάνι ασφαλείας και καταφυγής**, οχυρωμένο σε μια προγενέστερη εποχή και πιθανώς ήδη από τον καιρό του Πελοποννησιακού Πολέμου. Χρησίμευε σε περίπτωση πολιορκίας, ή κατά τις έκτακτες πλημμύρες. Τον υπόλοιπο χρόνο το χρησιμοποιούσαν για τη ναυσιπλοΐα της λίμνης, η οποία είχε τη σημασία της για τις Οινιάδες και την έφερε σε επικοινωνία με όλα τα σημεία της επικράτειάς της.

Οι Οινιάδες είχαν πράγματι στην εξάρτησή τους μια μικρή οχυρή θέση που ονομαζόταν **Νάσος** (το Νησί). Πρέπει να κατείχε το νησάκι της Παναγίας που διακρίνεται στα βόρεια του Τρικαρδόκαστρου, στο μέσον των υδάτων της λίμνης Λεζίνι. Δεν μπόρεσα να μεταβώ εκεί λόγω έλλειψης μέσων επικοινωνίας· αλλά οι κάτοικοι με διαβεβαίωσαν ότι απέμεναν εκεί ίχνη ερειπωμένων τειχών· το μέρος αυτό χρησίμευσε ξανά ως καταφύγιο στους γύρω πληθυσμούς κατά την Ελληνική Επανάσταση. Απέναντι από αυτό το νησί, προς το χωριό **Παλαιοκατούνα** (σημερινό Λεσίφι), μια φυσική σπηλιά, λαξευμένη στον βράχο στην άκρη του βάλτου, χρησίμευε ως υπόστεγο για μερικά μικρά σκάφη· βλέπει κανείς εκεί ακόμη χάλκινους κρίκους, όπως στο Τρικάρδο. Τέλος, οι χωρικοί επισημαίνουν στα βόρεια της λίμνης, στον δρόμο που την περιβάλλει και οδηγεί στη Χρυσοβίτσα, μερικά ερείπια ενός οχυρωμένου περιβόλου μέτριας έκτασης· το μέρος ονομάζεται **Άη-Δημήτρης**: ήταν και αυτό μια κώμη των Οινιαδών.

Το οροπέδιο του Τρικαρδόκαστρου, παρά την πλεονεκτική του θέση και τις φοβερές του αμυντικές γραμμές, έπαψε πιθανώς αρκετά νωρίς να φέρει μια κατοικημένη πόλη. Η απουσία οποιουδήποτε βυζαντινού ερειπίου αποδεικνύει ότι είχε εγκαταλειφθεί εντελώς ήδη από τις απαρχές του Μεσαίωνα. Υποθέτω ότι η καταστροφή των έργων που συγκρατούσαν και διαχειρίζονταν τα νερά κατέστησε τη διαμονή εκεί άβολη και ανθυγιεινή. Η μικρή πόλη της **Κατοχής** ιδρύθηκε τότε και πήρε, στη γεωγραφία της Ύστερης Αυτοκρατορίας, τη θέση της μεγάλης ακαρνανικής

πόλης. Πιθανώς σε αυτή την αιτία όφειλε την τιμή να γίνει έδρα μιας επισκοπής, η οποία υπαγόταν στη μητρόπολη Ναυπάκτου. Πιθανώς αυτός είναι ο επίσκοπος που ονομαζόταν επίσης **επίσκοπος του Αχελώου** (ό Αχελώου). Το όνομα του ποταμού έφερε τότε μια βυζαντινή πόλη κάποιας σημασίας: κάποιοι θέλουν να αναγνωρίσουν σε αυτήν το Αγγελόκαστρο στην Αιτωλία· εγώ θα πίστευα μάλλον ότι ήταν η Κατοχή.

Εντούτοις, η ανάμνηση της αρχαίας πόλης, που συντηρούνταν αδιάκοπα από τη θέα των ερειπίων της, διαιωνιζόταν, αλλοιωμένη, στη φαντασία των λαών της περιοχής. Ο αχανής περίβολος των Οινιαδών, με τα πολλαπλά του έργα, γινόταν **Τρικαρδόκαστρο**, το Κάστρο με την Τριπλή Καρδιά (ή ίσως το Κάστρο με την Τριπλή Φρουρά, **Τριγαρδόκαστρο**, όπως γράφεται μερικές φορές). Οι χωρικοί μου διηγήθηκαν ότι ένας πρίγκιπας μεγάλης ομορφιάς είχε άλλοτε εκεί την κατοικία του. Η παράξενη μοίρα στην οποία ήταν καταδικασμένος τον είχε κάνει να ονομάζεται **Ανήλιαγος** (Aniliños - ο Πρίγκιπας Χωρίς Ήλιο). Δεν μπορούσε να εκτεθεί χωρίς να πεθάνει στο φως και στο φως της ημέρας, και ζούσε στη σκιά ενός υπόγειου παλατιού. Όμως, μόλις ερχόταν η νύχτα, μετέβαινε στην άλλη πλευρά του ποταμού, στο κάστρο της **Κυρά-Ρήνης**: έτσι ονομάζουν τα ερείπια της αρχαίας αιτωλικής πόλης της **Πλευρώνας**. Η Κυρά-Ρήνη ή, όπως θα λέγαμε στα γαλλικά, η Κυρία Ειρήνη (Dame Irène), μάγισσα μεγάλης φήμης, τον έβλεπε με λύπη να επιστρέφει κάθε πρωί, πολύ πριν από την ανατολή του ηλίου. Επινόησε για να τον κρατήσει ένα παράξενο τέχνασμα: έκοψε το λαιμό όλων των πετεινών της γειτονιάς. Ο Ανήλιαγος, εξαπατημένος, έφυγε πολύ αργά: μόλις έφτανε στο πέρασμα του Αχελώου, όταν ήδη, για κακή του τύχη, ο ήλιος εμφανιζόταν πίσω από τα βουνά της Αιτωλίας.

Συναντά κανείς σε αυτό το παραμύθι μια αμυδρή ανάμνηση της αρχαίας μυθολογίας του τόπου. Φαίνεται ότι πολλοί θρύλοι είναι εδώ συγκεχυμένοι και μετασχηματισμένοι σύμφωνα με τη διάθεση των παραμυθιάδων του Μεσαίωνα: εκείνος της **Δηιάνειρας**, κόρης του Οινέα βασιλιά της Πλευρώνας, την οποία διεκδικούσε ο θεός Αχελώος που ερχόταν από τις Οινιάδες για να την πολιορκήσει, και ίσως ο μύθος του **Αλκμαίωνα** που αναζητούσε, για να εγκαταστήσει την κατοικία του, μια γη που δεν είχε εκτεθεί στο βλέμμα του ηλίου;

Δίπλα σε αυτές τις παραδόσεις, ένα συναίσθημα επιβίωσε από τις επαναστάσεις του εδάφους και τις μετακινήσεις του πληθυσμού: αναφέρομαι σε αυτή τη ζήλια, γεννημένη ίσως από μια διαφορετικότητα καταγωγής, που χώριζε τον μικρό λαό των Οινιαδών από την υπόλοιπη Ακαρνανία και τον συνέδεε με τους Πελοποννήσιους. Ακόμη και σήμερα οι άνθρωποι της περιφέρειας της Κατοχής δεν συντάσσονται με τους βοσκούς και τους κλέφτες της άνω Ακαρνανίας: αυτοί, από την πλευρά τους, δεν εκτιμούν ιδιαίτερα τον πλούσιο και εργατικό πληθυσμό του Κατώμερου. Τους αρνούνται αυτό το ένστικτο της τιμής και της περηφάνιας, αυτή τη **φιλοτιμία** της οποίας επιφυλάσσουν για τον εαυτό τους το προνόμιο. Είναι, στα μάτια τους, λιγότερο Ακαρνάνες παρά Έλληνες της Πελοποννήσου, **Μωραΐτες**· και είναι γνωστό ότι αυτό το όνομα είναι, στο στόμα των Ελλήνων του βορρά, ένας όρος ύψιστης περιφρόνησης.

Η μεγάλη πόλη των **Οινιάδων** κλείνει επάξια τη μακρά σειρά των ακαρνανικών πόλεων. Προσφέρει τον πιο επιβλητικό και ολοκληρωμένο τύπο αυτής της τραχιάς στρατιωτικής αρχιτεκτονικής που καλύπτει το έδαφος της Ακαρνανίας· μας παρέχει κυρίως τα πιο αξιοπεριεργα παραδείγματα εκείνων των **στρογγυλών πυλών** που ήξεραν να κατασκευάζουν οι αρχαίοι κάτοικοι της χώρας. Ήταν απαραίτητο να

μελετήσει κανείς τα ερείπιά της πριν επιχειρήσει να επιλύσει ένα ζήτημα που τέθηκε αρκετές φορές κατά τη διάρκεια αυτού του έργου και που μέχρι τώρα παρέμενε σε εκκρεμότητα: εκείνο της αρχαιότητας των **ελληνικών και κυκλώπειων θόλων** στην Ακαρνανία.

Αν συγκρίνετε πράγματι τα νέα παραδείγματα που παρατηρήθηκαν στις Οινιάδες με τις μικρές τοξωτές πύλες της Λιμναίας και της Στράτου, εκείνη του Κομποτίου, το μνημειώδες τόξο της Παλαιομάνινας και τον μεγάλο θόλο της Παλαίρου, φτάνετε σε ένα πρώτο συμπέρασμα: ότι ο θόλος, πραγματικός ή τεχνητός, ήταν **γενικής χρήσης στην Ακαρνανία**, τόσο πριν όσο και μετά την εποχή του Πελοποννησιακού Πολέμου, και ότι αποτελούσε, κατά κάποιο τρόπο, μέρος της εθνικής αρχιτεκτονικής. Βλέπουμε μάλιστα, από τις αναφορές περιηγητών, ότι η χρήση του είχε εξαπλωθεί σε ολόκληρη την Ήπειρο, όπου συναντά κανείς περισσότερα από ένα παραδείγματα παρόμοιων κατασκευών¹⁴⁵. Δεν έχουμε εδώ ένα μεμονωμένο γεγονός, αλλά μια μορφή **λαϊκής αρχιτεκτονικής** στις ελληνικές ακτές του Ιονίου Πελάγους, όπως ακριβώς συνέβαινε και στην απέναντι ακτή, στις αρχαίες πόλεις της Ιταλίας.

Είναι λοιπόν επιτρεπτό να πιστεύουμε, χωρίς να ανάγουμε την κατασκευή των πρώτων ακαρνανικών θόλων στους Κουρήτες και τους Λέλεγες, τους αρχαίους κατοίκους της χώρας, ότι η τέχνη αυτή ήρθε από την **Ιταλία**, όπου τη βλέπουμε να ακμάζει ανέκαθεν. Σχέσεις δεν μπορεί παρά να είχαν εγκαθιδρυθεί μεταξύ δύο τόσο γειτονικών περιοχών· η ίδια η παράδοση δεν έχει χάσει τελείως τη μνήμη τους. Ο Πausανίας μας δείχνει, σε μια μακρινή εποχή, ομάδες **Πελασγών χτιστών** να περνούν από τη Σικελία στην Ακαρνανία: αυτοί είναι, σύμφωνα με τον ίδιο συγγραφέα, που αργότερα, αφού μετανάστευσαν στην Αττική, έχτισαν το πρώτο τείχος της Ακρόπολης των Αθηνών¹⁴⁶. Άλλοι τεχνίτες, μαθητές των Ετρούσκων, αυτών των τολμηρών συναρμολογητών πέτρας, θα ήρθαν ομοίως από την άνω Ιταλία και θα έκαναν γνωστή, από νωρίς, στους Ακαρνανέες τη χρήση των θολωτών κατασκευών.

Υπάρχει σχετικά με την εμφάνιση του θόλου στην Ελλάδα μια αντίθετη άποψη: το μυστικό του λέγεται ότι αποκαλύφθηκε στους Έλληνες αρχιτέκτονες από τους υπολογισμούς του φιλοσόφου **Δημόκριτου**· και ότι οι Μακεδόνες ήταν εκείνοι που άρχισαν να εκλαϊκεύουν τη μορφή της καμάρας την εποχή της ισχύος τους. Ορισμένα βέβαια γεγονότα επιτρέπουν πλέον να απορρίψουμε μια απίθανη υπόθεση, η οποία βασιζόταν σε μια φράση του Πλίνιου ερμηνευμένη με υπερβολικά απόλυτο τρόπο. Μπορούμε τώρα να παρακολουθήσουμε βήμα-βήμα τη μετάδοση μιας τέχνης που για καιρό αγνοήθηκε από τους Έλληνες ή τουλάχιστον παραμελήθηκε από αυτούς. Αντί να εισαχθεί στην Ακαρνανία από τους Μακεδόνες, φαίνεται να εξαπλώθηκε, περνώντας από την Ήπειρο, από την **Ακαρνανία προς τη Μακεδονία**. Εκεί, υπό βασιλείς λάτρεις της πολυτέλειας και των μεγάλων κατασκευών, οι Έλληνες καλλιτέχνες βρήκαν την ευκαιρία να τελειοποιήσουν αυτούς τους ακατέργαστους θόλους, εφαρμόζοντας μια πιο κανονική δομή. Τέλος, όταν οι διάδοχοι του Αλεξάνδρου, κάτοχοι κάθε εξουσίας και πλούτου, οργανωτές τεράστιων έργων, χρειάστηκε να καλύψουν την Ανατολή με

145 Ο συνταγματάρχης Leake είχε ήδη επισημάνει αυτούς τους θόλους της Ηπείρου. Παρατήρησα και εγώ ο ίδιος έναν στην Καστρίτσα, όπου συνήθως τοποθετείται η αρχαία Δωδώνη. Ο κ. Gaultier de Claubry, πρώην μέλος της Σχολής των Αθηνών, σε μια ανέκδοτη ακόμη εργασία του για την Ήπειρο, περιγράφει πολυάριθμα παραδείγματα.

146 Πausανίας, III, 18.

νέες πόλεις, ο θόλος άρχισε να αντικαθιστά τις παλιές ευθείες φόρμες, που είχαν γίνει άβολες και ανεπαρκείς. Ό,τι ανήκει, σε αυτή την υποτιθέμενη ανακάλυψη, στον φιλόσοφο από τα Άβδηρα, είναι πιθανώς το ότι καθόρισε, πρώτος, τη **μαθηματική θεωρία του θόλου** και απέδειξε τον νόμο που διέπει την ισορροπία του.

Έτσι οι Ακαρνάνες, λόγω της γεωγραφικής τους θέσης μάλλον παρά λόγω της εργατικότητάς τους, είχαν, σε αυτό τουλάχιστον, προηγηθεί των πολιτισμένων Ελλήνων. Οι αρχαίες σχέσεις αυτού του λαού με τους πληθυσμούς της Ιταλίας είναι το πιο αξιοπερίεργο σημείο της ιστορίας του. Θα μπορούσε κανείς να δείξει ότι δεν πλησίαζε τους Ιταλούς μόνο μέσω των ακατέργαστων τεχνών του, αλλά και μέσω της γλώσσας και του χαρακτήρα του. Ένα πνεύμα πιο "αγροτικό" από αυτό που συναντούσε κανείς συνήθως στους Έλληνες, μια επίμονη θέληση, το πνεύμα της ομόνοιας και της ένωσης στις επιχειρήσεις, η πίστη στα παλιά θρησκευτικά τυπικά που έκανε τους Ακαρνάνες περιζήτητους παντού ως **μάντεις και θύτες**¹⁴⁷, είναι όλα χαρακτηριστικά ομοιότητας με τις φυλές της Ιταλίας. Αν αναλογιστεί κανείς, επιπλέον, ότι μιλούσαν την αιολική διάλεκτο, στην πιο τραχιά της μορφή, δηλαδή την πιο κοντινή στα λατινικά, θα πειστεί ότι αυτοί οι κάτοικοι της ακραίας Ελλάδας προσέφεραν έναν αξιοσημείωτο **τύπο μετάβασης** μεταξύ δύο οικογενειών λαών, που προέρχονταν προφανώς από την ίδια φυλή: τους Ιταλούς και τους Έλληνες.

147 Ηρόδοτος, I, 63· VII, 221. Πausανίας, III, 13· IX, 21.

II. INSCRIPTIONS DE L'ACARNANIE.

60.

A Théríkisi.

ΞΕΝΟΛΑΕ

Χ . Ι Ρ Ε

Ξενόλαε χ[αίρε].

61.

A Méliissadha; sur une plaque trouvée à la tête d'un sépulcre. V. p. 312.

ΤΕΛΕΔ

ΑΣ

Τελέδας.

62.

Dans la vallée du Bjakos.

Α Λ Ε

ΞΑΝ

Δ Ρ Ε

Χ Α Ι

Ρ Ε

Ἀλέξανδρε χαίρε.

63.

A Sourovigli (Stratos).

ΣΑΡΠ

ΚΛΕΑΝ

ΣΩΣΙΑΛΛ

ΑΝΘΙΑ

Σαρπ[έδων], Κλέανδρος,
Σωσιάδ[ας], Ἀνθι[μος].

64.

A Lépénou.

ΔΙΚΚΩ

ΛΑΜΠΩΝΟΣ

Δικκὼ Λάμπωνος.

65.

Parmi les ruines de Porta (Phœtiæ).

ΑΙΘΡΙΑΣ

ΤΑΧΡΗΣΤΑΣ

Αἰθρίας τᾶς χρηστᾶς.

66.

A H^{os} Vasilios (Thyrrhénon).

ΑΡΙΣΤΩΝΕΙΑΧΑΙΡΕ

Ἀριστώνεια χαίρε.

67.

Au même lieu.

ΑΜΦΙΛΑΙΔΑΧΑΙΡΕ

Ἀμφιλαΐδα χαίρε.

68.

Au même lieu.

ΕΡΩΣΙΣΧΑΙΡΕ

Ἐρωσις χαίρε.

69.

Au même lieu.

ΚΛΕΙΟΙ

ΧΑΙΡΕ

Κλειοῖ χαίρε.

70.

A Vonitza
(apportée d'Anactorion).

. ΑΙΡΙΠΠΑ
. ΙΝΙΧΟΥ
. ΑΚΥΝΘΙΑ

[X]αίριππα .ινίχου [Z]ακυνθία.

71.

A H^{os} Hiliias (Héraclée).

ΚΑΛΛΑΙΣΧΡΟΥ

Καλλαίσχρου.

72.

A Kekropoula (Palæros); sur une
plaque grossière. V. p. 395.

ΑΘΑΝΑΖ

ΔΙΟΨ

Ἄθανας, Διός.

73.

Au même endroit.

ΔΙΚΑΙΑΣ

Δικαίας.

74.

Au même endroit.

ΚΛΕΥΜΕΙΗ Η

. ΤΙΛΠΩΝΟ.

Κλευμείνη Στίλπωνος.

75.]

Au même endroit.

. ΘΑΝΑΛ . . .

76.

Au même endroit.

ΚΡΙΤΟΒΟΥΛΑ

Κριτοβούλα.

77.

A Kandila (Alyzia); sur une base de
marbre noir. V. p. 410.

ΥΓΙΕΙΑΙ
ΙΠΠΟΝΙΚΑ
ΜΕΝΝΕΙΑΣ

Ἵγισία Ἰππονίκα, Μεννείας.

78.

Dans la vallée de Dragamesti (Astacos);
sur une stèle ornée de feuilles
de laurier.

ΣΩΤΙΩΝΟΣ

Σωτίωνος.

79.

Au même endroit; dans l'église; sur deux stèles éncastées des deux côtés de la porte.

Α Ν Α Σ Σ Α
Ο Ν Τ Ε Ο Σ

+ ΥΠΕΡΕΥΧΙΣ.Ε.ΘΕΡΙ
C·ΥΑΝΔΓ.....

1.

Ἄνασσα Ὀντεος?

2.

Ἐπὲρ εὐχῆς [Ἐλευ]θερίου
Ἄναγ[νώστη].

Α Ρ Ι Σ Τ Ο Μ Ε Ν Η Σ
Μ Ε Ν Ν Ε Α

+ ΚΑΙ ΥΠΕΡ ΜΝΗΜΗΣ ΤΗΣ ΓΥΝΑΙΚΟΣ
ΑΥΤΟΥ ΑΓΑΠΗΣ

1.

Ἀριστομένης Μεννέα.

2.

Καὶ ὑπὲρ μνήμης τῆς γυν[αῖκος] αὐτοῦ
Ἀγάπης.

80.

Au même endroit.

Φ Ρ Υ Ν Ι Χ . .

Α Λ Ε Ξ . . .

Φρόνιχος Ἀλεξίου.

Λέων Αλεξάντρο Εζέ

Ο **Λέων Αλεξάντρο Εζέ** (Léon Alexandre Heuzey, 1831-1922) ήταν Γάλλος αρχαιολόγος και ιστορικός.

Το 1855 ο Λέων Εζέ περιηγήθηκε όλη τη Μακεδονία φάχνοντας ίχνη των αρχαίων ρωμαϊκών μαχών. Ανακάλυψε τα ερείπια μεγάλων κτηρίων και έναν τάφο που δεν μπόρεσε να αναγνωρίσει. Επέστρεψε το 1861 με τον Honoré Daumet κατ' απαίτηση του Ναπολέοντα Γ' που ενδιαφερόταν ειδικά για τις μάχες του Ιούλιου Καίσαρα στην Ανατολή, μεταξύ των οποίων η Μάχη των Φαρσάλων. Η αποστολή αποδείχθηκε δύσκολη και χρειάστηκε να συντομευθεί, ωστόσο ανακάλυψαν αρχαιότητες σε αυτή την περιοχή και στάλθηκαν μερικά ευρήματα στο Λούβρο· η αποστολή όμως έγινε γνωστή λόγω των ζωγραφιών του Daumet. Η τοποθεσία είναι η αρχαία Βεργίνα που πιστεύεται πως είναι η θέση των Αιγών, η πρώτη πρωτεύουσα του μακεδονικού βασιλείου.

Διετέλεσε πρόεδρος του τμήματος ανατολικών αρχαιοτήτων και αρχαίας κεραμικής στο μουσείο του Λούβρου.

Διενήργησε αρχαιολογικές ανασκαφές στη Βεργίνα το 1861, διετέλεσε καθηγητής στην École nationale supérieure des beaux-arts de Paris και στην École du Louvre. Από το 1900 έως το 1915 ήταν αντεπιστέλλον μέλος της Πρωσικής Ακαδημίας Επιστημών. Το 1915 έληξε τη συμμετοχή του στην Ακαδημία, όπως και πολλοί άλλοι Γάλλοι βουλευτές.

Συγγράμματα

- Le mont Olympe et L'Acarnanie. Παρίσι 1860
- από κοινού με τον Honoré Daumet: Mission archéologique de Macédoine, Παρίσι 1876
- Les figurines antiques de terre cuite du Musée du Louvre gravée par Achille Jacquet, Παρίσι 1883
- Les origines orientales de l'art. Recueil de mémoires archéologiques et de monuments figurés. Παρίσι 1891–1915

Απόσπασμα «Ακαρνανία»
μεταφρασμένο
από το Βιβλίο του Léon Heuzey
" Le mont Olympe et L'Acarnanie "
το οποίο διαμορφώθηκε σε ψηφιακή μορφή από αντίτυπο
για τις ανάγκες της ιστοσελίδας
www.pentalofo.gr